

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
“ҚАТАҒОН ҚУРБОНЛАРИ ХОТИРАСИ” МУЗЕЙИ
«ШАҲИДЛАР ХОТИРАСИ» ЖАМОАТ ФОНДИ**

**“ЎЗБЕКИСТОНДА СОВЕТ ДАВЛАТИНИНГ
ҚАТАҒОН СИЁСАТИ: КЕЛИБ ЧИҚИШИ
САБАБЛАРИ ВА ФОЖИАЛИ
ОҚИБАТЛАРИ”**

ИЛМИЙ МАҚОЛАЛАР ТЎПЛАМИ

Тошкент-2012

Таҳрир ҳайъати:

Б.Ҳасанов, Н.Каримов, С.Аҳмедов, М.Зикруллаев, Б.Ирзаев

Масъул муҳаррир:

Ҳасанов Б.В. – тарих фанлари доктори

Такризчилар:

Агзамходжаев С.С. – тарих фанлари доктори, профессор

Исмоилов Ж.С. – тарих фанлари доктори

Ушбу илмий мақолалар тўпламида Республикамиз тарихчи олимлари, ёш тадқиқотчиларнинг тарихимизнинг аянчли, ҳасратли, фожиали саҳифаларидан бири Советларнинг Ўзбекистонда олиб борган қатағон сиёсати ва унинг мудҳиш оқибатларига оид мустақиллик йилларида олиб борган илмий-изланишлари натижалари ўзгариш топган.

Мазкур тўплам Республикамизда қатағонлар даври тарихини ўрганишнинг аналитик доирасини аниқлашда ҳамда келгусидаги илмий тадқиқот йўналишларини белгилаб олишда ёш тарихчи, адабиётшунос, ҳуқуқшунос олимлар, журналистлар ва талабалар учун қўлланма сифатини ўтайди.

Илмий мақолалар тўплами Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Фан ва технологияларни ривожлантиришни мувофиқлаштириш қўмитасининг “1937-1938 йиллардаги сиёсий қатағон: “Қатъий қарор”нинг келиб чиқиш сабаблари ва фожиали оқибатлари”, мавзuidaги амалий илмий тадқиқот лойиҳаси доирасида нашрга тайёрланди.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси “Қатағон қурбонлари хотираси” музейи Илмий кенгашининг 2012 йил 1 июндаги йиғилиши қарорига мувофиқ чоп этилди.

МУНДАРИЖА

“Мустақиллик йилларида ўзбек тарихшунослигида қатағон даври тарихининг ўрганилиши: ютуқлар, муаммолар ва ёндашувлар” мавзuidaги илмий-амалий анжумани ташаббускорлар гуруҳининг Республика ёшларига мурожаати	5
Б.Ҳасанов. Президент И.А.Каримов раҳбарлигида мамлакатимизда мустамлакачилик даври қурбонлари хотирасининг абадийлаштирилиши	9
Д.Зияева. Ўзбекистонда совет ҳокимиятининг қатағон сиёсати: тарихшунослик ва манбашунослик масалалари	19
Н.Каримов. Ўзбекистонда “Катта қирғин”нинг бошланиши	27
Р.Шамсутдинов. Ўзбекистонда совет бошқарув тизимидаги раҳбар ходимларнинг қатағон қилиниши ҳақида янги маълумотлар.....	42
Қ.Ражабов. БХСР собиқ раҳбарларининг 1937 йилда қатағон қилиниши	64
Х.Юнусова. Ўзбекистонда пахта иши қатағонлари ва унинг оқибатлари	75
С.Ахмедов. Мустақиллик йилларида тарихий адолатнинг тикланиши	81
Э.Юсупов. К проблеме политических репрессий в СССР в советской и постсоветской историографии	87
М.Зикруллаев. “Уламо жамияти” фаолиятини ўрганилиш тарихшунослиги	97
М.Ҳошимова. XX асрнинг 30-йилларида Марказий Осиёга сургун қилинган корейслар тарихшунослигидан	107
В.Холов. Хорижий тадқиқотларда совет қатағон сиёсати талафотлари таҳлили	112
Э.Дўсматов, Ж.Расулов. Советларнинг 1937-1938 йилларда Ўзбекистонда ўтказган қатағон сиёсати ва унинг тарихшунослиги.....	116
Г.Шағатаева. Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда шўро ҳукумати қатағон сиёсатининг ўрганилиши (“Қатағон қурбонлари хотираси” музейи ходимлари фаолияти мисолида).....	122

М.Абдуллаев. Мустақиллик даври тадқиқотларида “қулоқлар сургунли” муаммосининг ёритилиши	129
А.Раҳманкулова. Спецпоселенцы в Узбекистане: спецпереселенцы, депортированные, мобилизованные	135
Н.Мустафаева. Файзулла Хўжаев: миллий маданият қайғуси.....	138
Х.Қурбонов. Шоҳидлар хотирасидаги қатағонлар	143
Н.Худоёров. Ўзбекистон махсус посёлкаларидаги қулоқларнинг такроран қатағон қилиниши (1937-1938 йиллар)	150
Э.Холмирзаев. Ўзбекистонлик сиёсий махбۇсларнинг ГУЛАГ лагерларидаги ҳаётига доир	157
З.Исломов. Абдурауф Фитрат Маҳмуд Замахшарий илмий мероси тадқиқотчиси сифатида	162
У.Сатторов. Тоталитар тузум қурбони (Танқидчи ва адабиётшунос Сотти Хусайин ҳақида)	165
Б.Ирзаев. Тарихий адолатнинг тикланиши–фуқаролик жамиятининг маънавий кўзгуси сифатида	171
М.Акаброва. Қатағон қурбонлари қисмати ва тақдири – талабалар БМИ мавзусидир (АДУ, Ўзбекистон тарихи кафедраси тажрибасидан).....	176
У.Қурбонов. Таълим тизимида қатағон даври тарихини ўрганиш	180
Н.Заирова. Мустабид тузум йилларида ўзбек аёлларининг қатағон этилиши	181
С.Умаров. Қатағон фожиаларини ўрганишда оғзаки тарих методининг ўрни	187

“Мустақиллик йилларида ўзбек тарихшунослигида қатағон даври тарихининг ўрганилиши: ютуқлар, муаммолар ва ёндашувлар” мавзuidaги илмий-амалий анжумани ташаббускорлар гуруҳининг Республика ёшларига МУРОЖААТИ

2012 йил 26 апрель

Тошкент шаҳри

Азиз дўстлар, ҳамкасблар ва қадрли ёшлар!

Ўзбек халқи ўз Ватанининг мустақиллигига эришганидан сўнг мамлакатимизда олиб борилган энг хайрли ва энг савобли ишлардан бири Совет ҳокимияти йилларида “халқ душмани”, “аксилнқилобчи”, “миллатчи”, “қулоқ” сифатида қораланиб, қатағон этилган ватандошларимиз пок номларининг оқланиши бўлди.

Бугунги ёш авлод бегуноҳ қатағон қилиниб бадном этилган аждодлари, ота ва боболари билан фахрланиш ҳамда улар хотираси олдида ҳурмат билан бош эгиш имконига эга бўлди. Бундай улуг ишларнинг бошланиши ва муваффақият билан давом этишида мамлакатимиз раҳбари Президент Ислом Абдуганиевич Каримовнинг хизматлари ғоят каттадир.

И.А.Каримовнинг ташаббуси ва ғояси билан ташкил этилган “Шаҳидлар хотираси” жамоат фонди ва “Қатағон қурбонлари хотираси” музейи ўз фаолияти давомида 20 мингга яқин жабрдийда ватандошларимиз ҳаёти, фаолияти ва фожияли тақдирини ўрганиш, улар ҳақида мақола, рисола ва китоблар ёзиш, хотира кечаларини ўтказиш, уларга бағишланган ҳужжатли ва телевизион фильмларни яратишдек ишлар билан шуғулланди.

Ўтган давр мобайнида республикаимиз тарихчи олимлари томонидан бу борада амалга оширилган салмоқли ишларни сарҳисоб қилар эканмиз, Республикаимизда қатағонлар даври тарихини ўрганиш билан шуғулланаётган ёки келгусида айнан мазкур масала бўйича илмий изланиш олиб боришни истаган ёш тарихчи, адабиётшунос, ҳуқуқшунос олимлар ва журналистларга қуйидаги масалаларга эътибор беришларини тавсия этамиз:

– Совет давлатининг нотўғри ички сиёсати орқасида галла маҳсулотларининг етишмаслиги ва минглаб кишиларнинг очликдан қирилиб кетиши;

– Совет давлатининг мудофаа қудратини оширишга қаратилган қурилишларнинг бошланиши ва уларнинг “қул меҳнати” билан таъминланиши;

– 1917-1921 йилларда фаолият кўрсатган сиёсий, ижтимоий, диний ва маданий-маърифий ташкилотларнинг куч ишлатиш ва жазолаш органлари томонидан реанимация қилиниши, янги сиёсий махфий ташкилотларнинг тузилиши ва бу ташкилотлар аъзоларининг қатағон қилиниши;

– хотин-қизларнинг қатағон қилиниши;

– 16 ёшгача бўлган болаларнинг қатағон қилиниши;

– дин арбобларининг қатағон қилиниши;

– қишлоқ ва шаҳарлардаги оғир иқтисодий шароит ва оддий меҳнат аҳлининг қатағон қилиниши;

– давлат ва партия органларининг заифлашиши ва бу органларга четдан келтирилган ғайримиллий кадрларнинг жойлаштирилиши;

– Ўзбекистондаги ўзбек, қорақалпоқ, қozoқ, қирғиз, тожик, татар ва туркман миллатларига мансуб кишилар сонининг камайиб кетиши;

– саноат, қишлоқ хўжалиги ва транспортда, олий ва ўрта ўқув юрларида малакали кадрларнинг етишмай қолганлиги;

– “халқ душманлари” фарзандларининг ўрта ва олий мактаблардан ҳайдалиши ҳамда уларнинг қувғинга учраши;

– “халқ душманлари” оила аъзоларининг қувғин қилиниши ва уларга меҳнат қилиш имконининг берилмаганлиги;

– кутубхона ва китоб дўконларидан “халқ душманлари” ёзган, таржима ёки муҳаррирлик қилган китобларнинг олиниб, қуйдириб ташланганлиги: “халқ душманлари” ижтирокида яратилган сахна асарлари, бадиий ва ҳужжатли кинофильмлар, музика ва тасвирий санъат асарларининг тақиқланганлиги ва йўқ қилиб юборилганлиги;

– қатағон қилинган ўзбекистонлик махбусларнинг ГУЛАГ лагерларидаги, бунёдкорлик меҳнат фаолиятини, қисмати ва тақдирини тадқиқ этиш навбатдаги вазифалар деб ҳисоблансин.

Мустамлакачилик ва қатағончилик йилларида шу қадар кўп ватандошларимиз жабр-зулм қурбонлари бўлганларки, улар ҳаёти ва фаолиятини муқаммал ўрганишдек ўта хайрли ва савобли ишга ёш авлод вакиллари ҳам жалб этиш айни муддаодир.

Халқимиз бисотида: “Аждодлар хотираси муқаддасдир”, деган ҳикматли сўз бор. Биз хотирасини эъзозлаётган, тавоф этаётган аждодлар эса совет давлати қатағон тегирмонларида мажақланиб ташланган, сўнги манзиллари ҳам номаълум бўлган жабрдийдалардир. Уларнинг аксари биз, авлодлар хотирасида номсиз-нишонсиз яшамокда.

Бизнинг сизларга мурожаат этаётганимизнинг сабаби шундаки, сизлар мамлакатимизнинг турли вилоятлари, шаҳар ва қишлоқларида яшайсиз. Қатағон даврининг фожиалари қарийб ҳар бир маҳаллани, ҳар бир хонадонни ларзага келтириб, кимнингдир отасини, кимнингдир акасини, кимнингдир тоғаси ёки бошқа бир қариндошини ўзининг қонли гирдобига тортган. Агар биз сизнинг ёрдамингизда ҳар бир вилоят, ҳар бир шаҳар ва ҳар бир қишлоқ ёки маҳалладан олиб кетилган қатағон қурбонлари ҳақидаги маълумотларни йиғиш ва тўплашга эришсак, Қатағон даври қурбонларининг Хотира китобларини яратиш имкони туғилади.

Ҳар бир қатағон қурбони халқимизнинг азиз ва муборак зарраси бўлган. Унинг хотирасини унутмаслик ва доимо ёд этиш учун у ҳақидаги қариндош-уруғлар, қўни-қўшниларнинг хотираларини ёзиб олиш, унинг фотосуратлари, қўлёзмалари, нашр этилган ишлари (агар бор бўлса), ҳаёти ва фаолиятига доир ҳужжатлар ва бошқа материалларни тўплаш (агар бор бўлса) сиз билан бизнинг авлодлик бурчимиздир.

Маълум бўлишича, машғум “қулоқлаштириш” йилларида борса-келмас жойларга сургун қилинган ватандошларимизнинг рўйхатлари нафақат вилоят ва шаҳар, балки туман архивларида, хусусан туман молия бўлимининг ҳужжатлари орасида сақланиб қолган экан. Агар шундай архивларга қадамранжида қилинса, нафақат собиқ “қулоқлар”, балки манглайига “халқ душмани”, “аксилнқилобчи”, “қўзғолончи”, “миллатчи” сингари тамғалар ёпиштирилган ажойиб ота-боболаримиз ҳақида ҳам қимматли маълумотлар топилиши мумкин.

Яқинда Барот Амиров, Раҳмон Мамаатовларнинг Самарқанд вилоятининг Пастдаргом тумани бўйича қатағон қилинган

ватандошларимизга бағишланган “Изтироб ва армонлар” деган китоби нашр этилди. Шундай китобларни бошқа туманлар бўйича ҳам яратиш мумкин ва лозим. Шундай китоблар туфайли халқимизнинг мустабид тузум даврида ҳаётдан фарёд чекиб ўтган фарзандлари авлодлар хотирасида қолади.

Биз сизнинг шу сингари хайрли ишларни амалга ошириб, қатагон даври қурбонлари руҳини обод қилишингизни ва шу савобли жараёнда ўзингизнинг ҳам руҳан покланишингиз чин дилдан истаб қоламиз.

“Мустақиллик йилларида ўзбек тарихишунослигида қатагон даври тарихининг ўрганилиши: ютуқлар, муаммолар ва ёндашувлар” мавзuidaги илмий-амалий анжуман қатнашчилари

Б.В.Ҳасанов

Т.ф.д., “Қатағон қурбонлари хотираси” музейи

**ПРЕЗИДЕНТ И.А.КАРИМОВ РАҲБАРЛИГИДА
МАМЛАКАТИМИЗДА МУСТАМЛАКАЧИЛИК ДАВРИ
ҚУРБОНЛАРИ ХОТИРАСИНИНГ
АБАДИЙЛАШТИРИЛИШИ**

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришиши билан унинг маънавий ҳаётида янги давр – уйғониш, ўзликни англаш даври бошланди. Совет давридаги маъмурий буйруқбозлик тизими манфаатларига бўйсундирилган тарихни сохталаштириш, нотўғри талқин этишга барҳам берилди. Эндигина шаклланаётган миллий мафкурамизнинг асоси бўлмиш миллий тарихни қайта тиклаш имконияти туғилди. Тарих фанининг ривожланишида тарихшунослик тадқиқотларининг кўпайиши, ўрганилаётган муаммоларни тадқиқ этишга тамомила янгича услублар асосида ёндошиш, илгари тадқиқ этилган тарихий воқеалар моҳиятини мутлақо янгича мушоҳада этиш талаб этилади. Ижтимоий ривожланишнинг ҳозирги босқичида мавжуд муаммоларни ҳаққоний тарзда ёритилиш имконияти туғилди. Тарихни яратишда истиқлолгача тарихимизнинг у ёки бу муаммоси хусусида билдирилган фикр, мулоҳаза, қарашлар билан танишиш, уларнинг ютуқ ва камчиликларини одилона баҳолаш зарур.

Тарихимизнинг аянчли, ҳасратли, фожиали саҳифаларидан бири Советларнинг Ўзбекистонда олиб борган қатағон сиёсати ва унинг фожиали оқибатларидир. 1917 йилдаги мудҳиш Октябрь тўнтаришидан бошлаб то СССР парчаланиб кетгунга қадар сиёсий қатағон совет жамиятининг ажралмас таркибий қисми бўлиб келди. Бироқ бу фожиа ватанимиз тарихида, айниқса 30-40-йиллардаги тарихимизда мутлақо ёритилмаган эди, бу давр бамисоли устига кафан ташланган, кафанга ўралгандек ҳолатда, ўрганиш учун ёпиқ мавзу бўлиб қолганди. Юртбошимиз ҳали мустақилликка эришмасдан аввалроқ Ўзбекистондаги сиёсий қатағон ва унинг қандай кечгани, фожиали оқибатини очиб бериш, беғуноҳ қатағон қурбонларини оқлаш чораларини кўриш ташаббуси билан чиқди. Бу ўринда унинг мана бу фикрлари диққатга лойиқдир: “... 1937-1939 йилларда Ички ишлар халқ комиссарлиги идоралари

инкилобий қонунчиликни жуда қўпол тарзда буздилар ва оёқ ости қилдилар. Бундай бедодлик кейинги йилларда ҳам, то 50-йилларга қадар давом этди. Сира айби бўлмаган, ҳалол одамлар кўплаб қамоққа олинди ва қириб ташланди.

Сталин шахсига сиғиниш йиллари Ўзбекистон ҳалқлари бошига оғир кулфатлар солинди. 1937-1939 йилларнинг ўзидагина Ўзбекистон ССР Ички ишлар халқ комиссарлигининг “учлик” лари томонидан 41 минг нафардан кўпроқ киши қамалди. Шулардан 37 минг нафардан кўпроғи судланди, 6 минг 920 киши отиб ташланди... Асоссиз қамалиб жиноий жавобгарликка тортилган кишилар орасида партия, совет, хўжалик ходимлари, ҳарбийлар, зиёлилар ва колхозчилар жуда кўп эди”¹.

Бу қатағон сиёсатини чор ҳукумати Туркистонда кенг қўламда олиб борган. Айниқса собиқ советлар салтанатида бу мудҳиш қатағон сиёсати ва амалиёти кенг ва узоқ вақт давомида қўлланилди. Қатағон бутун собиқ Иттифоқ ҳалқлари қатори Туркистон, Ўзбекистон халқи бошига ҳам мислсиз оғир кулфатлар ёғдирди. Жадидчиликни, Туркистон мухториятини, “босмачилик” деб аталмиш миллий ҳаракатни бостришда, ер-сув ислохотини ўтказиш, коллективлаштириш даврида қатағон сиёсати катта қўламда қўлланилди. “Ўнгла”га, “Миллий иттиҳодчилар”га, “Иноғомовчилик”ка қарши кураш ниқоблари остида Ўзбекистонда аҳолининг турли қатламларига, миллий арбоблар, ходимларга қарши қатағон қўлланилди.

Қатағоннинг энг юқори босқичга кўтарилган 1937-1938 йиллардаги “катта террор” кампаниясида ҳам Ўзбекистондан минглаб одамлар қатағон қиличидан ўтказилди, концлагерларга ташланди.

Уруш даврида ҳам қатағон давом этди. Урушдан сўнг тўқиб чиқарилган руҳонийлар, миллатчилар иши бўйича кўплаб адабиёт, санъат, илм-фан, дин арбоблари қатағон қилинди. 40-50 йилларда таслимчиларга, антисоветларга қарши кураш баҳонасида кўплаб юртдошларимиз қатағон домига тортилди.

Бироқ, шунга айтиш жоизки, яқин тарихимиз, айниқса, ўзининг шиддатли ва аянчли воқеалари билан бизни сергакликка, хушёрликка чақиради, бугунимизнинг азиз ва муқаррамлигини бир лаҳза ҳам унутмасликка даъват этади.

¹ “Ўзбекистон овози”, 1991 йил 15 сентябрь

Бундан ўн икки йил муқаддам, 1999 йил 12 май куни Юртбошимизнинг мустамлакачилик даври қурбонлари хотирасини абадийлаштириш борасидаги Фармойиши эълон қилинган эди. Бу тарихий Фармойишдан кейин кўп ўтмай, ўша йилнинг 22 июль куни Вазирлар Маҳкамасининг “Ватан ва халқ озодлиги йўлида қурбон бўлган фидойилар хотирасини абадийлаштириш тўғрисида”ги қарори қабул қилинди. Бу ҳужжатлар мустамлакачилик жабру жафоларини кўрган ватандошларимиз хотирасини абадийлаштириш ишларининг олиб борилишида дастуриламал бўлди.

“Шаҳидлар хотираси” майдони 2000 йил 12 майда Президентимиз И.А.Каримов ташаббуслари билан юртимиз озодлиги ва мустақиллиги учун бўлган қурашларда матонат кўрсатиб, халқимизни ҳурлик ва эркинликка ундаган, мустабид тузум йилларида қатағонга учраган минг-минглаб фидойи ватандошларимиз хотираларини тиклаш ва абадийлаштириш мақсадида барпо этилган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2001 йил 1 майда қабул қилган “Қатағон қурбонларини ёд этиш кунини белгилаш тўғрисида”ги Фармони ҳам мазкур мавзуни тадқиқ этиш учун катта имкониятларни очиб берди. Ана шу Фармонда мана бу сатрлар бор: “Эл-юртимиз озодлиги ва эркинлиги йўлида, халқимизнинг кадр-қиммати, ор-номусини, миллий анъаналаримиз ва урф-одатларимизни ҳимоя қилишда, босқинчи ва ёвуз кучларга қарши машаққатли қурашларда қурбон бўлганлар хотираси миннатдор авлодлар ёдида абадий сақланиб қолади. Мустабид тузум даврида миллион-миллионлаб бегуноҳ инсонларнинг умри хазон бўлганини, қанча-қанча оилалар хонавайрон бўлиб, қанча-қанча гўдаклар етим қолганини тарих, бугунги ва келажак авлод ҳеч қачон унутмайди”¹.

Юқориди айтиб ўтилган Фармойиш ва Қарорлар нафақат ушбу хотира майдонини ташкил этиш, балки мустамлакачилик даврида миллий истиқлол ва тараққиёт йўлидаги интилишлари учун ноҳақ тазийқларга маҳкум этилган ватандошларимизнинг исми шарифларини аниқлаш, таржимаи холлари ва фаолиятларини ўрганиш орқали уларнинг хотирасини абадийлаштиришга қаратилган бўлиб, шу мақсад юзасидан амалий таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқиш учун жамоатчилик комиссияси ҳам ташкил этилган.

¹ “Халқ сўзи”, 2001 йил 2 май.

Юртимизнинг кўзга кўринган бир қатор олим ва мутухассисларидан иборат комиссия аъзоларининг олдларига кўйилган вазибаларини руёбга чиқаришлари учун Миллий хавфсизлик хизмати, Республика Прокуратураси, Ички ишлар вазирилиги, Мудофаа вазирилиги, Олий суд архивлари, Президент девони архиви ва Марказий давлат архиви эшиклари очиб берилди.

Мустамлакачилик даври қурбонлари хотирасини тиклаш ва абадийлаштириш жамоатчилик комиссияси фаолиятини қўллаб-қувватлаш ва қатагон этилган аждодларимиз хотирасига бағишланган хотира кечалари ва тегишли тадбирларни ташкил этиш ҳамда ўтказиш мақсадида “Шаҳидлар хотираси” хайрия жамғармаси ташкил этилди.

Жамғарма комиссия аъзоларини моддий қўллаб-қувватлаш билан бир қаторда улар томонидан архивлардан топилган қатагончилик мавзусига оид материалларни тўплаш, улардан ксеро ва фото нусхалар олиш, электрон вариантларини яратиш ишларини амалга ошира борди.

Бундан ташқари қатагон қурбонларининг хотира кечаларини ўтказиш, улар тўғрисида мақолалар эълон қилиш, китоблар нашр этиш, видео ва ҳужжатли фильмлар яратиш ишлари билан бир қаторда уларнинг қариндош уруғларида сақланиб қолган буюмлар, фотосуратлар, китоблар, шахсий ҳужжатлар ва бошқа материалларни тўплаш ишларини ҳам амалга оширди.

Бунинг натижасида жамғарманинг қатагон мавзусига оид материаллардан иборат фонди юзага келди.

Шу боис Республикамиз раҳбарияти томонидан Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 8 ноябрь 387-сонли қарори эълон қилинди ва бу қарорга асосан тўпланган материалларни сақлаш, уларни кенг оммага номойиш этиш ҳамда келажак авлодга етказиб бериш мақсадида “Қатагон қурбонлари хотираси” музейи бинноси қуриб берилди.

“Шаҳидлар хотираси” хайрия жамғармаси томонидан тўпланган фотосуратлар, ҳужжатлар, буюмлар ва бошқа материаллар музей экспозициясининг асоси бўлиб хизмат қилди ва қолган материаллар музей архивига кириб қилинди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 5 май ПҚ 861-сонли қарори асосида амалга оширилган қурилиш

ишлари билан бир қаторда музей экспозициясини тубдан янгилаш ишлари орқали халқаро талабларга жавоб бера оладиган музей ташкил этилди.

Экспозиция материаллари яна бир бор етук олим ва мутахассислардан иборат бўлган ПҚ 861-сонли қарор асосида тузилган ишчи гуруҳи томонидан ўрганиб чиқилди. Материалларнинг илмий асосланганлари экспозициядан жой олди.

Экспозицияни янгилаш ишларида ишчи гуруҳи билан бир қаторда вазирликлар ва ташкилотлар вакиллари, жамғарма ва музей ходимлари ҳамжиҳатлик билан сидқи дилдан меҳнат қилиб, бир қатор материаллар билан экспозицияни бойитдилар. Экспозиция ишлари Ўзбекистон Республикаси ФА ва Бадий академия ташкилотчилигида Республикада кўзга кўринган расомлар, безакчи-дизайнерлар ва мутахассисларни ўзида жам қилган "MEDIA ART PRESS" корхонаси томонидан амалга оширилди.

Музей экспозицияси учун буюртма асосида хорижда, хусусан Германияда тайёрланган экспозицион витриналарнинг экспозиция залларида ўрнатилиши, залларнинг оргтехника, аудио-видео ва бошқа замонавий техника воситалари билан жиҳозланганлиги унинг замонавий музейлар даражасига кўтарилишига сабаб бўлди.

Ҳозирда “Шаҳидлар хотираси” майдони ҳамда “Қатағон қурбонлари хотираси” музейига Республикамининг барча вилоятларидан кунига юзлаб зиёратчилар келиб кетишади. Улар шаҳид кетган аجدодларимиз ҳақида дуога қўл очиб тиловат қилиш билан бирга, ушбу савобли ишларда бош қош бўлиб келаётган ҳурматли Президентимизни, қолаверса бу ишларнинг барча иштирокчиларини дуо қилишаётганларига шахсан ўзим ҳар кун гувоҳ бўлмоқдаман.

Ҳозирги кунда Ўзбекистон тарихшунослиги олдида турган энг муҳим муаммолардан бири – ўзбек халқининг ва ўз республикасининг манфаатларини ҳимоя қилганларга қарши олиб борилган мурасасиз кураш XX аср 30-йилларининг бошларида шўролар тузумининг фақат ошкора ва яширин душманларга эмас, балки бутун халққа қарши оммавий қатағонларга айланиб кетганлигини тадқиқ этишдан иборат. Ушбу масалани янгича таҳлил этиш, унинг ривожланиш босқичларини қайтадан кўриб чиқишда аввало уни тарихшунослик нуқтаи назаридан ўрганиш муҳимдир.

Тарихнавислик соҳасидаги таҳлилнинг кўрсатишича, қатагон даври мавзусининг баъзи томонлари бўйича муайян адабиётлар тўпланган. Бу адабиётларни методологик ёндашувга кўра шартли равишда уч гуруҳга ажратиш мумкин, яъни совет даврига оид тадқиқотлар, мустақиллик даври нашрлари ва ҳорижий мамлакатлари тарихшунослигидаги адабиётларни ўз ичига олади.

Совет даври тарихий адабиётларида муаммога оид айнан қатагон сиёсатини амалга оширилиши сиёсати деб номланган илмий ишлар бўлмаган ва бўлиши ҳам мумкин эмас эди. Лекин ушбу даврга бағишланган монографик тадқиқотларда, диссертациялар ва рисолаларда “буржуа миллатчиси”, “аксилинқилобчилар”, “босмачилик ҳаракати”, “немис айғоқчиси”, “япон агенти” деган турли-туман тухматлар билан фуқароларимизга нисбатан совет мафкуравий сиёсати нуқтаи назаридан ижод қилинган.

XX асрнинг 20-50 йилларида нашр этилган адабиётларни таҳлили шуни кўрсатадики совет ҳокимиятининг кўпол, маъмурий буйруқбозлик ва зўронлик услублари билан амалга оширилаётган чора-тадбирлари илк бор ўлканинг давлат арбоблари – Т.Рискулов, Н.Тўрақулов, Р.Иноғомов, Ф.Хўжаев томонидан танқид қилинган¹.

20-30 йилларда буюк давлатчилик ва улугруслик мақсадларини ва марказнинг манфаатларини кўзлаб иш тутган совет ҳокимияти Туркистонда, кейин минтақа республикаларида миллий кадрларини тайёрлашга бўлган ёндашувларини ўз асарларида маҳаллий зиёлилар – Абдулҳамид Чўлпон, Ш.Раҳимий, А.Фитрат, А.Авлоний ва бошқаларни жиддий қоралашган ва буларнинг ичидан айримлари сиёсий қатагонлар даврида совет ҳукумати томонидан отиб ташланган².

30-йилларнинг бошларида тоталитар тизимнинг мустаҳкамланиши муносабати билан унга мос ҳолда цензуранинг ҳамда бошқарув муассасалари назоратининг кучайиши натижасида

¹ Рыскулов Т. Революция и коренное население Туркестана: Сборник главнейших статей, докладов, речей и тезисов.-Т., 1925; Иногамов Р. Узбекская интеллигенция.-Т., 1926; Ходжаев Ф. Десять лет борьбы и строительства.-Самарканд-Ташкент, 1927.

² Чўлпон. Булоқлар.-Т., 1922; Ўша муаллиф. Тилимизнинг ишланиши // Туркистон. 1923, 11 апрель; Раҳимий. Ўзбеклар маорифи // Наука и просвещение.-Т., 1922.-№2. Ўша муаллиф. Ўзбек алифбоси.-Т., 1925; Ўша муаллиф. Ўзбек маорифининг ўтмишидаги ва ҳозирги ҳолати.-Т., 1928; Фитрат. А.Темур сағанаси.-Т., 1922; Ўша муаллиф. Ўзбек адабиёти намуналари.-Самарканд, 1928; Авлоний А. Хапалак соатида // Иштирокиюн. 1919, №69.

тарихий ўтмиш ва замонавий воқеаларни ёритиш имкониятлари жиддий камайди. Шу сабабли 30-чи йилларнинг иккинчи ярмидан тарихий тадқиқотларда синфий ҳамда марказнинг манфаатларига хизмат қилувчи ёндашувлар, хулосалар тобора устун бўлиб борди. Ўзбекистонда “Сиёсий қатағон” сабаблари ва оқибатлари масаласига совет мафқуравий нуқтаи назаридан қаралди. Бундай ёндашувлар асосида яратилган асарлар, илмий ишлар ва мақолалар 30-50-чи йилларда жуда кўплаб пайдо бўлди¹.

Ижод қилувчилар асосан Туркистонда мустамлакачилик сиёсатини амалга ошириш учун хизмат қилган кишилар томонидан ёзилган. Асарлар ҳукмрон тизимга хизмат қилишга қаратилган бўлсада, тарихшунослик нуқтаи назаридан ўрганиб чиқилиши лозим. Ҳозирги кунда мавзуга оид кўп ишлар қилинди. Монографик тадқиқот ва китоблар яратилди², номзодлик,

¹ Юсупов У. В боях против контрреволюционных буржуазных, мелкобуржуазных и националистических элементов // Правда Востока. 1930. 18 августа; Нарышкин В. Борьба с ползучими (националистическими) уклонами в вопросах политехнизации школ Узбекистана // За коммунистическое просвещение. 1931. №3; Бауман К. Борьба за линию партии и наши задачи. М.-Т., 1932; Галузо П. О школе.-Т., 1933; и т.д. Жургунов Т. Строительство социализма и культурная революция в Узбекистане.-Т., 1933. Кузнецов А.Г. Узбекистана за 15 лет.-Т., 1939; Штерн И. Социалистическая культура узбекского народа.-Т., 1939. См.: Костыря В., Файзуллин К. Об идеологических извращениях в творчестве некоторых поэтов // Правда Востока. 1951. 10 августа; Речь секретаря ЦК КП (б) Уз Х.Т.Турсунова на IV пленуме Союза писателей Узбекистана // Правда Востока. 1951. 20 августа; Хамраев А. Об одной порочной диссертации // Правда Востока. 1952. 15 февраля; На партийном собрании в Академии наук // Правда Востока. 1952. 27 марта; и др.

² Махмудов М. Қатағон қурбонлари. - Т.: “Ўқитувчи”, 1991; Турдиев Шерали. Улар Германияда уқиган эдилар. - Т.: “Фан”, 1991; Набижон Боқий. Қатлнома., 1992; Усмонов Исло. Қатағон қурбонлари. - Т.: “Адолат”, 1994; Каримов Наим. Усмон Носир. - Т.: 1993; Узоқов Ҳайдарали. Қалблар нидоси. Тарихий илмий-публицистик очерклар. II жилд. Биринчи, иккинчи китоб. - Т.: “Адолат”, 1997; Наим Насрулло. Мен яшашни истайман. “Бухоро” нашриёти, 1994; Ахророва холида. Истиклол фидойилари. Изларини излайман. “Шарк” нашриёт-матбаа акциядорлик концерни Бош тахририяти. - Т.:1998; Шамсутдинов Р.Т. Жасоратларга тўла ҳаёт; Мунаввар қори Абдурашидхон. Хотираларимдан (жадидчилик тарихидан лавҳалар). Нашрга тайёрловчи ва изоҳлар муаллифи С.Холбиев. - Т.: “Шарк” нашриёт-матбаа акциядорлик концерни Бош тахририяти, 2001 ва бошқалар. Б.В.Ҳасанов., Национальная интеллигенция Узбекистана и исторические процессы 1917-начала 50-х годов. - Т.: “Академия МВД Республики Узбекистан”, 2000; Шамсутдинов Рустамбек. Ўзбекистонда советларнинг қулоқлаштириш сиёсати ва унинг фожеали оқибатлари. “Шарк” нашриёт-матбаа акциядорлик концерни Бош тахририяти. - Т.:2001, 367-бет; Ўша муаллиф. Истиклол йўлида шахид кетганлар. - Т.: “Шарк”, 2001; Ўша муаллиф. Қишлоқ фожеси: жамоалаштириш, қулоқлаштириш, сурғун (Ўрта Осиё республикалари мисолида). - Т.: “Шарк”, 2003; Шамсутдинов Рустамбек, Мамажонов Алипер. Шимолий Кавказ сурғунидаги юртдошлар қисмати. - Т.: “Шарк”, 2005; Ўша муаллиф ва бошқалар. Тарихнинг ҳасратли саҳифалари. - Т.: “Шарк”, 2006; Ўша муаллиф

докторлик диссертациялари ҳимоя қилинди. Мазкур масала бўйича архив ҳужжатлари ва материаллари тўпламлари¹ нашр юзини кўрди. Бу асарларда шўро тузumi даврида большевиклар олиб борган миллий, аграр ва қатағон сиёсатидан жабр-зулм кўрган, сиёсий қатағон тигидан ҳалок бўлган таниқли партия, давлат ва жамоат арбоблари, раҳбар ходимлар, зиёлилар, фан, адабиёт, маориф ходимлари, деҳқонлар фожиалари, қисматлари очиб берилган. Ушбу масалларни объективлик ва ҳолислик нуқтаи назаридан ёритишда филология фанлари доктори, проф. Н.Каримов, санъатшунослик фанлари номзоди С.Аҳмедов, филология фанлари номзоди Ш.Турдиевларнинг хизмати бениҳоят катта бўлди. Айниқса, Н.Каримовнинг “Қурбон Берегин қисмати” (2006), Н.Каримов ва Р.Баракаевнинг “Тошкент шоирлари” (2007), Н.Каримовнинг “XX аср адабиёти манзаралари” (2008), С.Аҳмедовнинг “Мунаввар қори ва театр” (2007), “Мусибатда ўтган бир йил” (2007), “Сайёҳ дарвеш-Чўлпон экан” (2007), “Фитрат ва Убайдулла Хўжаев” (2008) ва Ш.Турдиевнинг “Айбсиз айбдорлар” (2007), “Маърифат боғининг боғбонлари эди” (А.Шакурий қисмати) 2007 йил, “Ватаннинг содиқ ўғлони” (Фитратнинг маърифий ва ватанпарварлик фаолияти қисмати) 2007 йил сингари нашрларни алоҳида қайд этиш лозим. Шунингдек ушбу олимларнинг 50 дан зиёд мақолалари газета ва журналларда эълон қилинди. Жамоатчилик бу китоб ва мақолалар орқали 1937-1938 йилларда қатағон этилган ва аксари ҳозир ҳам унутилиб келаётган ўзбек фани ва маданиятининг кўзга кўринган намоёндалари ҳаёти, илмий ва ижодий фаолияти билан танишишига муваффақ бўлди.

Сўнгги йилларда шўро даври тарихининг 20-40 йиллардаги тарихи ва унда Сталиннинг туган ўрни ва роли ҳақида, унинг ҳаёти ва фаолияти тўғрисида ҳорижий мамалакатлар тарихшунослигида кўплаб янгидан-янги илмий тадқиқотлар эълон

ва бошқалар. Ватанмиз ўтмишидан. “Андижон”нашриёт-матбаа очиқ акциядорлик жамияти, 2007; Шамсутдинов Рустамбек, Бекмуҳаммад. Мозийнинг қора кунлари. Урганч, “Хоразм нашриёти”, 2007.

¹ Репрессия 1937-1938 годы. Документы и материалы выпуск 1. (Сост.Шамсутдинов Р. - Т.:Каримов Н.Ф., Юсупов Э.Ю.) - Т.: «Шарк», 2005; Трагедия среднeазиатского кишлака: коллективизация, раскулачивание, ссылка. 1929-1955 гг. документы и материалы. I,II,III тома. (Сост.Шамсутдинов Р.Т., Расулов Б.М.) Под редакцией д.и.н.проф Д.А.Алимовой. - Т.: «Шарк», 2006; Среднеазиатский кишлак в годы Большого террора. (Сост.Шамсутдинов Р., Юсупов Э., Дўстматов Э., Хошимов С.) Под. Редакцией Р.Т.Шамсутдинова. Андижон, «Университет», 2007.

килинди. Бу ўринда Шейла Фицпатрик, Владимир Карпов, Юрий Боров, Юрий Козенков, Владлен Сироткин, Владимир Крючков, Сергей Голотик, Валерий Минаев, Георгий Куманев, Юрий Жуков, Юрий Мухин, Галина Иванова, Олег Мозохин, Хин, Лев Барскийлар қаламига мансуб асарларни қайд этиш мақсадга мувофиқдир¹. Мазкур масалани янги талқин этиш маълум даражада Н.Верт, А.С.Барсенков, А.И.Вдовин асарларида ҳам ўз ифодасини топган².

Ўрта Осиё ва Россия империясининг мусулмонлар яшайдиган бошқа худудларидан чиққан Мустафо Чўкай ўғли, В.Қаюмхон, Боймирза Хайит, Заки Валидий Тўғон, А.Авторхонов сингари сиёсий мухожирлар бевосита Туркистон ва Ўзбекистонни советлаштириш тарихига бағишланган хорижий тарихшуносликнинг алоҳида йўналишининг вужудга келиши ва ривожланишида салмоқли хисса қўшганлар³. Масалан, Францияда мухожирликда яшаган Мустафо Чўкай ўғли ўзининг “Туркистон советлар ҳукумронлиги остида” номли китобида биринчилардан бўлиб совет ҳукуматининг Ўрта Осиёдаги миллий сиёсатини “мутлақо бегона”лигини исботлаб берган. У асосли равишда

¹ Шейла Фицпатрик. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы. М., РОССПЭН, 2001, 332 с.; Владимир Карпов. Генералиссимус. Книга первая, Книга вторая. М., Вече, 2003; Юрий Боров. Сталиниада. Мемуары по чужим воспоминаниям с историческими анекдотами и размышлениями автора. М., Олимп, 2003, 461 с.; Юрий Козенков. Голгофа России: схватка за власть. Краткая хроника преступлений мирового сионизма, масонства и Запада против России (от Сталина до Ельцина) М., «Фонд национальных перспектив». М., 2003; Владлен Сироткин. Почему Троцкий проиграл Сталину? «Алгоритм», Москва, 2004, 382с; В.А.Крючков. Личность и власть. «Провещение», Москва, 2004, 381 с.; С.И.Голотик, В.В.Минаев. Население и власть. Очерки демографической истории СССР 1930-х годов. Изд-во Ипполитова. М., 2004, 306 с.; Г. Куманев. Говорят сталинские наркомы. Смоленск, «Русич», 2005, 631 с.; Юрий Жуков. Иной Сталин. Антироссийская подлость. М.Крымский мост. 9. Д.Форум 2003; Он же. За что убит Сталин? «Яуза», Москва, 2005; Г.М.Иванова. История ГУЛАГА. 1918-1958. Москва, Наука. 2006; О.Б.Мозохин. Право на репрессию. Вневедомственные полномочия органов Государственной безопасности (1918-1953). «Кучково поле» Москва-Жуковский, 2006, 479 с., Лев Барский. Сталин. Портрет без ретуши. Комкнига. Москва, 2007, стр.328.

² Н.Верт. История Советского государства. 1900-1991. Второе исправленное издание. Перевод с французского. Издательство «Весь мир», Москва, 2002, 643 с., А.С.Барсенков, А.И.Вдовин. История России. 1917-2004. Аспект пресс. Москва, 2005, 815 с.

³ Mustafa Chukay Ugli. The Basmachi Movement in Turkistan. – The asiastic review. - London. 1928; Ero же. Туркестан под властью Советов. – Париж, 1935; Nayit B. Turkestanin Qisqaca tarichi. – Berlin. 1944; Ero же. Turkestan in XX Jahrhundert. – Darmstadt. 1956; Zeki Velidi Togan. Natiralar. – Istanbul, 1969; Авторханов А. Империя Кремля. Советский тип колониализма. – Вильнюс, 1990; и др.

бизнинг ўлкамизда Марказий ҳукумат томонидан амалга оширилаётган барча “инқилобий” тадбирларни империяча йўналишда эканлигини кўрсатиб, маҳаллий аҳолининг, айниқса миллий зиёлиларнинг бошига ёғилган тотолитар террор гирдобини кучли изтироб билан тасвирлаб берди.

Кейинчалик Совет ҳукуматига бўлган бундай муносабатлар Боймирза Хайитнинг монографияларида ўз давомини топди. Хусусан, муаллиф “Туркистоннинг қисқача тарихи” китобида ва 1956 йилда нашр қилинган “Туркистон XX асрда” номли йирик асарида ҳаққоний равишда Ўрта Осиёда Чор империяси даврида ҳам, коммунистик тузим даврида ҳам мақсадли равишда миллий геноцид сиёсати амалга оширилганлигини таъкидлайди.

Франция, Германия, Англия, Америка, Туркиядаги хорижий советшуносликнинг тарихий мактаблари вакилларининг нашрлари тобора кенгайиб борди¹.

Улар ўз нашрларида совет тарихшунослигини бирёқламаликда, ноилмийликда, мафқуранинг тарихий ҳақиқатдан устун қўйганликларида айбладилар. Машхур инглиз тарихчиси Р.Конквэст ўзининг “Совет миллий сиёсати амалда” номли китобида совет тарих фани ҳукумрон доираларга хизмат кўрсатувчи хизматкор эканлиги ҳамда социалистик воқелигида тарихнинг ўзи эса “декрет”лар ва “қарорлар” асосида ёзилаётганлигини очикдан-очик баён этганлиги фикримизнинг яққол далилидир².

Тарихшунослик таҳлили шуни кўрсатадики, совет ҳокимиятининг қатағон сиёсати ва уни Ўзбекистонда амалга

¹ Becker Seymour. Russia's protectorates in Central Asia, Bukhara and Khiva, 1865-1924. – Cambridge, 1968; Massel G.Y. The Surrogate Proletariat: Moslem Women and Revolutionary strategy in Soviet Central Asia, 1919-1929. – Princeton: University Press, 1974; Roes R. Reflections on the nationality problems in the Soviet Union // Ethnicity: Theory and experience. – Cambridge, 1975; Ali Bodomchi. Turkistan va Anver posho. 1917-1934. – Istanbul, 1975; Rakowska-Harmstone T. Ethnicity in the Soviet Union // Ethnic conflict in the World today. – Philadelphia, 1977; Bennigsen A., Wimbush S. Muslim National Communism in the Soviet Union: A Revolutionary strategy for the Colonial World. – Chicago –London, 1979; Olcott M. The Basmachi Movement of Freeman's Revolt in Turkistan, 1918-1924. –Soviet Studies. – University of Glasgo, 1981; Rywkin M. Moscows Moslem Challenge: Soviet Central Asia. – New York, 1982; Fowary I.G. Muslime under the Glars and the Sovietsa Luchnov, 1984; Matuszewski D. Development in context; yinner Asian trends // Ibid; Maculey A. Living standarts in Uzbekistan, 1960-1984. – London Univer. (S.O.A.R.), 1987; The Nationalities Question in the Soviet Union – London-New York; Crescent Books, 1990.

² P.Conquest. Soviet nationalities in practice. – London. 1967.

оширилиши номли мавзу бир қатор мутахассислар томонидан мақола ва рисолаларида ёритилган бўлсада, тарихшунослик муаммоси сифатида у алоҳида илмий тадқиқот объекти бўлмаган. Қатағон сиёсати тарихшунослигини очиб берувчи бирорта йирик илмий тадқиқот эълон қилинмаган.

Д. Х.Зияева

Т.ф.д., ЎЗР ФА Тарих институти

ЎЗБЕКИСТОНДА СОВЕТ ҲОКИМИЯТИНИНГ ҚАТАҒОН СИЁСАТИ: ТАРИХШУНОСЛИК ВА МАНБАШУНОСЛИК МАСАЛАЛАРИ

Ўзбекистонда совет ҳокимиятининг қатағон сиёсати ватан тарихшунослигида истиқлол туфайлигина ўзининг ҳаққоний баҳосини олишга мушарраф бўлган муҳим илмий йўналишлардан биридир. Бунга қадар буткул сохталаштирилган тарзда талқин этилиб келинган ушбу масалага оид маълумотлар совет даврида мутлақо махфий сақланиб келинганлиги, ҳукмрон мафкура таъзийки ҳақиқатни ошкор этиш ва холисона баҳолаш имконини бермади. Мустақилликнинг дастлабки йиллариданоқ тарихга бўлган муносабатнинг кескин ўзгариши, унга холисона баҳо бериш ва ҳаққоний тарихни тиклаш давлат сиёсати даражасига кўтарилиши мазкур йўналишда тарихий ҳақиқатни тиклаш имконини берди.

Мустақилликнинг дастлабки йиллариданоқ қатағон сиёсати қурбонлари ва уларнинг аянчли тақдири нафақат тарихчилар, балки адабиётшунослар, журналистлар, публицистлар диққат эътиборидаги энг муҳим ва долзарб мавзулардан бирига айланди. Бу йўналишлардаги тадқиқотлар дастлаб даврий матбуот саҳифаларида чоп этилган мақолалардан бошланиб, йирик монографик асарлар даражасига етиб борди. Сўнгги 20 йил мобайнида бу мавзуда яратилган асарларни шартли равишда бир неча босқичларга бўлиш мумкин.

I босқичдаги тадқиқотлар асосан оммабоп мақолалар¹ ва бадий, илмий-оммабоп рисоалар, публицистик асарлар, қисқа метражли фильмлар, мемуарлардан иборат бўлиб, уларга асосан қатагон қурбони бўлган давлат ва маданият арбобларининг аянчли тақдири², совет ҳокимиятига қарши курашлар (1917-1924 йиллар)ни бостириш жараёнидаги қатагонлар³, колхозлаштириш жараёнидаги зўравонликлар⁴, яширин ташкилотлар фаолияти ва уларга қарши таъқиблар каби масалалар ўз аксини топди. Мазкур тадқиқотларда илгари яширилган, ошкор этилмаган маълумотлар асосида қатагон сиёсатининг айрим шахслар тақдири мисолида ёритишга қаратилган эди.

Бу босқичдаги тадқиқотлар масалага публицистик ёндошув устиворлиги, аксарият маълумотларнинг мутлақо янгиллиги, илк бор эъдон қилиниши, кенг китобхонлар оmmasига мўлжалланганлиги билан характерланар эди. Муаммо талқинида илмий таҳлилнинг етишмаслиги уларнинг деярли барчасига хос хусусият эди.

1999 йил 12 майда Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримовнинг "Ўзбекистонда қатагон қурбонлари хотирасини абадийлаштириш тўғрисида"ги Фармони⁵, ЎЗР ВМ нинг 1999 йил 22 июлдаги "Ватан ва халқ озодлиги йўлида қурбон бўлган

¹ Зиёев Ҳ. Ҳақиқатни гапириш вақти келди. (Босмачилик хусусида) //Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1992, 21 феврал; Ражабов Қ. Мадаминбекнинг Сафоновга мактуби // Саодат, 1993, №4-5; Исоқов И. Қиргинни ким қилган-у, жабрига қолган ким эди? // Шарқ Юлдузи, 1992, №5.

² Каримов Н. Усмон Носир: ҳаётий лавҳалар, ҳужжатлар, ривоятлар. - Т.: Шарқ, 1993. Шу муаллиф. Усмон Носирнинг сўнги кунлари. Ҳаётий лавҳалар, ҳужжатлар, ривоятлар (истиқлол фидойилари). Т.: 1994; Шукрулло. Кафансиз кўмилганлар. - Т., 1995. Шу муаллиф. Репрессия - мусибатли йиллар ситами. Қасосли дунё. (мақолалар). - Т., 1994. Иминов К. "Қулок"лик сургун хотираларидан. - Андижон, 1997; Ахророва Х. Изларингни излайман. Т.: Шарқ, 1998; Эгамназаров А. Сургун (ҳужжатли қисса, очерклар ва мақолалар). - Т., 1999.

³ Ражабов Қ. Фарғона водийсидаги истиқлолчилик характери: моҳияти ва асосий ривожланиш босқичлари (1918-1924). Тарих фан. номзоди дисс. - Т.: 1994; Норжигитова Н. Историография басмаческого движения в Туркестане (советский период). Дисс. канд. ист. наук. - Т.: 1995; Зияева Д. Босмачилик қандай пайдо бўлди? // Тафаккур -1997. №3. Б. 32-37;

⁴ Аминова Р. Ҳ. Возвращаясь к истории коллективизации в Узбекистане. - Т.: Фан, 1995

⁵ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1999 йил 12 майдаги "Ўзбекистонда қатагон қурбонлари хотирасини абадийлаштириш тўғрисида"ги фармони. Ўзбекистон овози. 1999, 13 май.

фидойилар хотирасини абадийлаштириш тўғрисида”ги қарори¹ ва ЎЗР Президентининг 2001 йил 1 майдаги “Қатағон қурбонларини ёд этиш кунини белгилаш тўғрисида”ги² Фармонининг қабул қилиниши мазкур йўналишдаги тадқиқотларни кенгайтириш ва чуқурлаштиришга катта имкониятлар яратди. Шу даврдан бошлаб бу йўналишдаги тадқиқотларнинг иккинчи босқичи бошланди.

Мазкур босқичда қатағон сиёсати тарихини ўрганиш ва қурбонлар хотирасини абадийлаштириш давлат сиёсати даражасига кўтарилди. “Шаҳидлар хотираси” жамғармаси ва “Қатағон қурбонлари хотираси” музейининг ташкил этилиши бунинг яққол ифодаси эди. Бу даврда музей экспозицияларининг яратилиши, “Шаҳидлар хотираси” жамғармаси архив фондларининг яратилиши, вилоятларда қатағон қурбонлари тарихини ўрганиш марказларининг ташкил этилиши қатағон қурбонлари хотирасини тиклаш ва абадийлаштиришда муҳим аҳамият касб эди.

Мазкур босқичда олиб борилган тадқиқотларда асосий эътибор алоҳида вилоятлар доираси ва республика миқёсида маданият³, маориф тизимидаги қатағон сиёсати⁴; колхозлаштириш⁵, қишлоқ фожиаси, қулоқлаштириш сиёсати ва унинг оқибатлари⁶, Шимолий

¹ ЎЗР ВМ нинг 1999 йил 22 июлдаги “Ватан ва халқ озодлиги йўлида қурбон бўлган фидойилар хотирасини абадийлаштириш тўғрисидаги” ги қарори// Халқ сўзи. - 1999 йил 24 июль.

² Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2001 йил 1 майдаги “Қатағон қурбонларини ёд этиш кунини белгилаш тўғрисида”ги Фармони - Халқ сўзи. – 2001 йил 2 май

³ Хасанов Б.В. Национальная интеллигенция Узбекистана и исторические процессы 1917-начала 50-х годов. – Т.: Академия МВД РУз, 2000; Хасанов Б.В. Репрессий против интеллигенции Узбекистана 20-30-е годы и их последствия. //Ўзбекистон тарихи, 2002, №1. – С. 29-31; Убайдуллаев Ў.К. Ўзбекистонда 20-30 йилларда мустабил тузумга қарши миллий мухолифат ҳаракати (маҳаллий зиёлилар мисолида). Тарих фан. номзоди дисс. – Андижон., 2004. – 178 б.; Тойиров А. Абдурауф Фитрат ва Маҳмуд Ходиев (Боту) ҳаёти ва фаолиятининг ўрганилмаган саҳифалари // СамДУ ахборотномаси, 2005. №6. Б. 33-35.

⁴ Мунаввар Қори Абдурашидхонов. Хотираларимдан (жадидчилик тарихидан лавҳалар). Нашрга тайёрловчи ва изоҳлар муаллифи С. Холбоев. – Т.: Шарқ, 2001. – 128. Тиллахонов С. Хотиралар. Нашрга тайёрловчи Сирожиддин Аҳмад. //Шарқ юлдузи, 2002, №1. – Б. 147-151.; Абдурахмонова Ж. Н. Совет ҳокимиятининг Ўзбекистонда таълим соҳасидаги қатағонлик сиёсати (Самарқанд, Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятлари мисолида 1925-1941 йй.). Тарих фан. номзоди дис. – Тошкент: 2002. -152 б.

⁵ Қурбонов Х.Р. Ўзбекистонда зўрлик билан ўтказилган колхозлаштириш ва унинг оқибатлари. 1929-1938 йиллар. (ҳозирги Самарқанд, Навоий, Бухоро вилоятлари мисолида, Тарих фан. ном. дисс. автореф. Т. 2005.

⁶ Шамсутдинов Р. Ўзбекистонда советларнинг қулоқлаштириш сиёсати ва унинг фожиали оқибатлари.-Т.: Шарқ, 2001; Шамсутдинов Р. Қишлоқ фожиаси: жамоалаштириш, қулоқлаштириш, сургун. -Т.: Шарқ, 2003; Абдуллаев М. Ф. Ўзбекистонда советларнинг «қулоқ» қилиш сиёсати ва унинг фожиали оқибатлари (1929-1945 йй.). Тарих фан.

Кавказ, Украина, Қозоғистонга сургун қилинганлар қисмати¹ масалаларига, бадий публицистик рисола ва оммабоп асарлар² ва ҳужжатлар тўпламларини эълон қилишга қаратилди.

2005-2008 йилларда “Шаҳидлар хотираси” хайрия жамғармаси, “Қатағон қурбонлари хотираси” музейи, “Мерос” халқаро илмий-амалий жамғармаси томонидан нашр этилган ҳужжатлар тўпламлари мазкур йўналишда расмий ҳужжатларни тўплаш ва эълон қилиш борасидаги илк қадамлардан бири бўлди³.

Мазкур ҳужжатлар тўпламининг кириш қисмида қайд этилганидек, унда Россия Федерацияси ва Ўзбекистон Республикаси МХХА (Миллий хавфсизлик хизмати архиви), Президент Девони Архиви ҳамда Украина давлат, партия ва ички ишлар архивлари ҳужжатлари, шунингдек Россияда чоп этилган тўплам ва маълумотномалар материалларидан фойдаланилган.

Беш қисмдан иборат тўпламининг биринчи қисмида Ўзбекистонда қатағон сиёсати қурбонлари хотирасининг абадийлаштирилиши ҳақидаги расмий фармонлар берилган, кейинги қисмларда совет ҳокимиятининг қатағон фаолиятига доир СССР ва Ўзбекистон билан боғлиқ ҳужжатлар ўрин олган.

Қимматли аҳамиятга эга бўлган, Ўзбекистонда илк бор эълон қилинган мазкур ҳужжатларнинг аксарияти: совет ҳукумати ва

номзоди дис. Андижон. 2002. – 162 б. Тойиров А. Э. Ўзбекистонда совет ҳокимиятининг қатағон сиёсати (Самарқанд вилояти мисолида, 1918-1938 йй.). Тарих фан. номзоди дис... - Самарқанд, 2006

¹ Шамсутдинов Р., Мамажонов А. Шимолий Кавказ сургундаги юртдошлар қисмати. –Т.: Шарқ, 2005. Мамажонов А. Коллективлаштириш жарағида Ўзбекистон қишлоқларидан Шимолий Кавказга сургун қилинганлар. Тарих фан. номзоди дис... – Андижон., 2005. – 198 б.

² Тарихнинг ҳасратли саҳифалари. / Илмий муҳаррир Н. Каримов. – Т.: Шарқ, 2006. – 301 б. Махмудова Н. Қатағон қурбони кизининг хотиралари. – Тошкент: «Musiq» нашриёти, 2007. – 306 б.

³ Трагедия среднеазиатского кишлака: коллективизация, раскулачивание, ссылки. 1929-1955. Документы и материалы. –Т. I-III / Составители Р.Т. Шамсутдинов, В.Расулов. Под ред. Д.А. Алимовой. –Т.: Шарқ, 2006; Репрессия. 1937-1938 гг.. Документы и материалы. Выпуск 1. Т.: 2005. Шамсутдинов Р. Қатағон қурбонлари. (1937 йил 10 август – 5 ноябрь). Иккинчи китоб. –Т.: 2007; Репрессия. 1937-1938 гг. Документы и материалы. Выпуск 3. Жертвы Большого террора из Узбекистана. 1937 год, ноябрь. –Т.: 2008. Составители: Шамсутдинов Р.Т., Абдуллаев М., Дусматов Э.П. Курбанов Х.Р. –Т.: Шарқ, 2007.; Репрессия. 1937-1938 гг. Документы и материалы. Выпуск 4. Жертвы Большого террора из Узбекистана. 1937 год, декабрь. Составители: Шамсутдинов Р.Т., Абдуллаев М. Дусматов Э.П. Курбанов Х.Р. –Т.: 2008. Қатағон қурбонлари (1938 йил феврал, сентябрь). Бешинчи китоб. –Т.: 2009.

тегишли органларнинг қатағон жараёнини ташкил этиш билан боғлиқ фармон, директива, расмий кўрсатма ва ёзишмаларида бу сиёсат қурбонларининг аянчли қисмати, уларга ва оилаларига нисбатан шавқатсиз зўравонлик руҳи яққол намоён бўлиб туради. Айти пайтда мазкур ҳужжатларда ўша давр сиёсий айбловлари, партиянинг сиёсий, синфий ва ғоявий курашлари билан боғлиқ тушунчалар ўқувчига ҳеч бир изохсиз берилиши уларнинг моҳиятини англаб етишни мураккаблаштиради. Бундай ҳолат тарих фанида мавжуд анъаналарга кўра ҳужжатлар тўпламини нашрга тайёрлашда ҳар бир ҳужжатга илмий шарҳ бериш тамойилига амал қилинмаганлиги билан изохланади. Мазкур ҳолат ушбу тўпламни кенг китобхонлар оммаси учун эмас, балки асосан мутахассислар, тарихчилар, илмий доира учун қатағон сиёсати тарихини яратишда фойдаланиладиган, хизмат доирасидаги тадқиқот сифатида баҳолашга асос бўлади.

Р.Шамсутдинов томонидан тайёрланган иккинчи тўпламда Ўзбекистонда қатағон сиёсати бўйича ҳукм чиқарган “учлик” томонидан 1937 йил август-ноябр ойларида олиб борилган тергов натижалари бўйича жазога маҳкум этилган 3083 кишининг рўйхати (баённомалар асосида) ўрин олган. Мазкур рўйхатда асоссиз сиёсий айбловлар билан ҳукм этилган минглаб бегуноҳ кишилар рўйхати илк бор ҳужжатлар асосида эълон қилинди. Айти пайтда улар қаторида “хайвон ўғирлаш, талончилик, бандитлик, малакали ўғирлик билан шуғулланиш, қуроолланган талашларда иштирок этиш, босқинчилик қилиб, тан жароҳати етказиш” каби жиноий айбловлар қўйилган шахсларни муаллиф томонидан тегишли шарҳ берилмай, “қатағон қурбони” сифатида қайд этилиши (107 та кишидан иборат рўйхат) ҳужжатлар чуқур таҳлил этилмаганлигидан далолат беради¹.

Тўпламнинг I бобида муаллиф томонидан қатағон жараёнлари ҳақида берилган жуда қимматли фактлар қаторида юқорида қайд этилган ҳолатлар бўйича фикрларни ҳужжатлардан айнан келтирилиши ва шарҳланмаслиги ҳам ўқувчида нотўғри тушунчаларни уйғотиши шубҳасиз. Хусусан, мазкур бобнинг 16-бетидаги Н.Ежов томонидан имзоланган буйруқ шарҳида бегуноҳ кишилар қаторида ўғри ва жиноятчиларни қатағон этилиши ҳақидаги кўрсатмалар, ёки 18 - бетда қатағон бўйича оператив

¹ Қатағон қурбонлари. (1937 йил 10 август – 5 ноябрь). Иккинчи китоб. 120-138 бетлар

гуруҳларга “қобилиятли ва тажрибали бошлиқлар жалб этилганлиги” ҳақидаги ижобий маънода берилган фикрлар ўқувчида нотўғри фикр шакллантириш табиий, албатта.

Бундай ҳолатлар мазкур тўпلامда қимматли фактлар қаторида айрим ҳолатларда масалага юзаки ёндошувлар борлигини намоён этади.

2008 йилда чоп этилган “Репрессия. 1937-1938 гг. Документы и материалы. Жертвы Большого террора из Узбекистана. 1937 года декабрь” номли тўртинчи тўпلامда қатағон бўйича ҳукм чиқарган “учлик” комиссиясининг ноябр-декабр ойларидаги баённомаларидаги рўйхатлар эълон қилинган. Мазкур тўпلامда ҳам асоссиз сиёсий айбловлар билан қатағон этилган минглаб бегуноҳ кишилар қаторида¹ жиноятчиликда айбланган ўнлаб кишиларнинг номи шарҳларсиз қайд этилиши нафақат оддий китобхонда, балки тарихчиларда ҳам ҳақли саволлар уйғотиши шубҳасиз. Мазкур ҳол энг аввало совет ҳокимиятининг қатағон сиёсати тарихига оид манбалар ўта сиёсийлаштирилган, мафқуралаштирилганлиги билан боғлиқ бўлиб, бу уларни эълон қилишда кўплаб муаммолар туғилишига олиб келиши билан изоҳланади. Бу эса ўз навбатида бундай ҳолатларда тегишли изоҳлар беришни тақозо этади.

Умуман олганда қатағон сиёсати тарихини акс эттирувчи манбаларни қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин: архив маълумотлари; даврий матбуот материаллари; мемуарлар; фотосуратлар; ҳужжатли фильмлар; эълон қилинган ҳужжатлар тўпلامлари; интернет материаллари.

Муаммога доир архив манбалари эса ўз навбатида қуйидаги гуруҳларга бўлинади: республика давлат архивлари ва уларнинг жойлардаги бўлимлари (вилоят, туман ва шаҳардаги архивлари); ЎзР Миллий хавфсизлик хизмати архивлари; Ўзбекистон Республикаси Президенти Девони Архиви (собиқ партия архивлари); Россия Федерацияси архивлари; Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги архивлари; кино, фото овоз архиви; ҳужжатли фильмлар архиви.

¹ Жертвы Большого террора из Узбекистана . 1937 год, декабрь. Ташкент, 2008. 162, 174-182, 550-551 б.

Мазкур манбаларда сақланган ҳужжатлар мазмун жиҳатидан ниҳоятда хилма-хил, зиддиятли бўлиб, бу улар билан ишлашни мураккаблаштиради. Бу ҳолат ўз навбатида манбалар билан ишлашда турли муаммоларга ва чалкашликларга сабаб бўлмоқда. Натижада айрим тадқиқотларда давр руҳини ва хусусиятларини чуқур англаб етмаслик, ҳужжатларга танқидий ёндоша олмаслик, ҳақиқий қатагон қурбонлари билан жиноятчиларни фарқлай олмаслик, масалага изчил ва тизимли ёндошмаслик каби ҳолатлар кузатилмоқда.

Совет ҳокимиятининг қатагон сиёсати тарихига қизиқиш йил сайин ортиб бормоқда. Сўнгги йилларда бу йўналишдаги тадқиқотлар кўлами янада кенгайди. 2009 йилда “Қатагон қурбонлари хотираси” музейи ЎзР Президенти И.Каримов ташаббуси билан янада кенгайтирилиб, янги бино барпо этилди, музей экспозициялари янгиланиб, бойитилди. Эндиликда музейда мустамлака давридаги зўравонлик ва қатагон қурбонларининг қисматини янада кенгроқ – 1850 -1990 йиллар чегарасида босқичма-босқич ёритиш концепцияси ишлаб чиқилди ва амалга оширилди. Музейда тарихий ҳужжатлар, адабиётлар, ашёвий далиллар асосида мустабид тузумнинг қатагон сиёсатини босқичма-босқич ёритувчи янги экспозициялар тайёрланди. Бу экспозицияларда Россия империяси тажовузи ва мустамлакачилигига қарши курашлар, миллий маърифатпарварлар фаолияти ва уларга қарши тазйиқлар, совет ҳокимиятининг зўрлик билан ўрнатилиш тарихи, юрт истикболи учун қайгурган фидоий инсонларга қарши большевиклар зўравонлиги, кулоқлаштириш сиёсати, 1950-йиллардаги қатагон сиёсатининг янги тўлқини, “пахта иши” нинг моҳияти ва қурбонлари ҳақидаги янги маълумотлар, тарихий ҳужжат ва суратлар ўрин олди. Видеотасмалар асосида қисқа метражли ҳужжатли фильмлар яратилди. Мазкур музей фонди янги адабиётлар ва тарихий ҳужжатлар билан бойитилди. Бу жараёнга республикадаги таниқли мутахассислар фаол жалб этилди.

Айнан шу даврдан бошлаб мазкур йўналишдаги тадқиқотлар кўлами янада кенгайиб, чуқурлашди. Янги йўналишларда иш олиб борилди. Хусусан, З.Ишанхожаеванинг қатагон сиёсатининг маданий ҳаётга таъсири¹, Б.Расуловнинг қатагон ва сургун

¹ Ишанходжаева З.Р. Репрессивная политика советской власти и культура Узбекистана:

килинган деҳқонлар аҳволига бағишланган тадқиқотлари¹, Р.Шамсутдинов ва Э.Холмирзаевларнинг қатағонга учраган ўзбек маҳбусларининг қисматини ёритувчи янги изланишлари², қатағон сиёсати ва унинг фожиали оқибатларини тадқиқ этиш борасидаги тадқиқотларни янада бойитиш ва чуқурлаштиришга муносиб ҳисса бўлиб қўшилди.

Сўнги йилларда яратилган тадқиқотлар ва мавзуга оид манбалар тахлили бу борада қатор камчиликлар борлигидан далолат беради. Бу камчиликлар энг аввало тадқиқотларда фактология, публицистик ёндошув, баёнчилик, қиёсий ва танқидий ёндошув ҳамда илмий-назарий таҳлилнинг етишмаслиги каби ҳолатларда намоён бўлмоқда. Ўз навбатида мазкур мавзуга оид манбалардан фойдаланишда ҳам қатор муаммолар мавжуд бўлиб, бу энг аввало айрим архив манбаларидан тўлиқ фойдаланилмаётганликда (хусусан, собиқ партия архивлари ва ЎЗР МХХ архиви маълумотларини эълон қилиш билан боғлиқ муаммолар), Республика архивидаги ҳужжатларни Россия Федерацияси архиви маълумотлари билан боғлиқ равишда ўрганилмаётганликда, ўша давр матбуот материалларидан, ва умуман, манбаларнинг барча турларидан комплекс ва қиёсий фойдаланилмаслик ҳолатларида намоён бўлмоқда.

Юқорида қайд этилган ҳолатлар, мавжуд тадқиқотлар тахлили Ўзбекистонда совет ҳокимиятининг қатағон сиёсати тарихини ўрганиш борасида қатор муаммолар ўз ечимини кутаётганидан далолат беради. Шу ўринда “Шаҳидлар хотираси” жамғармаси

трагедия выживания. – Ташкент: Тафаккур, 2011. – 288 с.; Ишанходжаева З.Р. Красный террор и расстрелянные библиотеки Ташкента // ЎЗМУ хабарлари. – Ташкент, 2000. – № 4. – С. 25-28; К вопросу о влиянии репрессивных акций тоталитарной системы на культурно-духовную жизнь Узбекистана // Общественные науки в Узбекистане. – Ташкент, 2002. – № 5. – С. 27-30; Некоторые аспекты исследования воздействия репрессивных акций советской тоталитарной системы на культурно-духовную жизнь Узбекистана. // Вестник Кыргызского Национального Университета им. Ж. Баласагына. – Бишкек, 2002. – №1. Вып. 2. – С. 160-163; Репрессивная практика командно-административной системы управления, как инструмент деформации национального развития коренных народов Узбекистана (1917-1930 гг.). // Вестник КазНУ. – Алматы: Казахский Национальный Университет им. Аль-Фараби, 2003. – № 3. – С. 20-24. Маданий-маърифий муассасалар ходимларининг қатағон қилиниши // Жамият ва бошқарув. – Тошкент, 2003. – № 3. – Б. 46-48.

¹ Расулов Б. Ўзбекистонда коллективлаштириш жараёнидаги қатағонлар ва сургун қилинган деҳқонлар аҳволи. (1929-1959 йиллар). – Т.: 2012. 366 бет.

² Шамсутдинов Р. Холмирзаев Э // ГУЛАГ лагерларидаги ўзбек маҳбусларининг қисмати. АДУ Илмий хабарнома. 2011. № 1 – 51-56 бетлар.

фаолиятини кучайтириш ва ривожлантириш, илмий тадқиқотларни марказлаштириш, қатағон сиёсати тарихини босқичма-босқич, чуқур илмий таҳлил асосида, давр тарихи билан боғлиқ равишда ёритиш, ҳужжатлар тўпламларини муаммовий ва танқидий ёндошув асосида, шарҳлар билан яратиш, республика вилоятлари бўйича қатағон қурбонлари хотира китобини тузиш каби масалаларни қайд этиш лозим.

Н.Каримов

Фил.ф.д., профессор, “Қатағон қурбонлари хотираси” музейи

ЎЗБЕКИСТОНДА “КАТТА ҚИРҒИН”НИНГ БОШЛАНИШИ

Бу йил ўзбек халқи бошига мислсиз даражада катта фожиаларни келтирган, юз минглаб бегуноҳ ватандошларимизнинг ёстигини қуритган “XX аср вабоси” – 1937-1938 йиллардаги “Катта қирғин”нинг бошланганига 75 йил тўлади.

КПССнинг 1956 йилда бўлиб ўтган XX съезди ва шу съезддан сўнг И.В.Сталин ҳамда унинг раҳбарлигидаги Сиёсий бюро айби билан амалга оширилган сиёсий қатағонлар жаҳон жамоатчилиги томонидан қанчалик қораланганига қарамай, на Совет давлати, на унинг вориси Россия Федерациясининг олий органлари 5 миллионга яқин аҳолини ажал тегирмонига ташлаган сталинча қатағончилик сиёсатини ҳанузга қадар расмий равишда қораламай, халққа қарши қаратилган бу геноциднинг келиб чиқиш сабаблари ва фожиали оқибатлари ҳақидаги даҳшатли ҳақиқатни айтмай келди ва айтмай келмоқда.

1937-1938 йиллардаги “Катта қирғин” Совет давлати тонгида Ленин бошлаб берган, кейин Сталин изчил давом эттирган қатағон сиёсатининг авж нуқтаси – кульминациясидир. Тарихчиларнинг бир қисми Совет давлатининг бу ғайриинсоний сиёсатини ҳокимият учун кураш натижаси, иккинчи қисми эса бошланажак Иккинчи жаҳон уруши арафасидаги тарихий зарурат, деб ҳисоблайдилар. Бундан бўлак фикр ва қарашлар ҳам йўқ эмас. Аммо мамлакат халқига қарши қаратилган бу қирғиннинг келиб чиқиш сабаблари қандай бўлмасин, у, моҳиятига кўра, Совет давлатининг ўз халқига нисбатан амалга оширган геноцидидир.

СССР парчаланиб, унинг харобалари ўрнида мустақил республикалар қад кўтарганида, Совет давлатининг бутун умри давомида миллий республикаларда нисбатан мустамлакачилик сиёсатини олиб боргани илк бор айтила бошланди. Йиллар ўтиши билан бу фикр-қараш ҳақиқат эканлигига ҳатто социалистик тузум маддоҳлари ҳам иқрор бўлдилар. Тарихдан шу нарса бизга маълумки, мустамлакачи давлат мустамлака давлатга раҳбарлик қилган миллий кадрларга ҳеч қачон ишонмаган ва улар орасига низо уруғларини ташлаб, уларга бир-бирларининг гўштларини ейиш “имкон”ини берган. Вақти-вақти билан бу раҳбарларнинг каллаларини сапчадек олиб турган. Совет давлатининг Ўзбекистон Совет Социалистик Республикасидаги сиёсати ҳам худди шундай “классик формула”га асосланган эди.

Камина Совет давлатининг махфий архивларида ишлаган кезларимда, назаримга иттифоқо бир даҳшатли ҳужжат тушиб қолган. Бу ҳужжатга қараганда, 1937 йилда Ўзбекистон компартиясининг биринчи котиби Акмал Икромов қамоққа олиниб, унинг ўрнига Усмон Юсупов сайланиши биланоқ республика НКВДсида янги котибнинг ҳар бир қадамидан огоҳ қилиб турувчи гуруҳ тузилган. Бу гуруҳ олдига қўйилган вазифа келажакда саркотибнинг қамалишига асос бўлувчи маълумотларни тўплаб бориш эди.

Совет давлати ОГПУ-ГПУ-НКВД ёрдамида миллий раҳбарларга қарши шундай операцияларни тайёрлабгина қолмай, бошқа синалган усуллардан ҳам баракали фойдаланиб келди. Шундай усуллардан бири республиканинг икки раҳбари – Акмал Икромов билан Файзулла Хўжаев ва уларнинг тарафдорлари ўртасида низо оловини ёқиш, иккинчиси эса, “танқид – келажак меваси” деган ниқоб остида матбуот ва йиғилишларда миллий раҳбарларни танқид ва бадном қилувчи чиқишларни ташкил этиш эди.

Ўша йилларда сиёсий саҳнага чиққан ва Ўзбекистон республикасига раҳбарлик қила бошлаган Акмал Икромов ҳам, Файзулла Хўжаев ҳам эгаллаган лавозимларига ҳар томонлама муносиб, чуқур билимли, давлат миқёсида фикрловчи шахслар эди. Улар амалий ишлари билан қисқа муддатда республика аҳолиси ўртасида катта ҳурмат ва эътибор қозонганлар. Бу шахслар билан 20-йиллар охири – 30-йиллар бошида учрашиш, суҳбатлашиш ва

ҳатто Москвада ўз уйида, Борис Пастернак сингари шоирлар даврасида қабул қилиш шарафига муяссар бўлган Галина Серебрякова уларнинг сиёсат ва давлат арбоблари ҳамда том маънодаги зиёлилар сифатида самимий ҳурмат қилган. Унинг Файзулла Хўжаев тўғрисидаги хотираларида бундай воқеа ҳикоя қилинади: “У (Файзулла Хўжаев – Н.К.) бизнинг хонадонимизда бўлганида, онам ва дўстларим туфайли ҳаётимизни безаган музикани тинглашни севарди. Бир куни Хўжаев Икромов билан келиб қолди. Улар бизникида турмуш ўртоғимнинг гимназиядоши Борис Пастернак билан танишишди. Бизникида тез-тез меҳмон бўлиб турувчи Пастернак ўша оқшомда “Лейтенант Шмидт” достонини ўқиди. Биз бу асарни нафас олмай тинглаб, жуда ҳам манзур бўлганини айтдик. Пастернак ўқишни тугатгунига қадар Хўжаев унинг ёнида тек туриб тинглади. У рус шеърятининг билимдони экан, гоҳ Блокдан, гоҳ Брюсовдан мисоллар келтириб, Пастернак билан узоқ суҳбатлашди...”¹.

Рус адабасининг бу кичик хотираси бизда Файзулла Хўжаев ўз даврининг йирик давлат арбобларидангина эмас, балки юксак маданиятли намоёндаларидан бири бўлганлиги ҳақида ҳам ёрқин тасаввур уйғотади. У шундай шахс бўлганлиги сабабли СССР Халқ Комиссарлари Советининг 1924-1930 йиллардаги раиси А.И. Риков (1881-1938), “Правда” (1918-1924) ва “Известия” (1934-1937) газеталари муҳаррири Н.И. Бухарин (1888-1938) сингари машҳур давлат ва жамоат арбоблари билан яқин муносабатда бўлган.

Лекин Совет давлати НКВД орқали, ВКП(б) МКнинг Сиёсий бюроси эса ВКП(б) МКнинг Ўрта Осиё бюроси орқали Файзулла Хўжаев ва Акмал Икромовларни жамоатчилик олдида обрўсизлантирувчи маккорона ишларни мунтазам равишда амалга ошириб борди. Чунончи, Ўрта Осиё Коммунистик университети ўқитувчиси Г. Галузо (Г.Туркестанский) “Коммунистическая мысль” журналининг 2-сониди (1926) Ф.Хўжаевнинг “Бухоро инқилоби тарихига доир” китобидаги “Жадидлар” боби ва “Историк марксист” журналининг 1-сониди (1926) да чоп этилган “Ёш бухороликлар ҳақида”ги мақоласини кескин танқид қилиб чиқди. Рақиблар Ф.Хўжаевга қарши курашда унинг жадидчилик муҳити ва савдогар оиласидан етишиб чиққани фактини кейин ҳам ўз мақсадлари йўлида талқин қилиб келдилар. Улар назарида,

¹ Серебрякова Г. Люди великой цели, - Литературная Россия (газета), 24 марта 1967 г.

савдогар оиласи ва жадидлар муҳитидан чиққан кишининг ҳукумат раҳбари бўлиб хизмат қилиши мумкин эмас эди. Шунинг учун ҳам, Мажид Ҳасаний ва Ислому Усмоновларнинг “Ойдин кунлар армони” (1997) рисоласида тўғри ёзганларидек, Ф.Хўжаев катнашган Андижон, Самарқанд, Сурхондарё ва Қашқадарё вилоят партия конференцияларида унинг шаънига доғ туширувчи иғво ва бўҳтонлар тарқатилган.

1925 йил ноябрь ойининг сўнги кунларида республика коммунистларининг 2-съезди бўлиб ўтади. Съезд арафасида юқори лавозимларда хизмат қилган 18 киши ўз вазифаларидан воз кечганлари ҳақида коллектив ариза берадилар. Бу фавкулудда ҳодисанинг сабаби хусусий мулкни йўқотиш ҳисобига ер-сув ислохотининг ўтказилиши, эски раҳбарларга нотўғри муносабатда бўлиш ва кадрларни келиб чиқишига қараб юқори лавозимларга қўйиши эди. Ф.Хўжаев “18 лар гуруҳи”нинг бу позициясини тўғри ҳисоблагани учун уларга қарши бирор кескин чора кўрмаган. Бу ҳол кейинчалик унга қарши расмий ҳужумнинг бошланишига сабаб бўлган.

1929 йилда “Қосимовчилар” устидан ўтказилган суд жараёни Ўзбекистонда “Катта қирғин”нинг фожиали кенг кўламда ўтишига сабаб бўлди. Шу суд жараёнида ГПУ айбоқчиси Обид Саидовнинг хойнона сўзга чиқиши, суддан кейин эса шубҳали ўлими 1929-1930-йилларда Наркомпрос ходимлари ва “Миллий иттиҳод” ташкилоти аъзоларининг оммавий равишда қамоққа олинишига баҳона бўлди. Акмал Икромов ҳам, Файзулла Хўжаев ҳам ўзбек зиёлиларининг қатағон этилган шу икки гуруҳига руҳан яқин эдилар. Шунинг учун улар боши узра ҳам қора кузгунлар айлана бошлади. 1932 йилда бўлиб ўтган Тошкент шаҳар партия конференциясида ВКП(б) МК Ўрта Осиё бюроси котиби Я.Бауманнинг Ф.Хўжаев фаолиятидаги ғоявий хатолар ва миллатчилик кўринишларини танқид қилиб чиқиши Москванинг ЎзССР Халқ Комиссарлари Совети раисига бўлган муносабати кескин ўзгарганининг белгиси эди. Афсуски, шундай мураккаблашиб бораётган сиёсий шароитда Ибодулло Хўжаев маиший бузуқлиги учун партиядан ўчирилиб, НКВД терговчиларига “ем бўлади”. “Улар, - деб ёзади “Ойдин кунлар армони” рисоласи муаллифлари, - И.Хўжаевни устма-уст сўроқ қилиб, асл мақсадларига эришмоқчи - Ф.Хўжаевни илтирмоқчи

эди. Ибодуллани тунда ҳибсга олишиб, тонггача сўрок усулларини қўллашиб тергашади. Терговчилар ундан акасига қарши кўрсатма беришни талаб қилишади. Октябрь байрами муносабати билан унга жавоб беришиб, кейинроқ яна сўроқни давом эттиришларини англатишади. Ибодулла акасининг уйига келиб, у НКВД бошлиғи билан чиқиб кетганини билади-ю, уни ҳам қамоққа олишибди-да, деган ўйга бориб, ўзини отиб қўяди”¹.

Бу мудҳиш воқеа 1935 йил 7 ноябрда рўй беради. Рақиблар И.Хўжаевнинг фожиали тақдиридан, ҳатто мусулмон одати бўйича кечган дафн маросимларидан республика раҳбарига қарши курашда маккорона фойдаланишлар. Бу ҳол уларнинг Москвада тайёрланган сценарий асосида ҳаракат қилганларидан шаҳодат беради.

1937 йилнинг март ойларидан бошлаб айрим ўзбек зиёлилари ҳибсга олина бошлади. 1937 йил бўрони ҳали кўтарилмаган, лекин, кейинчалик маълум бўлишича, республика НКВДси қора рўйхатидаги ҳар бир бахтсиз кишини жосуслик, аксилинқилобчилик ва миллатчиликда айбловчи хуфяномаларни тўплаб, “Қатта қирғин”га тап-тайёр бўлиб турган экан.

Москвалик журналистларнинг гувоҳлик беришларича², 1937 йил 2 июлда Сталин 863/ш рақамли “аксилишўровий унсурлар тўғрисидаги директива”ни Кагановичга айтиб турган ва у “доҳий” оғзидан чиққан куйидаги сўзларни ёзган:

“Шу нарса аён бўлдики, бир пайтлар турли вилоятлардан Шимолдаги ва Сибирдаги районларга юборилган, сургун муддати ўтганидан кейин эса, ўз вилоятларига қайтган собиқ қулоқлар ва жиноятчиларнинг катта қисми колхоз ва совхозларда бўлганидек, транспортда ва саноатнинг айрим соҳаларида ҳам турли-туман аксилишўровий ва диверсион жиноятларнинг бош сабабчилари бўлмоқдалар. ВКП(б) МК вилоят ва ўлка ташкилотларининг барча секретарларига ҳамда НКВДнинг вилоят, ўлка ва республикалардаги барча вакилларига ўз юртига қайтган қулоқлар ва жиноятчиларнинг энг гаразгўйларини учликлар орқали маъмурий йўл билан дарҳол ҳибсга олиб отиб ташлашни учун барчасини ҳисобга олишни, қолганларни, ашаддий бўлмаган, аммо гаразгўй унсурларни эса рўйхатга олиш ва НКВДнинг кўрсатмаси асосида

¹ Ҳасаний М., Усмонов И. Ойдин кунлар армони. –Тошкент: Ўзбекистон”. 1997. – Б. 53.

² Сидоров Н. Списки смерти, - Совершенно секретно (газета), 2007, № 9.

районларга юборишни таклиф қилади. ВКП(б) МК беш кунлик муҳлатда учликлар таркибини, шунингдек, отишга мўлжалланганлар сонини, шу билан бирга сургун қилинувчилар сонини МКга тақдим этишни таклиф қилади.

МК секретари И.Сталин”¹.

Мазкур директива шу куннинг эртасигаёқ барча маҳаллий ҳокимиятларга етиб борган. Айни пайтда НКВД худди шундай топширикни 266-рақамли шифрограмма билан барча вилоят, ўлка ва республикалардаги барча вакилларига етказган. Ежов имзоси билан юборилган шифрограммаларда бундай сўзлар ҳам бор эди: “...Шу йилнинг 8 июлига биринчи ва иккинчи категориядаги шахслар сонини менга телеграф билан юборинг. Операциянинг бошланиш вақти ва уни олиб бориш тартибини кўшимча хабар қиламан”².

Белгиланган вақтда партия ташкилотлари секретарлари ва НКВД маҳаллий бошқармаларининг бошлиқларидан рўйхатлар оқиб кела бошлади. ВКП(б) МК Махсус сектори IY шифр бўлими ходимлари асосий ижрочининг кимлигини билганлари учун барча шифрограммаларни Ежов номига жўнатиб турадилар. “Темир нарком” эса рўйхатларни назардан ўтказиб ва уларга даҳшатли хужжат тусини бериб, Сталинга етказди. Сталин Сиёсий бюронинг Москвадаги аъзолари ҳузурида рўйхатларни “овозга қўйиб”, минглаб кишилар тақдирини ҳал қилади. Мана, улар – қўллари қон билан бўялган Сиёсий бюро аъзолари: Лазарь Каганович, Вячеслав Молотов, Анастас Микоян, Климент Ворошилов, Андрей Андреев, Андрей Жданов, Влас Чубарь, Михаил Калинин, Николай Ежов.

Агар дастлабки махсус директиваларда фақат сургундан қайтган ёки қочган қулоқлар рўйхати берилган бўлса, кўп ўтмай, улар ёнига собиқ оқ гвардиячилар, руҳонийлар, собиқ сиёсий партияларнинг аъзолари – эсерлар, меньшевиклар, шунингдек, босмачилар, иттиҳодчилар ҳам қўшилади. Бўлажак қурбонлар рўйхати кун сайин, ҳатто соат сайин кенгайиб боради. Ежов 16 июлда махсус кенгаш ўтказиб, йиғилганларни операцияни ўтказиш режа ва тартиблари билан таништиради, сўз орасида: “Агар

¹ Репрессия. 1937-1938 гг. Документы и материалы. Выпуск 1. – Ташкент: Шарк, 2005. – С. 27

² Там же. - С. 28.

операция вақтида яна минг киши отиб юборилса, бунинг хавотирланадиган жойи йўқ”, деган фикрни билдиради. Чекистлардан бирининг ҳибсга олинган чоллар тақдири тўғрисидаги саволига эса: “Агар оёғида тура олса, отиб ташлайверинг”, деб жавоб беради¹.

31 июль куни тасдиқланган 00447 рақамли махфий буйруққа кўра, қатағон 5 августда “барча республикалар, ўлкалар ва вилоятларда, Ўзбекистон, Туркменистон, Тожикистон ва Қирғизистон ССРлар”да бошланиши лозим эди. Лекин Ўзбекистон НКВДси раҳбарлари доғда қолмасликлари учун июль ойининг ўрталаридаёқ қатағон машинасини ишга тушириб юборадилар.

1937 йил 10 июнда Ўзбекистон компартиясининг навбатдаги 7-съезди ўз ишини бошлайди. “Ўзбекистон совет энциклопедияси”нинг 13 жилди (1979) да съездда муҳокама қилинган масалалар тўғрисида фақат қуйидагилар ёзилган: “Съезд Ўзбекистон КП(б) МК ва Ревизия комиссиясининг ҳисоботларини муҳокама қилди ҳамда партия марказий органларини сайлади. Съезд пропаганда ишини қисқа муддатда тегишли даражага кўтаришни, В.И. Ленин асарларини ўзбек тилига таржима қилишга кўпроқ эътибор беришни, партия Уставини заррача бузилишига йўл қўймасликни, танқид ва ўз-ўзини танқидни кучайтиришни Ўзбекистон КП(б) МКга топширди”.

Ҳолбуки, съездда Республика Халқ Комиссарлари Советининг раиси Файзулла Хўжаев тақдири ҳал қилинган эди. Съезднинг 17 июнь куни бўлиб ўтган яқунловчи йиғилишида Ф.Хўжаев Марказий Комитетнинг янгиланган таркибига маълум мақсадда киритилмаган. Бу ҳам озлик қилганидек, шу куни унинг шаънига туҳмат ва маломат тошлари отилган.

“Хуфёна ўйиннинг миси кейинроқ чиқди, - деб ёзилган “Ойдин кунлар армони” рисоласида. – МК аъзолигига номзодлар бўйича таклифлар билдирилган пайтда айрим делегатлар сўз олиб, дафъатан Файзулла Хўжаевнинг айблари хусусида батафсил фикр билдиргани томдан тараша тушгандек бўлди. Ростки, ҳеч ким буни кутмагани. Масаланинг бундай чалкаш тус олиши мумкин эмас! Бу борада айрим сўз олиб чиққанлар Ф.Хўжаев бошлиқ ҳукуматни қаттиқ ва аёвсиз танқид қилиш йўлини танлашди. Айниқса, ҳукумат бошлигининг келиб чиқиши, шахси хусусида асоссиз

¹ Қаранг: Сидоров Н. Списки смерти, - Совершенно секретно (газета), 2007, № 9.

фикрлар билдирилди. Шунингдек, республикада саноатни ривожлантириш борасида йўл қўйилган хатолар, қишлоқни жамоалаштириш соҳасидаги камчиликлар, араб алифбосини бекор қилиш борасидаги шошмашошарлик, кадрлар танлашнинг номутаносиблиги, партия ва Сталин йўлидан адашган айрим шахсларнинг юқори вазифаларни ноҳақ эгаллаб туриши Ф.Хўжаевга бориб тақалди. Қўйилган айблар жиддий ва уларни дафъатан рад этиш мушкул эди”¹.

Афсуски, камина, маълум сабабларга кўра, ушбу съезд материаллари билан таниша олмадим. Лекин “Ойдин кунлар армони” рисоласида 30-йилларда Хатирчи тумани партия комитетининг котиби бўлиб ишлаган Абдулла Низомхоновнинг хотираси келтирилганки, бу съездда вужудга келган фавқулудда вазиятни тўғри тушунишимизга ёрдам беради:

“Ўзкомпартиянинг YII съездида, - деб хотирлаган Абдулла Низомхонов, - бир қатор масалалар муҳокама қилинди. Аммо ҳамма гап съезднинг раҳбар органларини сайлаш пайтида бўлди. Айниқса, республика Халқ Комиссарлари Кенгаши раиси Файзулла Хўжаевни Марказий Комитет аъзолигига сайлаш пайтида қизгин мунозара бўлди. Хоразм вилоят партия комитетининг биринчи котиби Н.Исроилов ва Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитетининг биринчи котиби И.Ортиқов сўзга чиқишиб, Ф.Хўжаевни “укасининг ўз жонига қасд қилиб, ўзини-ўзи отгани ҳақида съездда ҳеч нима айтмади”, деб танқид қилишди. Ёлиқ – яширин овоз бериш пайтида Ф.Хўжаев Марказий Комитет аъзолигига сайланмай қолди. Шунингдек, у билан бирга республика молия халқ комиссари Акбар Исломов, ер ишлари халқ комиссари Рустам Исломов, Тошкент шаҳар советининг раиси Абдулхай Тожиев, Наманган вилоят партия комитетининг котиби Эрматов ҳам кўпчилик овоз билан рўйхатга олинган бўлсалар-да, ўз-ўзидан тушиб қолишди.

Съезднинг тўртинчи куни унга раислик қилувчи Марказий Комитетнинг қишлоқ хўжалиги бўйича котиби Мирмуслим Шермухамедов ҳисоб комиссиясининг ахборотини кечқурун эшиттираман, деди. Кечки мажлис якуни эрталабга қолдирилди. Кейинги куни ҳамма йиғилгач, қай кўз билан қарайликки, президиумда Ф.Хўжаев йўқ эди. Шунда А.Икромов сўз олиб:

¹ Ҳасаний М., Усмонов И. Ойдин кунлар армони. –Тошкент: Ўзбекистон”. 1997. – Б. 56.

“Қадрли ўртоқлар! Съездни бир кун кечиктирганимиз учун кечирасизлар. Бунинг сабаби ёпиқ овоз бериш натижасида Ф.Хўжаев Марказий Комитет аъзолигига ўтмай қолди. Мен бу ҳақда ўртоқ Сталинга кўнғироқ қилиб, унга маълум қилдим. У киши менга: “Ҳаммасини демократия ҳал қилади”, деб жавоб бердилар, деганча минбардан тушиб кетди”¹.

Модомики, Ф.Хўжаев ва унга елкадош халқ комиссарларининг исм-шарифлари ёпиқ овоз бериш учун тайёрланган бюллетенга киритилган экан, уларнинг аксар съезд делегатлари томонидан ўчирилишига кимдир, албатта, “дирижёрлик” қилган. Ф.Хўжаев бу “дирижёр”нинг НКВД эканлигини яхши билган.

Бу, Ф.Хўжаев юлдузининг сўнганидан дарак берувчи даҳшатли воқеа эди. ВКП(б) МК Сиёсий бюроси 24 июнда Ўзкомпартия МКнинг Ф.Хўжаевни Ўзбекистон ССР Халқ Комиссарлари Совети раиси лавозимидан озод қилиш тўғрисидаги “илтимос”ига “розилик беради”. Ўзини НКВДнинг “қора кўнғиз”и кутаётганини сезган Ф.Хўжаевнинг юрак хуружи тутиб, ётиб қолади.

Ф.Хўжаев ҳаётининг шу ўта изтиробли кунлари қизи Вилоят Хўжаеванинг отаси ҳақидаги хотираларида бундай талқин қилинган:

“...1937 йилнинг ёзида, - деб ҳикоя қилган эди у адабиётшунос Мажид Ҳасанов билан суҳбати чоғида, - Ўзбекистон КП(б) VII съезди бўлиб ўтган. Отам шу съезддан ёмон кайфиятда қайтган эдилар. Билишимизча, бу съездда Фарғона делегациясининг вакиллари отамга ижтимоий келиб чиқиши бой табақадан, деб таъна тошини отишган. Отам Ўзбекистон ССР Халқ Комиссарлари Советининг раиси вазифасида ишлаб турганига қарамай, Ўзбекистон КП(б) Марказий Комитети аъзолигига сайланмай қолганлар. Ўша кунларда отамнинг кайфиятлари жуда ёмон эди. Нималар бўлаётганини тушунмай, ҳайрон юрадилар. Орадан бир оз вақт ўтгач, отам Москвага бориб, бўлиб ўтган воқени тушунтириш ниятида Сталин хузурига кирмоқчи бўлганлар. Айтишларича, Сталин отамни қабул қилмаган. Бир ҳафтадан кейин отамни НКВД ходимлари меҳмонхонада ҳибсга олганлар”².

¹ Ўша асар. – Б. 56.

² Хўжаева В. Ота-онам ҳақида хотираларим. - Тарихнинг номаълум саҳифалари, 1-китоб. – Тошкент, 2009. – Б. 217.

Бу даҳшатли воқеа 1937 йил 9 июлда содир бўлади. НКВД ходимлари Сталин билан шахсан учрашиш ниятида Москвага борган Ф.Хўжаевнинг қўлига кишан боғлаб, “Национал” меҳмонхонасидан олиб чиқиб кетадилар.

“Шу мудҳиш воқеадан кейин, - давом этади Вилоят Хўжаева, - мен отамни қайтиб кўрмадим. *Даҳшатли ялли қиргиннинг ўтқир тизига илк бор менинг отам рўбарў келганлар*” (таъкид каминаники – Н.К.)¹.

Шу ерда Вилоят Хўжаеванинг хотираларини бўлиш лозим кўринади. Замондошлардан бирининг хотирлашича, Ф.Хўжаевнинг онаси фарзандининг қамоққа олинганини эшитиши билан А.Икромовнинг олдига нажот излаб борган. Ўзбекистон Марказкоми котиби махсус алоқа воситаси орқали Сталин билан уланиб, Ф.Хўжаевнинг ноҳақ қамалганини айтмоқчи бўлган. Лекин Сталин Икромовнинг дастлабки сўзларини эшитиши биланок гаштакни қўйиб қўйган ва шундан кейин Икромов билан Сталин ўртасидаги телефон алоқаси батамом узилган.

Яна Вилоят Хўжаеванинг хотираси билан танишишда давом этайлик: “Отам Москвадаги “Национал” меҳмонхонасида ҳибсга олинганларидан кейин сал ўтмай, уйимизни тинтув қилиб, онамни ва мени ҳам “халқ душмани”нинг оила аъзолари, деб сўроқ қила бошладилар. Оиламизга ғам, алам, фожиа соя ташлади. Онам бизга билдирмай тунни юм-юм йиғи билан ўтказардилар. Изтироб, ғам-аламдан онамнинг кўзлари ич-ичига чўкиб кетган эди. Онаизорим кўчага ҳам чиқмай, доимо унсиз фарёд чекардилар...

Мен ёш бўлишимга карамай, бир ўқимишли қариндошимиз билан бирга Москвага бориб, СССРнинг Бош прокурори Вишинский хузурига отамнинг ноҳақ қамалганлиги тўғрисидаги ариза билан кирдим. Ҳақиқат ўз ўрнини топар, деган умидда эдим-да. Орзуларим сароб бўлиб чиқди. Менинг кўзимга ниҳоятда баджаҳл, жаллод нусха бўлиб кўринган Бош прокурор аризамга кўз югуртириб чиқди-да, кўз ойнагини олиб, ўнг қўлини бигиз қилган ҳолда: “Врагам народа нет и не будет пощады!” - деди-да: “Биласизми, отангиз ким? У халқ душмани! Халқ душманига шафқат йўқ ва ҳеч қачон бўлмайди ҳам. Шикоятга ўрин йўқ! Қарор қатъий! Марҳамат қилиб чиқиб кетинг!” - деди. Рангим қув ўчиб,

¹ Репрессия. 1937-1938 гг. Документы и материалы. Выпуск 1. – Ташкент: Шарк, 2005. – С. 217-218.

устимдан совуқ сув қуйилгандек бўлди. Додлаб юборишимга сал қолди. Ўзимни зўрга тутиб олдим.

Мен прокурорнинг важоҳатидан шундай қўрққан эдимки, у мени ҳам ҳозирнинг ўзидаёқ Сибирга хайдайди, деб ўйлагандим. Ҳайрият, ундай бўлмади. Мен аждарҳо оғзидан омон чиққаним учун ўзимда йўқ хурсанд эдим.

Бироқ болаларга хос бу хурсандлигим узоққа бормади. Орадан маълум вақт ўтгач, онамни ва мени наридан-бери сўроқ қилишиб, узоқ Магаданга сургун қилишди. У ердаги дахшатли ҳаётни (айниқса, аёл зотига) мен айтмаганим, сизлар ўқимаганингиз маъкул...”¹

А.Икромов Москванинг талаби билан Халқ Комиссарлари Совети раиси лавозимидан озод қилинган Ф.Хўжаев ўрнига “учлик”ка Абдулла Каримовни тавсия қилади. Аммо Сталин билан Молотов 9 июлда А.Икромов номига йўллаган шифртелеграммаларида А.Каримов номзодини рад этишади. А.Каримов, уларнинг фикрига кўра, Ф.Хўжаев ташкил этган “аксилшўровий гуруҳи”нинг аъзоси эди. Шу тарзда ҳали на тергов қилинмаган, на судда айби исботланмаган Ф.Хўжаевнинг манглайига “аксилшўровий гуруҳ”, яъни советларга қарши уюшган ташкилот аъзоси деган тамға ёпиштирилади.

1937 йил июнь ойининг бошларида Кремлда Сиёсий бюро аъзолари иштирокида Мудофаа ҳарбий комиссарлиги қошидаги Ҳарбий советнинг кенгайтирилган йиғилиши ўтказилган. Ҳарбий советнинг 2 июнда бўлиб ўтган йиғилишида Сталин сўзга чиқиб, қамокқа олинган саркардаларнинг кўрсатмаларига суянган ҳолда мамлакатда Совет ҳокимиятига қарши ҳарбий-сиёсий фитнанинг етилганини маълум қилади. У мазкур фитнанинг раҳбарлари сифатида Троцкий, Риков, Бухарин сингари давлат арбоблари ва саркардаларнинг номларини тилга олади. Сершубҳа “дохий”нинг бошида шаклланиб улгурган “фитна”нинг ипи бир айланиб, Троцкий, Риков ва Бухаринларга яқин бўлган шахсларни ҳам шу “фитна”га боғлаши ҳеч гап эмас эди. Бу “фитна”га янада кенг кўлам бериш учун “фитначилар давраси”га Ф.Хўжаевга ўхшаш миллий республикаларнинг раҳбарларини ҳам тортиш зарур бўлиб қолди.

¹ Тарихнинг номаълум саҳифалари, 1-китоб. – Тошкент, 2009. – Б. 217-218.

1937 йил сентябрда Ўзкомпартия МКнинг II пленуми бўлиб ўтди. Пленумда, бир томондан, ВКП(б) МК котиби А.Андреевнинг иштирок этиши қатнашчиларга ғайритабиий туюлган бўлса, анчадан бери кўринмаган, Москвага чақириб олиниб, Ф.Хўжаев билан бир неча марта юзлаштирилган А.Икромовнинг пленум ҳайъатида хориган, эзилган ҳолда ҳозир бўлиши уларда, бир томондан, мамнуният, иккинчи томондан, қандайдир шубҳа ва ҳадик туйғуларини уйғотди. Съезд бошланиши билан А.Андреев минбарга кўтарилиб, Сталин билан Молотовнинг Ўзбекистон коммунистларига йўллаган хатини ўқиб беради.

Хатда бундай сўзлар ёзилган эди:

*“Ўзбекистон Коммунистик (большевиклар) партияси
МК пленумига*

а) қамоққа олинган Бухарин, Хўжаев, Разумов, Румянцев, Полонский, Хўжанов, Антонов, Рискүловларнинг кўрғазмалари;

б) ўртоқ Икромовнинг Бухарин, Ф.Хўжаев, Антипов, Разумов, Румянцев билан юзлаштириш баёни ва;

в) ўртоқ Икромовнинг аризаси билан танишиб чиқиб, ВКП(б) Марказий Комитети шунини аниқладики:

ўртоқ Икромов буржуа миллатчилари, ўзбек халқининг душманлари (Ф.Хўжаев, Хўжанов, Болтабоев, Тожиёв, Каримов ва бошқалар)га нисбатан сиёсий кўрлик қилибгина қолмай, баъзан уларга ҳомий сифатида ҳам иш тутди...

...ВКП(б) Марказий Комитети қарор қилади:

1) Ўзбекистон КП(б) Марказий Комитети пленумига ўртоқ Икромов ҳақидаги масалани муҳокама қилиб, ўз фикрини ВКП(б) Марказий Комитетига билдириши тақлиф этилсин;

2) Мазкур хат билан боғлиқ масалаларни тушунтириши учун ВКП(б) Марказий Комитети Сиёсий бюроси аъзоси ўртоқ А.А. Андреев Ўзбекистонга юборилсин.

*И.Сталин,
В.Молотов.*

*1937 йил 10 сентябрь
Москва шаҳри”¹.*

¹ Ҳасаний М., Усмонов И. Ойдин кунлар армони. –Тошкент: Ўзбекистон”. 1997. – Б. 64-65.

Андреев бу хатни ўқиб тугатганида залда бомба портлагандек бўлди. Дахшатга тушган пленум қатнашчилари ўз тақдирларидан хавотирга тушдилар. Шундан сўнг бир неча шахар ва туман партия комитетларининг котиблари сўзга чиқиб, жойларда рўй бераётган камчиликлар хусусида қимтиниб сўзлади. Сўз навбати Ўзбекистон ички ишлар халқ комиссари Загвоздинга берилади. У қамокқа олинган Акбар Исломов, Рустам Исломов ва Абдулхай Тожиевнинг А.Икромовга қарши берган кўрсатмаларини ўқиб беради. Шу куни, яъни 20 сентябрь куни кечаси Ўзбекистон компартияси Марказий Комитетининг биринчи котиби Акмал Икромов Тошкент шахри, Гоголь кўчасидаги 71-уйидан кишанланган ҳолда олиб кетилади.

Ф.Хўжаев билан А.Икромов хизмат юзасидан юзлаб кишилар билан алоқада бўлишган. Уларнинг қариндош-уруғлари ҳам оз бўлмаган. Бинобарин, бу икки раҳбарнинг қамокқа олиниши яна юзлаб бегуноҳ ватандошларимизнинг сталинча қатагон даврининг аччиқ тузини тотишларига сабаб бўлди. Зеро, “Ф.Хўжаевнинг думи”, “А.Икромовнинг думи” ёки “Ф.Хўжаевнинг қариндоши”, “А.Икромовнинг қариндоши” деган сўзлар “халқ душмани” деган дахшатли ифода билан эгизак эди.

Ф.Хўжаев билан А.Икромовнинг ўзлари эса Сталин ва унинг жаллодлари ўт ёқиб турган дўзахга тушдилар.

ВКП(б) МКнинг юқорида тилга олинган пленумида Молотов Бухариннинг сўзини бўлганида, у: “Мен Зиновьев ҳам, Каменев ҳам эмасман, ўзимга ўзим ёлғон гапирмайман”, деганида, Молотов бундай “учкур” сўзларини айтган: “Ҳибсга олсак – тан оласиз!”¹.

Агар Бухарин 1937 йил 27 февралда қамокқа олинган бўлса, 2 июнга қадар тишини тишига қўйиб, қийноқларга чидаган. Аммо у инсон боласи кўрмаган қийноқларга дучор этилганидан сўнг, 2 июндан бошлаб терговчиларга “керакли” кўрсатмаларни бера бошлаган. “Оиласи ва қариндош-уруғлари ташвиши, шунингдек, бўлажак жараёнда ўзининг гуноҳсиз эканлигини исботлаш хоҳиши, - деб ёзади москвалик журналист Ю.Мурин, - Бухарин ва Риковнинг ўзларига ўзлари тухмат қилишга мажбур қилди”².

Журналистнинг бу сўзларини Ф.Хўжаев ва А.Икромовга нисбатан ҳам айтиш мумкин. Улар мисли кўрилмаган қийноқлардан кейин нафақат тергов пайтида, балки 1938 йил 2

¹ Мурин Ю. История одного признания, - Совершенно секретно (газета), 2008, № 8.

² Ўша манба.

мартда Москванинг Колонна залида бошланган намунали суд жараёнида ҳам ўзларига қўйилган бошдан-оёқ тухматдан иборат айбларни бўйниларига олишга мажбур бўлдилар. Бу шармандали суд жараёнида “қора курсилар”да ўтирган бошқа давлат ва партия арбобларининг ҳам бундан бошқа иложлари йўқ эди. Сталин бу шармандали суд жараёнини манфаатдор шахс сифатида кузатибгина қолмай, унинг бош ташкилотчиси ва режиссёри сифатида ҳар бир сўроқномани ва ҳар бир айбланувчининг нутқи матнини ўз хоҳишига кўра ўзгартириб ва таҳрир қилгандан сўнггина матбуотда эълон қилинишига рухсат берган.

СССР Олий Суди Ҳарбий коллегияси 12 кун давом этди. Айбланувчилар РСФСР Жиноят Кодекси 58 моддасининг 1, 7, 8, 9 ва 11-бандлари бўйича айбландилар. Уларга қўйилган энг катта айб ўз олдига иттифоқдош республикалар ва Приморьени СССРдан ажратиб олиб, капитализмни тиклаш мақсадини қўйган ва фитначилардан иборат “ўнг троцкийчилар блок”ини тузиш, хорижий разведкалар билан алоқа ўрнатиб, СССРга қарши ҳарбий агрессияни тайёрлаш эди. Бу ва бошқа инсон зоти ҳаёлига келмаган айблар Молотовнинг “Ҳибсга олсак – тан оласиз”, деган формуласига биноан айбланувчилар томонидан тан олинди.

Ф.Хўжаев суд жараёнидаги таҳқирлашларига мардона чидади. Сўнгги сўзида ҳам белгиланган фикрий регламент доирасида сўзлашга интилди. Унинг сўнгги сўзлари бундай бўлди: (Мен бу сўзларни “Правда” газетасидаги матни асосида ўзбек тилида келтираман.)

“Мен яшашни истайман. Мен тубанлашганимни бутун теранлиги билан тушунганим, қилган жиноятларимнинг бутун оғирлигини тушунганим учун яшашни истайман.

Мен, эҳтимол, қолган умрим билан менга тиркалган жиноятлар ва катта айбларнинг қандайдир кичик бир қисмидан халос бўлишим учун тирик қолдиришларини сўрайман»¹.

Одатда тарихчилар ўз асарларида Ф.Хўжаевнинг сталинча суд жараёнидаги шу сўнгги сўзларини келтирадилар. Аммо бу сўзлардан олдин у шундай сўзларни айтганки, улардан унинг ўзига-ўзи тухмат қилишга мажбур бўлгани шундоққина англашилиб туради:

¹ Ф.Хўжаевнинг бу ва кейинги сўзлари куйидаги манбадан олинди ва мақола муаллифи таржимасида берилди: Правда (газета), 1938, 12 март.

“Мен шахсан ҳеч қачон на извогар, на жосус, на қотил бўлмаганман. (таъкид меники – Н.К.). Аммо мен, қай бир тарзда бўлса-да, шу блокнинг қатнашчиси бўлиб қолган эканман, бунинг сариқ чақалик аҳамияти йўқ, демак, мен унинг барча ишлари бўйича жавоб беришим шарт».

Ф.Хўжаев бу сўзлари билан Сталиннинг юзига қараб, “Мен ҳеч қачон халқ душмани бўлган эмасман!” – демоқда; “модомики, у ёки бу сабаб билан мазкур блок қатнашчилари орасига тушиб қолган эканман”, деган сўзлари тагида ўзига қўйилган барча айбларни рад этувчи улуғ куч ётади.

Бу сўзлардан бир оз юқорироқда республиканинг собиқ раҳбари бундай сўзларни айтган:

“Ўзбекистонни инқилобга қадар билган кишилар, бундан 10 йил илгари шу ерда бўлган ва сўнгги йилларда уни кўрган кишилар бу мамлакатнинг чеҳрасини таний олмадилар. Нима учун? Чунки, у ердаги ҳамма нарса батамом ўзгариб кетган. Иқтисод, маданиятнинг беҳад даражада юксалиши, кенг омма сиёсий фаоллигининг мислсиз даражада ўсиши – буларнинг ҳаммасига нисбатан қисқа муддатда – 10 – 20 йил ичида фақат ленинча-сталинча миллий сиёсат туфайлигина эришилди».

Дор остида турган Ф.Хўжаев бу сўзларни ҳам бежиз айтмаган. У сўнгги 10-20 йил ичида республикада рўй берган юксалиш ўзи ва А.Икромовнинг раҳбарлигида эришилганига, ўзининг ва А.Икромовнинг “халқ душмани” эмас, балки халқнинг тиниб-тинчимас доно раҳбарлари бўлганига шама қилмоқда.

Сталин буни яхши тушунган. Бугун буни биз ҳам тушуниб турибмиз.

Лекин суд Ф.Хўжаев ва унинг тақдирдошларини олий жазога ҳукм қилди. Ҳукм 1938 йил 15 мартда Москвадаги НКВДга қарашли собиқ “Коммунарка” совхози ҳудудида ижро этилиб, маҳбуслар шу ерга дафн қилинди.

НКВДнинг собиқ ходими Лернен 1961 йили КПСС МК комиссиясига бундай сўзларни айтган: “Литвиннинг 1938 йили Ленинградда менга айтишича, у ўнг троцкийчилар блоки бўйича ўлимга ҳукм қилинганларни отиш пайтида иштирок этган. Унинг ҳикоясидан шу нарса ёдимда қолганки, Фриновский Риковни отишдан аввал унга бир стакан спирт беришни буюрган ва у шу спиртни ичган. Бухаринни отишдан олдин эса таҳқирлашган, яъни:

унга стул бериб ва шу стулга ўтказиб, жараён бўйича иштирокчиларнинг қандай отилишини томоша қилишга мажбурлашган. Бухарин билан Ягодани энг охирида отишган”¹.

Республикамиз икки раҳбарининг умри шундай даҳшатли тарзда яқунланган.

Юқорида айтганимиздек, Ф.Хўжаев ва А.Икромов “халқ душманлари” сифатида айбланганларидан сўнг уларнинг барча яқин қариндош-уруғлари қириб ташланди, улар билан Халқ Комиссарлари Совети ва Марказкомда, вилоят, шаҳар ва туманлардаги барча корхоналарда ҳамкорлик қилган минглаб кишилар қатағон қилиндилар. Бу икки миллий раҳбарнинг ҳибсга олиниши билан Ўзбекистонда “Катта қирғин” дарёсининг тўғони очилиб кетди.

Р.Т.Шамсутдинов

Т.ф.д., профессор., Андижон давлат университети

ЎЗБЕКИСТОНДА СОВЕТ БОШҚАРУВ ТИЗИМИДАГИ РАЎБАР ХОДИМЛАРНИНГ ҚАТАҒОН ҚИЛИНИШИ ҲАҚИДА ЯНГИ МАЪЛУМОТЛАР

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримов ўз фаолиятини илк бошлаган давридаёқ совет режимининг қатағон сиёсати ва унинг фожиали оқибатларини ўрганиш масаласини ўртага кўндаланг қўйди. У асосиз равишдаги оммавий қатағонларни кўрсатувчи тобора янги-янги даҳшатли мисоллар маълум бўлаётганини алоҳида таъкидлаган эди². Мустақилликка эришган дастлабки кунларда Ислон Каримов фақатгина 1937-1953 йилларнинг ўзида Ўзбекистонда 100 минг одам қатағон қилингани, шундан 13,5 мингги отиб юборилганини ўта ачиниш билан қайд этганди³.

1999 йил 12 майда Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг Ўзбекистонда қатағон қурбонлари хотирасини абадийлаштириш тўғрисидаги фармойиши, Республика Вазирлар

¹ Мурин Ю. История одного признания, - Совершенно секретно (газета), 2008, № 8.

² Каримов Ислон. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. –Т.: “Ўзбекистон”, 2011, 166-бет

³ “Ўзбекистон овози”, 1991 й. 15 сентябр.

Маҳкамасининг 1999 йил 22 июндаги “Ватан ва халқ озодлиги йўлида қурбон бўлган фидоийлар хотирасини абадийлаштириш тўғрисида”ги қарори эълон қилиниши билан большевикларнинг Ўзбекистонда ўтказган қатағон сиёсати ва унинг оқибатларини ўрганиш учун кенг имкониятлар яратилди ва бу масала давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Ҳа 1999 йил 22 июндаги Вазирлар Маҳкамаси қарорида кўпжиддлик “Қатағон қурбонлари хотира китоби”ни тайёрлаш, нашр этиш вазифа қилиб қўйилди. Бу муҳим вазифани бажариш Республика “Шаҳидлар хотираси” жамғармасининг ёрдами билан Андижондаги “Мерос” халқаро илмий-амалий экспедиция хайрия жамғармаси ва Андижон давлат университети Ўзбекистон тарихи кафедраси ходимлари зиммасига тушди. 2005-2009 йилларда 5 жилдлик “Қатағон қурбонлари” хотира китоблари “Шарқ” нашриётидан чиқди ва у кенг илмий жамоатчилик томонидан, ҳатто хорижда ҳам ижобий баҳоланди.

ЎзССР Ички ишлар халқ комиссарлиги ҳузуридаги “учлик” ҳамда Шимолий Кавказ, Украина, Москва шаҳар Ички ишлар бошқармалари ҳузуридаги учликлар томонидан сиёсий қатағон қилинган 15 мингга яқин юртдошлар аниқланди ва уларнинг номлари абадийлаштирилди. Бундай ҳайрли иш мустақиллигимиз туфайли, юртбошимизнинг тарихий, миллий қадриятларимизни тиклаш, тарих ҳақиқатини ўз жойига қўйиш борасида қилаётган тинимсиз меҳнати, илҳомбахш ғоялари натижасидир. Қатағон қурбонларини хотирлаш нафақат сиёсий, мафкуравий, илмий жиҳатдан, ҳатто ислом дини нуқтаи назаридан ҳам беҳад ҳайрли, савобли юмуддир.

Қизил салтанатнинг энг юқори эшелонидаги олий мартабали раҳбарларидан бири академик А.И. Яковлев большевизмнинг инсоният олдидаги жиноятларини тан олиб, уларни умумлаштириб, 14 бандда ифода қилишга жазм қилди. У 5-бандда “мислсиз сохталаштиришлар, ёлғон айбловлар, суддан ташқарида қабул қилинган ҳукмлар учун, суд ва терговсиз отиб юборишлар, таъқиб, қийноқлар, концлагерлар, жумладан гаровга олинган болалар, тинч аҳолига қарши захарловчи газлар қўллагани учун, ленинча-сталинча қатағонда 20 миллиондан кўп киши халок бўлгани учун большевизм жавобгарликдан қутила олмайди” деб ёзган эди¹.

¹ Три века истории. М. РОССПЭН. 2001. 11-12- бетлар

Совет режимидаги қатағон диний жиҳатдан мислсиз оғир гуноҳи азим, сиёсий жиҳатдан, дунёвий жиҳатдан даҳшатли жиноятдир. Тарихмизнинг ана шу ачинарли, аламли саҳифасини яратиш, ўша аччиқ тарихни эслаш, ундан сабоқ олиш, бундай қатлиом ҳақидаги бор ҳақиқатни ҳозирги ва келгуси авлодларга етказиш муҳим аҳамиятга эгадир.

Бу соҳада республикамызда ибратли, таҳсинга сазовор ишлар қилинмоқда. Аммо олдинда вазифалар кўп, ҳали республикамызда фақат 1937-1953 йилларда қатағон қилинган 100 минг юртдошлардан нари борса 20 минги номма-ном аниқланди, холос. Қолганларини излаб топиш, уларнинг хотирасини абадийлаштиришдек катта ва оғир, лекин хайрли, шарафли вазифа турибди.

Шу мақсадда 2011 йил сентябр-ноябрида Москвага қилинган 2 марта илмий экспедиция натижасида бир қанча янги манбалар қўлга киритилди. Улардан бири республика ва вилоятлар миқёсида турли соҳаларда фаолиятда бўлган раҳбар ходимларни қатағон қилиниши ҳақидаги янги материаллардир. Ана шулар ҳақида мазкур мақолада ахборот бермоқчимиз.

Ўзбекистон ССР Ички ишлар халқ комиссари ва унинг хузуридаги “учлик” раиси Д.З.Апресян 1938 йил 3 апрелда СССР ГУЛАГга йўллаган ҳисоботида биринчи категория бўйича 450 киши қатағон қилиб отилгани, шундан жосуслар 35 киши, қочиб ўтганлардан 8 киши, тараққийчилар 2 киши, деверсантлар 9 киши, террорчилар 26 киши, сотқинлар 6 киши, жиний рецидивистлар 217 киши ва бошқалар 99 киши эканлиги, 58 та аксилинқилобий гуруҳлар тугатилгани, шундан троцкийчилар 7 тага 1, кўзғолончилар 5 тага 1, уюшган аксилинқилобий фаоллар 146 га 32, бандитлар 138 га 24 киши тўғри келгани қайд этилган. Бундан ташқари Ўрта Осиё лагеридан қочиб кетган ва қўлга олинган 160 махбус отувга ҳукм этилгани таъкидланган¹. Бундай ҳисоботлар талайгинадир, уларни топиб, таҳлил қилиш тадқиқотчиларнинг муҳим вазифаларидандир.

Россия Федерацияси Федерал хавфсизлик хизмати Марказий архивида СССР Олий суди ҳарбий коллегияси сайёр сессиясининг 1938 йил октябрь- ноябрида Тошкентда ўтказилган йиғилишларида

¹ Ҳисобот нусхаси “Мемориал” (Москва) халқаро жамияти (Бошқарув раиси Арсений Борисович Рогинский) архивида сақланмоқда.

қабул қилинган ҳукмлар “махфийлик” тамғаси остида сақланиб келинмоқда. Бу ҳужжатларнинг бир қисмини топишга муяссар бўлдик.

КПСС Марказий Комитети СССРдаги оммавий сиёсий қатағон сабабларини аниқлаш ҳайъати СССР Олий суди Ҳарбий коллегиясининг мудҳиш, жирканч, қонунга ҳилоф бўлган суд қилиш механизмини очиб берган ва фош этган.

Жойлардаги ички ишлар халқ комиссарликлари СССР Олий суди Ҳарбий коллегияси кўриб чиқадиган тергов ишларини тугатиб айблов хулосаларини тайёрлаганларида махбусларга бериладиган жазо чораларини аввалдан белгилаб қўйиш одатга кирган. Шу мақсадда жойларда ички ишлар ҳузуридаги “учлик”лар Ҳарбий коллегияда кўриб чиқиладиган махбуслар рўйхатини тузганлар. Рўйхатларда судга берилаётган шахсларнинг исми ва фамилияси, қандай жазо чоралари кўрилиши тўғрисидаги таклифлари ҳам белгиланган. Рўйхатлар СССР Ички ишлар халқ комиссари Николай Ежов томонидан И.В.Сталинга тақдим қилинган. Рўйхатда қандай жазо кўриш белгиси ҳам қўйилган. 1937-1938 йилларда ана шундай рўйхатлардан 383 таси Сталинга тақдим қилинган. Уларда партия, совет, комсомол, ҳарбий ва хўжалик соҳаларида фаолият юритган 44465 та масъул ходимларининг исм ва фамилиялари келтирилган. Рўйхатлар Сиёсий бюро аъзолари- И.В Сталин, В.М.Молотов, А.А.Жданов, Л.М. Каганович, К.Е.Ворошилов ва бошқалар томонидан имзоланиб, тасдиқланганидан сўнг НКВД ходимлари тергов ишларига жазо чораларини белгилаб қўйганлар. Агар, айбланувчи отиладиган бўлса, айблов хулосага “1” (биринчи категория), агар айбланувчи озодликдан махрум қилинадиган бўлса айблов хулосага “2” яъни, иккинчи категория деб белги қўйилган. Олий суд Ҳарбий коллегияси аъзолари кўрилаётган ишлар бўйича ҳукм чиқаришда ана шу белгиларга амал қилиш билан чекланганлар. Аслида Ҳарбий коллегия суд ишларини батафсил кўрмаган. Ҳарбий коллегия жазо чораларини белгилашда олдиндан, аввалги таҳминий тергов материалларини механик тарзда штампалаб қўйиш билан кифояланган.

Ҳарбий коллегиянинг бутун судлов йиғилиши, ҳукм чиқариш ва уни эълон қилиш жараёни бор – йўғи 15-20 дақиқада амалга оширилган. Ҳатто, СССР Олий суди Ҳарбий коллегияси телеграф орқали ҳукм тайинлашгача бориб етган. Масалан, СССР Олий суди

Ҳарбий коллегиясининг собиқ аъзоси, ҳозирда заҳирадаги генерал-майор Никитиченко Узоқ Шарқда Ҳарбий коллегиянинг сайёр сессиясини бошқарган, айбланувчилар ва улар ҳақидаги айблов хулосаларни кўрмасдан телеграф орқали 102 махбус устидан ҳукм чиқарган. Бу ҳам етмагандек у Узоқ Шарқда НКВД органларининг махбуслар ҳақидаги тергов, айблов ҳужжатларини оммавий равишда сохталаштиришини очиб ва бу ишни янада авж олишига кўмаклашган¹.

Тадқиқотчи В.И.Кудрявцев ва А.И.Трусовлар келтирган маълумотда Ҳарбий коллегия фақат 1937-1938 йилларда 39167 кишини суд қилгани айтилган². Кимнинг раҳбарлиги остида ана шундай судлов зўравонлиги, ўзбошимчалиги амалга оширилган? деган саволга ўша даврнинг Адлия тизими арбобларидан бири В.В.Ульрихнинг 1938 йил 2 апрелда Сталинга ёзган хатида жавоб берилган: Ҳарбий коллегия СССР Олий судининг формал таркибий қисмларидан бири сифатида мустақил муассаса, у юқори директив органларнинг бевосита раҳбарлиги остида Ватанга хоинлик қилган, террорчилик актларини тайёрлаган, такомиллаштирган, жосуслик ва қўпоровчилик қилганлар тўғрисидаги ишлар бўйича судлов амалиётини олиб борган³.

1938 йил октябрида Тошкентда СССР Олий суди Ҳарбий коллегиясининг сайёр сессияси йиғилишлари ҳам ана шундай формал, юзаки суръатда ўтказилган.

Маълумки, СССР Ички ишлар халқ комиссарлиги давлат Хавфсизлиги Бошқармаси 8- бўлим бошлиғи, давлат хавфсизлиги катта майори Цесарский имзоси билан сиёсий бюро аъзоларига танишиб чиқиб тасдиқлаш учун тақдим этилган “СССР Олий суди Ҳарбий коллегияси судида кўриб чиқиладиган шахслар рўйхати”да Ўзбекистондан биринчи категория бўйича 155 киши, иккинчи категория бўйича 10 киши келтирилган. 1938 йил 28 март санаси қўйилган бу рўйхатга И.В.Сталин, В.М. Молотов, Л.М. Каганович, К.Е.Ворошилов, А.А.Ждановлар имзо чекканлар. Мазкур рўйхат ҳозирда Россия Федерацияси Президенти архивида сақланаётган

¹ Реабилитация: Как это было: документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы: в 3 т. -М., 2000. Т.1: Март 1953 – февраль 1956. С. 341-344.

² Кудрявцев В.Н., Трусов А.Н. Политическая юстиция в СССР. -М. 2000, стр 267.

³ Ўша муаллифлар, ўша асар. Стр. 114

383 рўйхатдан биридир. Рўйхатда ўзбекистонлик 165 кишининг фақат исми ва фамилияси кўрсатилган ҳолос.

Рўйхатдагилар устидан қачон ва ким томонидан ҳукм чиқарилгани маълум эмас эди. Бизнинг тадқиқотимизга кўра 1938 йили 28 мартда сиёсий бюро аъзолари тасдиқлаган 165 нафар ўзбекистонликлар СССР Олий суди Ҳарбий коллегияси сайёр сессиясининг 1938 йил 4 -16 октябрь кунлари Тошкентда ўтказилган йиғилишларида жазога тортилгани аниқланди. Шунинг алоҳида таъкидлаш керакки, Ҳарбий коллегиянинг сайёр йиғилишида рўйхатдаги 165 нафар эмас, жами 507 нафар ўзбекистонликлар тақдири ҳал этилгани маълум бўлди, яъни юқоридан тасдиқланган ўзбекистонлик 165 махбус сафига яна бизга ҳозирча номаълум сабаблар туфайли 342 махбус қўшимча қилиб киритилган. Бу ҳолатни ўрганиш навбатдаги вазифалардандир.

Ўша йиллари СССР Олий суди Ҳарбий коллегияси сессияси Москва шаҳри, Октябрнинг 25 йиллиги кўчаси, 23 уйда жойлашган, телефони 2-27-69 бўлган. Биз СССР Олий суди Ҳарбий коллегияси сайёр сессияси раиси, ҳарбий юрист Алексеевнинг 1938 йил 4 октябрда Ўзбекистон ССР Ички ишлар халқ комиссари, давлат Хавфсизлиги майори Дереник Захарович Апресянга йўллаган расмий талабномасини қўлга киритишга муваффақ бўлдик. Унда 1938 йил 4 октябрда СССР Олий суди Ҳарбий коллегияси сайёр сессияси йиғилиши томонидан 51 махбус жиний олий жазога – отувга ҳукм этилганларга нисбатан ҳукм ижросини зудлик билан таъминлаш талаб қилинган, 51 махбус номма –ном келтирилган. Д.З.Апресян бу хатдаги талабномани ижро этиш вазифасини давлат хавфсизлиги катта лейтенанти Шишкин зиммасига юклаш ҳақида резолюция кўйган. Ўша кунгича ҳукм ижро этилиб, бу ҳақда далолатнома тузилган. Унда давлат хавфсизлиги катта лейтенанти Шишкин, ишчи деҳқон қизил армияси бош ҳарбий прокурори ёрдамчиси 1-ранг ҳарбий юристи Шульцан иштирокида ҳукм ижро этилгани қайд этилган, қайднома юқоридаги икки шахс томонидан имзоланган¹. Отувга ва узоқ муддатга қамоқ жазосига ҳукм этилган 507 нафар юртдошларни номма –ном аниқлаш, уларга нисбатан кўрилган жазо чоралари, уларнинг кимлиги, фаолияти, ҳаётини ўрганишга тўғри келди.

¹ РФ ФХХМА. 7- фонд, 1- рўйхат, 10 иш, 531-539- varaқлар.

Юқорида қайд этилган СССР Олий Суд Ҳарбий коллегияси сайёр сессияси йиғилишида отувга ҳукм қилинган 396 махбуснинг 52 нафари 1938 йил 4 октябрда отилган.

Улар мана бу юртдошлар эди:

1	Тожиев Ҳамдам	27	Ходиев Ғулом
2	Ўсмонов Мўмин	28	Зокиров Боқижон
3	Сорокин Косим Иброхимович	29	Мўминов Муҳаммад Инағомович
4	Болтабоев Содикжон	30	Исломов Акбар Исломович
5	Яқубов Ғулом	31	Хўжаев Мирҳамид
6	Эрматов Муҳиддин	32	Каримов Ғаффор
7	Исломов Рустам Исломович	33	Ҳакимов Муллаҳўжа
8	Ризаев Ханиф Султонович	34	Раҳимий Воис Мусажонович
9	Саид Аббосхон Абдусаидович	35	Охунов Холмуҳаммад
10	Расулов Али	36	Абдуллаев Хайрулла
11	Тошмуҳаммедов Абдулла	37	Атауллаев Хайрулла
12	Болтаев Карим	38	Абдусаттаров Содик Шарипович
13	Раджабов Шариф	39	Сатторов Хошим Оғалиқович
14	Абдуллаев Карим	40	Инағомжонов Илхомжон
15	Мирзажонов Собир	41	Маҳмудхўжаев Нуриддин
16	Қосимов Ғофур	42	Турсунхўжаев Садулла
17	Икромов Карим	43	Шарипов Камол
18	Алихўжаев Шомансур	44	Айдаров Аҳмадбек
19	Раҳимбоев Файзулла	45	Хисметов Хикматулла
20	Шоабдурасулов Назир	46	Девонов Ёқуб Юсупович
21	Ўлмасбоев Нуриддин	47	Берегин Курбон Оллаберганович
22	Хасанов Муҳаммад Фоттохович	48	Обубакиров Карим Содиқович
23	Алиев Ислом Содиқович	49	Файсайзи Ходи Зарипович
24	Турсунхўжаев Муҳиддин	50	Аҳмадбеков Давронбек
25	Қирғизов Турғунбулат Исабоевич	51	Одили Муҳаммад
26	Эшонхўжаев Ўсмонхон	52	Аҳмедов Акбар

Худди шундай маълумот 5,7,8,9,10,11,12,13,14,15- октябрь кунлари бўйича ҳам келтирилган. Уларнинг барчасини мазкур мақолада кўрсатишнинг иложи йўқ.

СССР Олий суди Ҳарбий коллегия сайёр сессиясининг 1938 йил 4-15 октябрь кунларидаги йиғилишларида иккинчи тоифа бўйича 70 махбус 10-15 йил муддат билан қамоқ жазосига ҳукм этилган. Уларни номма-ном келтирамиз:

1	Абдуллаев Оллакул (10 йил)	36	Кусеинов Ҳузали (10 йил)
2	Абдуразақов Аҳмад (15 йил)	37	Маматқулов Турсунқул (15 йил)
3	Абдурахмонов Хабиб (10 йил)	38	Мўминов Иқром (10 йил)
4	Абдуллаев Абдурахмон (10 йил)	39	Мусаев Али (10 йил)
5	Азорин Николай Федотович (10 йил, биринчи тоифадан олиб ўтилган)	40	Назаров Муҳаммаджон (12 йил, биринчи тоифадан олиб ўтилган)
6	Аллабоев Эгам (15 йил, биринчи тоифадан олиб ўтилган)	41	Носирбоев Саттор (15 йил биринчи тоифадан олиб ўтилган)
7	Аҳмедов Оллоберган (12 йил, биринчи тоифадан олиб ўтилган)	42	Раҳимжонов Зайнулла Юсупович (10 йил, биринчи тоифадан олиб ўтилган)
8	Бобожонов Абдулла (15 йил, биринчи тоифадан олиб ўтилган)	43	Носиров Ҳусмон (10 йил)
9	Бозоров Ашур (10 йил, биринчи тоифадан олиб ўтилган)	44	Раҳман Исаақ Зеновевич (15 йил, биринчи тоифадан олиб ўтилган)
10	Бойбеков Исоқ Шохиевич (15 йил)	45	Розенфельт Сергей Владимирович (10 йил)
11	Байнурин Мингали Бадридинович (10 йил)	46	Рўзметов Мадраҳим (10 йил)
12	Болтабоев Тожи (15 йил)	47	Сариқулов Ҳусайн (10 йил)
13	Ғайбуллаев Карим (10 йил)	48	Субботин Иван Григориевич (10 йил)
14	Грудкин Алексей Федорович	49	Саидашев Ходи Рамозонович

	(10 йил)		(15 йил)
15	Дадаян Исроил Акопович (10 йил)	50	Сиддиқов Муҳаммадукул (10 йил, биринчи тоифадан олиб ўтилган)
16	Даль – Жандарисов Сергей Алексеевич (10 йил)	51	Сперанский Григорий Петрович (10 йил, биринчи тоифадан олинган)
17	Жумаев Карим (10 йил)	52	Сухов Александр Николаевич (10 йил, биринчи тоифадан олинган)
18	Жуманов Олмос (10 йил биринчи тоифадан олиб ўтилган)	53	Содиқов Ғулом (10 йил, биринчи тоифадан олинган)
19	Жўраев Раҳмат (15 йил, биринчи тоифадан олиб ўтилган)	54	Саюпов Ёқуб Маликирович (10йил, биринчи тоифадан олинган)
20	Елтузаров Суюнтоё (15 йил, биринчи тоифадан олиб ўтилган)	55	Султонмуродова Мариям (10 йил, биринчи тоифадан олинган)
21	Жонузақов Бесан (10 йил)	56	Тушаринов Гури Иванович (15 йил, биринчи тоифадан олинган)
22	Зияев Дўстмурод (8 йил)	57	Тошлонов Йўлдаш (10 йил)
23	Зуфаров Хожи (12 йил)	58	Тошхўжаев Содик (8 йил меҳнат тузатув лагерига)
24	Иброхимов Яхъё Сулаймонович (15 йил)	59	Устименко Игор Лионидович (10 йил)
25	Эгамбердиев Олим (10 йил)	60	Фатхулин Тагир Муҳаммеджанович (10 йил, биринчи тоифадан олинган)
26	Эрбўтаев Мелибой (12 йил)	61	Фокин Александр Петрович (12 йил биринчи тоифадан олинган)
27	Исломов Одил (12 йил)	62	Файзиев Ўрмон (12 йил)
28	Исломова Раҳима (8 йил)	63	Холмирзаев Тожимирза (12 йил)
29	Исрафилов Султон (10 йил)	64	Халилов Тожимирза (10 йил)
30	Эгамбердиев Раҳмонберди	65	Хабиби Аҳмад Исломович

	(10 йил, биринчи тоифадан олиб ўтилган)		(10 йил биринчи тоифадан олинган)
31	Икромов Ато (10 йил, биринчи тоифадан олиб ўтилган)	66	Холмуродов Саъдулла (10 йил, биринчи тоифадан олинган)
32	Қаштиев Султон (12 йил, биринчи тоифадан олиб ўтилган)	67	Хўжаев Баширилла Жўраевич (15 йил, биринчи тоифадан олинган)
33	Қосимов Хошим (15 йил, биринчи тоифадан олиб ўтилган)	68	Шаматов Хасан (10 йил)
34	Карцев Александр Васильевич (10 йил)	69	Шодиева Тожихон (10 йил)
35	Клапторин Александр Исакович (10 йил)	70	Юнусов Элбек Машрик (12 йил)

Сайёр сессия йиғилишида 7 нафар махбус тергов жараёнида вафот этган. Улар мана булар эди:

1. Исоқов Ғани
2. Мажидов СайфулҒабит
3. Мамасодиқов Каримохун
4. Сейфулмулюков Аҳмад Комолиддинович
5. Хайдаралиев Мунобар
6. Ҳамужхонов Ғанихон
7. Юрченко Владимир Самоилович (унинг ўзи Юрсил Вольф Самоилович)

Сайёр сессия йиғилишида биринчи тоифа бўйича айбланган

1. Каримов Абдулла
2. Рамзий Маннон Абдуллаевич
3. Тожиев Абдулахай
4. Цехер Арон Абрамович
5. Шермухаммедов Мирмуслимларнинг иши Москвада кўрилганлиги қайд этилган.

Ҳарбий коллегия сайёр сессияси йиғилиши махбус Сатторов Юнусжон ишини Фарғона област судида кўриб чиқишликка, Васильев Василий Ефимович ишини эса Москвада кўриб чиқиш учун жўнатишга қарор қилади.

Оператив мулоҳазалар бўйича Почанин Петр Исаевичнинг ишини кўриб чиқиш масаласи бекор қилинади.

Ҳарбий коллегия сайёр сессияси йиғилишида махбуслардан Фозилов Избосар, Хасанов Назиркулларнинг касал эканлиги қайд қилингани учун уларнинг иши кўрилмай қолган.

Ҳарбий коллегия сайёр сессияси йиғилиши шунингдек, Тошкент темир йўли ходимларидан 35 нафарини биринчи тоифа бўйича отувга ҳукм қилган. Рўйхатнинг тартиб рақами бўйича биринчи бўлиб Абрамов Михаил Игнатович, рўйхатнинг охирида Шофман Иосиф Михайлович келтирилган, иккинчи тоифа бўйича эса 15 нафар махбус ҳар хил муддатларга қамоқ жазосига ҳукм этилган. Улар қаторида 10 йил қамоқ жазосига тортилган Афонин Николай Антонович, 12 йил қамоқ жазосига тортилган Чернявский Виктор Агеевичлар бўлган¹.

507 нафар қатағон қилинганлар номма-ном аниқланган бўлсада, уларнинг кимлиги, қайси сохта айбловлар билан жазога тортилгани, уларга нисбатан жиноят кодексининг қайси моддалари кўйилгани, ҳибсга олинганда тўлдирилган махбус анкеталари, тергов материаллари, айблов хулосалари, махбуслар таржимаи ҳолларини Россия Федерацияси Федерал хавфсизлик хизмати архивидан топа олмадик. Қидирув, суриштирув ишлари орқали бундай ҳужжатлар ҳозирда Москва шаҳрининг Поварская кўчаси, 15 уйда жойлашган Россия Федерацияси Олий суди архивида, яъни 1938 йил октябрида Тошкентда бўлиб ўтган СССР Олий суди Ҳарбий коллегияси сайёр сессияси йиғилишлари баённомалари, махбусларнинг жинойи ишлари сақланаётганлиги, шунингдек, мазкур масалага оид айрим ҳужжатлар Ўзбекистон Республикаси Миллий хавфсизлик хизмати архивида сақланаётгани ҳақида айрим маълумотлар бор. Бу ҳужжат ва материалларни синчковлик билан ўрганиш, мушоҳада қилиш, таҳлил этиш орқалигина ана шу 507 нафар юртдошларимиз ҳақидаги бор ҳақиқатни англаб етиш, совет режимининг қатағон сиёсати моҳиятини, механизмни, унинг фожиали оқибтларини яна бир карра хис этиш ва фош қилиш мумкин. Бу эса яқин келажакдаги юмушларимиздан биридир.

Бирок, ҳарбий коллегия ҳукм этган бу 507 нафар қатағон қурбонларининг катта қисми Ўзбекистон Республикасининг

¹ Россия Федерацияси Федерал Хавфсизлик хизмати Марказий архиви (РФ. ФХХМА) 7- фонд, 1- рўйхат, 10- иш, 540-550 варақлар.

партия, давлат, ҳукумат, ҳуқуқни ҳимоя қилиш, хўжалик, маданият, маърифат, санъат каби соҳаларида раҳбар ходимлар бўлгани, яъни Ўзбекистон Компартияси Марказий комитети номенклатурасидаги раҳбар ходимлар бўлгани учун уларнинг ҳаёти ва фаолиятини акс эттирувчи маълумотлар Ўзбекистон Республикаси Президенти Девони архивида мавжудлигини эътиборга олиб биз шу архивда изланиш олиб бордик. Натижада уларнинг шахсий варақалари, таржимаи ҳоллари, ҳаёт йўлини акс эттирувчи бошқа ҳужжатлар орқали бу инсонлар ҳақида қисқача маълумотлар келтиришни лозим деб билдик. Бунда ҳарбий коллегиянинг ҳар бир йиғилишида ҳукмга тортилганлар ҳақида тартибли равишда маълумотлар келтиришга ҳаракат қилинди. Масалан, биринчи бўлиб 1938 йил 4 октябрда отувга ҳукм қилинган ва ўша куни отилганлар қуйидагилар эди:



Ўлмасбоев Нуритдин Низомиддинович, 1900 йили Қўқон шаҳрида хизматчи ишбоши, маклер оиласида туғилган, ўзбек, партиёга 1919 йили (1367356) кирган, унғача Қўқондаги ўқитувчилар семинариясида 2 синф битирган, 1918-1920 йилларда Тошкентда партиё мактабида ўқиб, партиё ходими мутахассислигига эга бўлган.

1937 йили ёзган таржимаи ҳолида мана булар ёзилган: 1900 йили Қўқон шаҳрида корхонада ёлланиб ишловчи хизматчи оиласида туғилганман. Отам пахта заводи эгаси бўлган Умар Эшон Зокирбоевда ишлаган, заводчи Зокирбоевга пахта топширувчиларнинг қарзларини ундириб бериш билан машғул бўлган.

Инқилобдан сўнг Зокирбоевдан завод тортиб олинғач отам пахта сотиб олувчи Преображенский билан алоқа қилиб, пахта сотувчи билан пахта сотиб олувчилар ўртасида маклерлик қилади. Отам 1920 йили вафот этади.

Инқилобгача мен ҳамма вақт ўқишда бўлдим, аввалида эски мактабда, сўнгра “янғиланган” татар мактабларида таҳсил олдим.

1917 йили отамнинг ташаббуси билан Қўқондаги ўқитувчилар семинариясига қабул қилиндим, шу жойда комсомолга қабул

қилиндим, кейинчалик партияга кирдим. Семинариянинг ўқитувчилари Абдулла Мустакаев, Ходи Файзи коммунист бўлганлар ва ўқитувчилар орасида маълум тарғибот ишлари олиб борганлар. Ана шу ўқитувчилар таъсири остида мен Қўқоннинг эски шаҳрида ёшлар уюшмасини ташкил этишда қатнаша бошладим.

Партияга ҳам семинарияда ўқиётган чоғимда қабул қилинганман¹.

Тошкентда партия матбуотини битиргач Қўқон комсомол ташкилотида ишлаган, уезд, сўнгра вилоят комсомол ташкилотида 3 йил фаолият кўрсатган. Область комсомол комитети котиби бўлиб ишлайди. 1923 йилдан партия-совет ишига ўтади.

1923 йил сентябридан 1924 йил сентябригача Қўқон уезд ижроия комитети раиси ўринбосари, Фарғона область партия комитети қарори билан Андижон уезд-шаҳар партия комитети котиби қилиб юборилган.

1925 йил декабридан Ўзбекистон Компартияси МК йўриқчиси, 1926 йил декабридан эса Марказий Комитетнинг ташкилий бўлим мудирини ўринбосари бўлиб хизмат қилади.

1928 йил февралда Марказий Комитет қарори бўйича Н.Ўлмасбоев Ўзбекистон Компартияси Фарғона округ партия комитети котиби қилиб тайинланди, декабридан маориф халқ комиссарлиги сиёсий-маърифий бўлими мудирини, халқ маориф комиссари коллегия аъзосини бўлиб хизмат қилади.

1933 йил сентябридан Н.Ўлмасбоев Москва химия-технология институтини ўқийди, 3 курсдан 4 курсга ўтганда ВКП(б) МК қарори билан Боғдоқ райони Машина трактор станцияси сиёсий бўлим бошлиғини қилиб тайинланади.

1931 йилдан ЎзССР ер-сув ишлари халқ комиссари мева-сабзавотчилик бошқармасини бошлиғини, 1936 йил мартдан Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетини йўриқчиси, кейин қишлоқ хўжалиғини учун колхоз раҳбар ходимларни тайёрлаш бўйича сектор мудирини вазифасини хизмат қилади².

1938 йил 4 октябрда бўлган СССР Олий суди Ҳарбий коллегиясининг сайёр сессия йиғилишида Н.Ўлмасбоев отувга ҳукм этилган, ҳукм ўша куннинг ўзида ижро этилган.

¹ ЎЗР ПДА, 58- фонд, 79-рўйхат, 170- иш, 66-80 - варақлар

² Ўша архив, ўша варақлар

Нуритдин Ўлмасбоев реабилитация қилинган, партиявий иш
стажи тикланган¹.



Девонов Ёқуб Юсупович, 1906 йили
Хива шаҳрида канцелярия амалдори
хонадонидан тугилган, ўзбек, 1915 йилдан эски
ўзбек усулидаги мактабда ўқиган, мактабни
битирмасдан аввал ота-оналари Амударё
вилоятидаги Тўрткўл шаҳрида яшаётган
тоғасига уй хизматига бериб юборилган, рус-
тузем мактабидан 3 синфни битирган, мактабни
битириш олдида Хивага қайтиб келган,
инкилобий ҳаракатда иштирок эта бошлаган.

1920 йили Хоразм совет республикасида комсомол ташкилотини
тузишда иштирок этади. 1920 йил майда Хоразм Компартияси
марказий комитети Туркбюро партия мактабига ўқишга юборади,
ўқишни тугатгач Бухорога сиёсий ишлар учун юборилади,
Чоржўйда фавқулодда комиссияда комендант ўринбосари, 1921-
1923 йиллари Хоразм комсомол ташкилоти марказий комитети
раиси ўринбосари, ташкилий ишлар мудири бўлиб ишлайди, 1923
йил август ойдан 1924 йил мартгача Хоразм фавқулодда
комиссиясида фаолият кўрсатади. 1924 йили ВКП(б) сафига қабул
қилинади (0840344), 1920 йилдан комсомол аъзоси бўлган. 1924
йил март, октябрида Хоразм комсомоли марказий комитети котиби,
ундан сўнг Ўзбекистон комсомоли ташкилий бюроси раиси,
Ўзбекистон комсомол марказий комитетида иқтисодий ҳуқуқларни
ҳимоя қилиш бўлими мудири, ташкилий ишлар бўлими мудири
лавозимида меҳнат қилади, 1927 йил апрелидан 1928 йил
октябргача Ўзбекистон комсомол комитети марказий комитети
котиби, 1928 йил октябридан 1930 йил ноябригача Москвада
коммунистик ёшлар интернационали ижроия комитетида Яқин
Шарқ бўлими мудири, 1930 йил ноябридан 1931 йил сентябригача
III-коммунистик интернационалда Шарқ бўлими бўйича референт
бўлиб ишлайди, 1931-1933 йиллари Москвада Қизил профессорлар
институтида ўқийди, 1933 йил апрелидан 1935 йил февралигача
Тошкент области Янги ариқ райони Қовунчи қишлоғида МТС
сиёсий бўлим бошлиғи бўлиб хизмат қилади, 1935 йил февралда

¹ РФ ФХХМА, 7- фонд, 1-рўйхат, 10- иш, 530- варак.

Тошент шахрининг Калинин райони партия ташкилотининг секретари бўлиб 1937 йил 4 июнигача фаолият кўрсатади¹.

СССР Олий суди Ҳарбий коллегиясининг сайёр йиғилишининг 1938 йил 4 октябрдаги йиғишида Девонов Ёқуб Юсупович отувга ҳукм этилган, ҳукм ўша куннинг ўзида ижро этилган. У реабилитация қилинган, партиявий стажи тикланган².



Аюпов Аъзам, 1904 йил сентябрида Тошкент шаҳрида хизматчи оиласида туғилган, отаси 1915 йилгача Манифактура савдоси приказчиси, яъни ишбоши, сарқори бўлган, 1917 йили вафот этган. Аъзам Аюпов 1935 йили рус тилида битилган ўз таржимаи холида шундай ёзган: "... 1919 йилгача қуйи – ўрта мактабида (етти йиллик) Тошкентда ўқиганман ва 1921 йилга қадар турли курсларда ўқиб, бир вақтни ўзида ишлаганман. 1919 йилдан 1920 йилгача

“Турон” кутубхонасида кутубхоначи, ундан сўнг “Қизил байроқ”, “Туркистон” газеталари редакциясида ва ҳозир “Қизил Ўзбекистон” газетасида ишламоқдаман. Бу редакцияларда адабий ходим, корректор, бўлим мудири, маъсул котиб ўринбосари, маъсул котиб сифатида фаолият кўрсатганман. Ҳозирги вақтда “Қизил Ўзбекистон” редакциясида маъсул котиб ва “Гулистон” журналида муҳарир ўринбосари вазифасидаман.

1924 йили комсомолга кирдим, кейин эса комсомол ёшим ўсиши муносабати билан механик тарзда ундан чиқиб кетдим. Маълумотни Тошкент План институтида олганман.

Менинг таржимаи холимнинг қолган барча маълумотлари кадрлар ҳисоби бўйича шахсий варақада келтирилган³.

Аъзам Аюпов “Ер юзи” журанали редакциясида маъсул котиб ва таҳририят аъзоси бўлгани, “Қизил Ўзбекистон”, “Правда Востока” редакцияси ходимлари касаба союз раиси бўлганлиги, рус, турк, татар тилларини билгани кадрларни ҳисобга олиш шахсий варақасида қайд этилган³.

¹ ЎЗР ПДА, 58- фонд, 65-рўйхат, 224- иш, 35-61 - варақлар

² РФ ФХХМА, 7- фонд, 1-рўйхат, 10- иш, 530- варақ.

³ ЎЗР ПДА, 58 –фонд, 79- рўйхат, 99 –иш, 95-98 –варақлар

СССР Олий суди Ҳарбий коллегиясининг 1938 йил 5 октябрдаги сайёр йиғилишида у отувга ҳукм этилган, ҳукм ўша куни ижро этилган¹.

Партия XX съезидан сўнг кўплар қатори Аъзам Аюпов ҳам реабилитация этилган.



Ахмедов Акбар, 1901 йили Қўқон шаҳрида ишчи, сувоқчилик билан кун кўрадиган оилада туғилган, ўзбек, куйи маълумотли, 1927 йилдан партия аъзоси, 1924 йилда қурувчилар союзи аъзоси, ВКП(б) Марказий комитети Ўрта Осие бюроси 2 ойлик курсида ўқиган, 1934-1935 йилларда ВКП (б) Марказий комитети қошидаги марксизм – ленинизм курсларида ўқиган.

Унинг 1937 йил 5 июлда ёзган таржимаи холида отаси ҳам, ўзи ҳам сувоқчилик касбини қилгани, 3 йил татар мактабида, сўнгра бир йил рус мактабида ўқигани, 1916 йилгача ўқиш билан бирга отасига ёрдамлашиб меҳнат қилгани, 1917-1918 йилларда Қўқон шаҳри коммунал хўжалигида отаси билан бирга сувоқчилик қилгани қайд этилган.

У 1918 йилдан қурувчи ишчилар касаба союзи аъзоси, эски шаҳардаги ягона кооперативни назорат қилувчи вакил, 1920 йилдан 1921 йилгача безгак касали билан оғригани, 1921 йилдан Қўқон шаҳридаги қалъада туриб шаҳар корхоналарини қўриқлаш бўйича ишларни бажариб турган, 1921 йилда ВЧК, ОГПУ отлик отрядига кўпчилик бўлиб киргани, кейин 1924 йилгача оператив ва разведка ишларда бўлгани таржимаи холида акс эттирилган.

У 1924 йилдан Фарғона области махбуслар турар жойига инспектор, 1927 йил мартдан октябригача область партия комитети қарори асосида округ маҳаллий хўжалик бўлими мудирини бўлиб хизмат қилган.

1927 йил октябридан округ қурувчилари союзи съезида округ қурувчилар союзи раиси этиб сайланган.

Республика қурувчилар союзи съезида Марказий касаба союзи раиси ўринбосари бўлиб сайланган, бу лавозимда 1928 йил охиригача ишлаган.

¹ Рф ФХХМА, 7-фонд, 1-рўйхат, 10-иш, 533-варақ

1929 йил Ўзбекистон касаба союзи съезидида Ўз Совпроф раисининг ўринбосари қилиб сайланган.

1930 йил Самарқанд округ партия комитети секретари, округлар тугатилган Ўзбекистон касаба союzlари совети раиси лавозимига кўтарилган.

1932-1933 йилларда Ўзбекистон Компартияси Марказий комитетининг таъминот бўйича секретари, 1935 йил августидан 1936 йил декабригача ЎзКомпартия Марказий комитети совет савдо бўлими мудир, 1937 йил январдан ғаллачилик ва чорвачилик совхозлари халқ комиссари, 1937 йил 15 июлдан ЎзССР Ички савдо халқ комиссари бўлиб хизмат қилган.

ЎзКомпартиянинг IV, V, VI, VII съездларида Марказий Комитет аъзолигига, ЎзССР советларининг III, IV, V чақириқ съездларида Марказий Ижроия комитети президиумига аъзо қилиб сайланган.

Кадрларни ҳисобга олиш шахсий варақасидаги “гражданлар уруши даврида жангларда қачон, қаерда ва ким сифатида қатнашгансиз?” деган саволга Акбар Аҳмедов “Фарғона уезидида босмачилик билан Ислонполвон, Мирза Умар, Урмат Худойқул ва Эшмат тўдалари билан қурашганман” деб ёзиб қўйган.

Шахсий варақада уйлангани, уй манзили- Чичерин кўчаси, 12-уй деб ёзилган. Шахсий варақа 1937 йил 5 августда тўлғизилган¹.

СССР Олий суди Ҳарбий коллегиясининг 1938 йил 5 октябрдаги сайёр йиғилишида отувга ҳукм қилинган, ҳукм ўша куни ижро этилган.



Арслонбеков Ислонбек, 1901 йили Тошкент шаҳрида камбағал деҳқон оиласида туғилган, ўзбек, ижтимоий аҳволи- ишчи, 1920 йилдан партия аъзоси, партия билети № 2737523, 1371751, маълумоти куйи, 1910-1914 йилларда 1 босқичли мактабда 4 синфни битирган, 1919 йили ҳарбий мактабда 6 ой ўқиган, 1927-1928 йиллари Тошкентда Ўрта Осие Коммунистик университетда ўқиган, 3 курсни битирган. 1915-1918 йиллари Тошкентдаги Бурдажар

¹ ЎзР ПДА, 58 –фонд, 65- рўйхат, 87 –иш, 126-137 –варақлар

исмли пиво заводи эгаси бой Буковскийда қора ишчи бўлиб ишлаган. 1918-1919 йиллари Тошкентда 1 босқичли мактабда қоровуллик қилган, 1919-1921 йиллари Қизил армияда, 1921-1923 йиллари Андижон ва Жалолободда кўнгилли милиция отряди бошлиғи бўлиб, босмачиларга қарши кураш олиб борган. 1924-1925 йиллари Шарқий Помир революцион комитетининг раиси, 1925-1927 йиллари Мирзачўлда уезд- шаҳар ижрои комитети раиси ўринбосари, 1917-1928 йиллари Тошкентда Ўрта Осиё коммунистик университетиде талаба, 1928-1930 йиллари Наманганда район партия комитетининг, 1930-1932 йиллари Норин район партия комитетининг, 1932-1934 йиллари Булунгур район партия комитетининг, 1934-1936 йиллари Андижон шаҳар партия комитетининг секретари бўлиб ишлаган, ўша йилларда шаҳар советига, уезд, округ, партия комитетларига аъзо, ЎзССР Марказий Ижроия комитетига аъзо, ЎзКомпартия Марказий комитетига аъзо бўлиб сайланган.

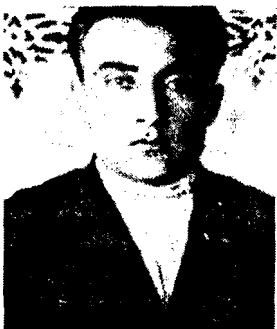
Арслонбеков Ислонбек 1935 йили, яъни Андижон шаҳар партия комитетининг секретари бўлиб ишлаётганида ёзган таржимаи ҳолида менинг отам ҳаммавақт қишлоқ хўжалик, боғдорчилик билан шуғулланган, ҳозирда 73 ёшда, ишламайди, менинг қарамоғимда туради, 1934 йил 1 августдан ҳозирга қадар ЎзКомпартия Марказий комитетининг қарорига мувофиқ Андижон шаҳар партия комитетининг биринчи секретари бўлиб ишламоқдаман, 1933-1934 йиллардаги партия тозоловидан ўтганман, текширилган деб ҳисобланганман, деган маълумотлар қайд этилган. Унинг кадрларни ҳисобга олиш шахсий варақасида Ислонбек Арслонбеков ҳақида ижобий тавсиялар жой олган¹.

1936 йили И.Арслонбеков Москва шаҳрига ўқишга юборилади, бироқ тез орада у ердан чақириб олиниб, партиядан ўчирилади, ишдан олинади. Партиядан ўчирилганидан сўнг Самарқанд райони ер бўлими бошлиғи бўлиб тайинланади. Шу жойдан 1937 йил 8

¹ ЎзР ПДА, 58 –фонд, 65- рўйхат, 72 –иш, 22-26 –варақлар

октябрда қамокқа олиниб, Тошкент турмасига келтирилади, тергов ишлари бошланади¹.

СССР Олий суди Ҳарбий коллегиясининг 1938 йил 8 октябрдаги сайёр йиғилишида Арслонбеков Ислонбек отувга ҳукм этилади, ҳукм ўша куни ижро этилаган².



Бурхонов Назир, 1903 йили Нуротада камбағал деҳқон оилада туғилган, ўзбек, болалиги чоғида ота – онаси вафот этган, тўқувчилик билан шуғулланаётган тоғаси қармоғида қолган, 1919 йилгача тоғаси билан ишлаган. 1919 йилдан 1920 йилгача этикдўзда шогирдлик қилган, 1920 йили комсомолга кирган, саводсизликни тугатиш бўйича ўқишга киради. Ўқиш билан бир вақтни ўзида комсомол қизил чойхоналарида газеталар тарқатиш билан шуғулланади.

1921 йил мартдан 1922 йил апрелигача Чоржўй район комсомол комитети сиёсий маориф бўлими мудир, 1922 йилдан 1923 йил июнига қадар Чоржўй район комсомол комитети секретари бўлиб хизмат қилади. 1922 йил партия сафига қабул қилинади. 1923 йил июндан 1923 йил декабригача Фароб райкомсомол секретари, 1923 йил ноябридан 1924 йил июнигача Чоржўй райкомсомол секретари, 1924 йил июнидан 1925 йил майгача Округ халқ маорифи бўлимида болалар бўйича мудир, 1925 майидан 1925 йил августига қадар Чоржўйда Болалар уйи мудир, 1925 йил августидан 1926 йил ноябрига қадар татар босмахонасида ҳарф терувчи бўлиб ишлаб, йўл-йўлакай рус тили бўйича саводини ҳам чиқаради.

1926 йил октябридан 1929 йил июлигача Москвада Сталин номидаги Ишчилар факультетида талаба бўлиб ўқийди, уни битиргач (1929 йил июл- 1929 йил октябрь) Туркменистон ССР Бурдалиқ район партия комитетининг секретари, 1929 йил октябридан 1930 йил августига қадар Самарқанддаги А.Икромов номидаги педогогика институтида ўқийди.

¹ Шамсутдинов Рустамбек. Истиклол йўлида шахид кетганлар. –Т.: “Шарк”, 2001. 375-381 бетлар. Унинг ҳаёти ва фаолияти мазкур китобда батафсил ёритилган.

² РФ ФХХМА, 7-фонд, 1-рўйхат, 10-иш, 535-варақ

1930 йил августидан 1934 йил июлигача Москва текстил институтида ўқийди, уни битиргач Тошкент текстил комбинатига юборилади, 1934 йил июнидан 1935 йил августигача тўқимачилик фабрикасида меҳнатни ташкил этиш бўйича катта инженер бўлиб хизмат қилади. 1935 йил августидан 1936 йил 23 июлигача Текстил комбинати партия комитети секретари бўлиб хизмат қилади¹.

1936 йил санаси билан тўлдирилган ходимларни ҳисобга олиш шахсий варақада 1923 йилдан партия аъзоси, парт билет номери 1371605 рақамли бўлгани, 1925 йилдан текстилчилар союзи аъзоси, 1936 йил октябридан Тошкент шаҳар Фрунзе район партия комитетининг секретари бўлиб ишлаётгани қайд этилган.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети секретари Арон Абрамович Цехернинг Фрунзе район партия комитетининг биринчи секретари Назир Бурхоновга берган тавсифномасида “Ўрток Бурхонов текстиль комбинати партия комитетининг секретари бўлиб ишлаб, қобилиятли, ўсиб бораётган партия ходими сифатида яхши сифатида маълум, шу боис уни ЎзКП(б) Марказий Комитети уни Тошкент шаҳар Фрунзе район партия комитети секретарлик вазифасига тавсия қилмоқда”² дейилган.

СССР Олий суди Ҳарбий коллегияси сайёр сессиясининг 1938 йил 8 октябрдаги йиғилишида Назир Бурхонов отувга ҳукм қилинган, ҳукм ўша куни ижро этилган³.

Ҳарбий Коллегиянинг 1938 йил 14 октябрдаги сайёр йиғилишида 1 тоифа бўйича 10 йилдан 15 йилгача қамоқ жазосига ҳукм этилган 70 нафар махбуслар орасида тартиб рақам бўйича 9 ўринда Бозоров Ашур бўлган. Унинг концлагердаги қисмати “Шарк юлдузи” журналининг 1991 йил 1 сонида “Тарихнинг “оқ доғлари”” рукин остида “Аччиқ ҳаёт” номли мақолада босилган⁴. Мақола муаллифи Абул Бозоров. Ашур Бозоровнинг аччиқ ҳаётидан айрим лавҳалар келтирилган. Шу ҳақда тўхталиб ўтишни лозим билдик.

¹ ЎзР ПДА, 58 –фонд, 65- рўйхат, 156 –иш, 151-155 –варақлар

² Ўша манба

³ РФ ФХХМА, 7-фонд, 1-рўйхат, 10-иш, 543-варақ

⁴ Бозоров Абдул. Аччиқ ҳаёт. “Шарк юлдузи”, 1991, 2-сон, 165-168



Ашур Бозоров – Бухоро вилояти Гуждувон тумани Гаждумак қишлоғида гилкор оиласида туғилган. Вобкентда очилган мактабда, Бухородаги Кўкалдош мадрасасидаги ўрта мактабда таълим олган. Муаллимлар тайёрлаш курсини тамомлаб 1930 йил Бухоро шаҳридаги Наримонов номли бошланғич мактабда ишлайди, унга мудирлик ҳам қилади.

1932 йилдан шахар партия комитети ҳузуридаги саводсизликни тугатиш штабида фаолият кўрсатади. Тез орада у партия сафига қабул қилинади. Бухородаги “Бухоро пролетарлари” газетасида ишлайди. Колхозлаштиришда фаол қатнашади. Рухшабод қишлоғидаги “Маориф”, Моҳихоса қишлоғидаги Будёний колхозларини ташкил топишида иштирок этади.

Бухоро машина – трактор станцияси (МТС) сиёсий бўлими ҳузуридаги “Большевик колхозлари учун” газетасига муҳаррирлик қилади. 1934 йил январдан Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг қарори билан Ашур Бозоров Самарқанд вилояти Митан (ҳозирги Иштихон) тумани МТС сиёсий бўлимининг наشري – “Сталин йўлидан” газетасига муҳаррир, 1935 йил Қашқадарё вилоятининг “Социализм йўли” газетаси муҳаррири бўлиб хизмат қилади. Бироқ Бухорода чиқадиган газета ўзбек ва тожик тилларида чиқиши муносабати билан уни Бухорога чақириб олиб “Бухоро пролетарлари” газетасига муҳаррир этиб тайинлашади. 1936 йилнинг охирида А.Бозоров Тошкентда Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети ҳузуридаги муҳаррирлар курсига чақирилади ва газетачиликни мукамал ўзлаштириб олади. Йил охирида бир гуруҳ муҳаррирлар билан Москвага бориб, 15 кун давомида “Правда” газетаси фаолияти ҳамда босмаҳона ишлари билан танишади.

1937 йил июль-августидан бутун мамлакатда “Катта террор” машинаси ишга тушганда Бухорода ҳам кўплаб ҳалол, айби йўқ инсонлар қатагон қозонига улоқтирилган. Улардан бири Ашур Бозоров бўлган. Уни аввал бошда партиядан ўчиришди, сўнгра хибсга олиб қийноқлар билан тергов қилишади. У ўша даҳшатли кунларни шундай эслайди: “... Ҳозиргидек эсимда – 1937 йил 12

сентябрь куни Бухоро шаҳар партия комитетининг бюроси бўлди. Унда биринчи бўлиб область ички ишлар бўлимининг бошлиғи Високинскийга сўз берилди.

У ўрнидан туриб, менинг тўғримда кўп далиллар борлигини гапирди. Сўнг қўлидаги қоғоз солинган жилдни очиб, менга қўйилган қуйидаги айбларни эълон қилди: 1. Москвага борганида Ўзбекистондаги аксилинқилобий ташкилотнинг топшириғи билан ҳукуматимиз раҳбарлари, биринчи навбатда доҳий Сталинни отиш ниятида бўлган. 2. Бухоро электр станциясини атайлаб уч йилгина ишлашини мўлжаллаб, нуқсонли қуришда маслакдош бўлган. 3. Бухоро меҳмонхонасини (ҳозирги туғруқхона) ҳам шундай заиф ҳолда солиниш маслахатида иштирок этган. 4. От бозори қишлоқ шўросида масъул вакил бўлиб турган йилларида шўро ҳукуматига қарши гуруҳлар тузиб, ташвиқотлар олиб борган”.

СССР Олий Суди Ҳарбий Коллегиyasi томонидан 1957 йил 30 августда берилган 4X—03870/75 рақамли ҳужжатда шундай ёзилган: “Бухоро пролетари” рўзномасининг муҳаррири (1937 йил 13 август) Ашур Бозоровнинг иши СССР Олий Суди Ҳарбий коллегиyasi томонидан 1957 йил 19 июлда қайта кўрилди. Ҳарбий Коллегиyанин г 1938 йил 14 октябрдаги ҳукми ва СССР Давлат хавфсизлиги комитети алоҳида кенгашнинг 1949 йил 13 апрелдаги, Ашур Бозоров иши тўғрисидаги қарори алоҳида юз берган вазиятлар муносабати билан, таркибида жиноий хатти-ҳаракатлар йўқлиги сабабли бекор қилинди ва айблашишлари тўхтатилди.

СССР Олий Суди Ҳарбий Коллегиyасига раислик қилувчи юстиция полковниги Н. Лихачев”.

Ашур Бозоров меҳнат фаолиятини давом эттириб, Бухоро газлаштириши доирасида йигирма йил ишлаб, иззат-ҳурмат билан пенсияга кузатилди. У, самарали меҳнати учун СССР медаллари, Фаҳрий Ёрликлар билан тақдирланган. Айни пайтда Республика миқёсидаги пенсионер.

“Қатта террор” қурбонларидан Ашур Бозоровнинг ГУЛАГ лагерларидаги ўта оғир, азобли ҳаёти мисолида минглаб, ўн минглаб ўзбекистонлик сиёсий маҳбусларнинг қисматини тасаввур қилиш мумкин. Шу боис тарих фани олдида яна бир ўта муаммоли масала кўндаланг бўлиб турибди. Бу масала совет режими даврида сира айби бўлмаган, турли хил бўхтон ва маломатлар қўйилиб узок муддатларга қамоқ жазосига ҳукм этилганларнинг НКВД ва

ГУЛАГ тизимидаги лагерлардаги фожиали ҳаётини, уларнинг меҳнат фаолиятини, турмуш шароитини, тақдирини тадқиқ этиш ниҳоятда долзарб мавзу эканини кўрсатмоқда. Бу масала илмий йўналишимизнинг яна бир янги соҳасидир.

Қ.Ражабов

Т.ф.д., ЎЗР ФА Тарих институти

БХСР СОБИҚ РАҲБАРЛАРИНИНГ 1937 ЙИЛДА ҚАТАҒОН ҚИЛИНИШИ

Совет ҳокимияти йилларида расмий ҳукумат томонидан қатағон сиёсати мунтазам равишда Ўзбекистонда ҳам амалга оширилган. Қатағон ва репрессия сўзлари ўзбек тилида бир хил маънода ишлатилди. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да “қатағон” сўзининг икки хил: эскирган сўз, ибора ва тарихга оид, тарихий термин маънолари келтирилди. “Қатағон” сўзи биринчи ҳолатда “тақиқ”, “ман” маъноларини билдирса, иккинчи ҳолатда “репрессия” маъносига қўлланилади¹. “Репрессия” сўзи лотинча *repressio* – куч билан бостириш, тўхтатиш маъносини англатиб, бу сўзга китобда давлат органлари томонидан номақбул ва номатлуб деб топилган аҳоли қатламига нисбатан қўлланилган жазо чораси, қатағон қилиш, деб изоҳ берилади².

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгач, совет ҳокимияти йилларида қатағон қилинган ватандошларимиз номини оқлаш, уларнинг хотирасини абадийлаштириш бўйича катта ишлар амалга оширилди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармойиши (1999 йил 12 май)га мувофиқ, мустамлакачилик даври қурбонлари хотирасини абадийлаштириш жамоатчилик комиссияси, Вазирлар Маҳкамасининг “Ватан ва халқ озодлиги йўлида қурбон бўлган фидойилар хотирасини абадийлаштириш тўғрисида”ги қарори (1999 йил 22 июнь) ва шу қарорга мувофиқ “Шаҳидлар хотираси” хайрия жамғармасининг тузилиши ва Тошкентда “Шаҳидлар хотираси” ёдгорлик мажмуининг барпо

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. Бешинчи жилд. –Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2008. –Б. 259.

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. Учинчи жилд. –Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2007. –Б. 378.

этилиши, Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Қатағон қурбонларини ёд этиш кунини белгилаш тўғрисида”ги Фармони (2001 йил 1 май) ва унга биноан “Қатағон қурбонлари хотираси” музейини ташкил этиш тўғрисида”ги қарор (2001 йил 1 май)¹ репрессияга учраган ўзбек халқи асл фарзандлари хотирасини тиклаш ишига катта ҳисса бўлиб қўшилди. Ҳар йили Мустақиллик байрами арафаси – 31 августда Ўзбекистонда “Қатағон қурбонларини ёд этиш куни” нишонланадиган бўлди².

Ўзбекистон тарихи фанида қатағон қилинганлар қисматини ёритувчи муайян ишлар амалга оширилди. Хусусан, сўнги йилларда Ўзбекистонда ўзига тўқ деҳқон хўжалиklarининг кулоқ қилиниши, уларнинг фожиали қисмати, давлат ва сиёсат арбоблари, фан ва маданият намояндалари тўғрисидаги тарихий тадқиқотлар нашр этилди. Бирок Бухоро Халқ Совет Республикаси раҳбарлари (Файзулла Хўжаев ва Фитрат бундан мустасно) ҳаёти, уларнинг 1937 йилда қатағон қилиниши тўғрисида ҳозиргача жиддий тадқиқотлар йўқлигини таъкидлаб ўтиш лозим. Шунинг учун ҳам ушбу мақолада БХСР Собиқ раҳбарларидан 17 нафарининг 1937 йилда қатағон қилиниши ёхуд ўн еттилар иши хусусида сўз боради.

Тарихдан маълумки, 1920-1924 йилларда Бухоро Халқ Совет Республикаси (БХСР) мавжуд бўлган. БХСР Халқ Нозирлар Шўроси лавозимида таниқли давлат ва жамоат арбоби Файзулла Хўжаев фаолият кўрсатган. БХСР ҳукуматининг биринчи таркиби 11 кишидан иборат бўлиб, унга Файзулла Хўжаев (ҳукумат раиси ва ташқи ишлар нозири), Қори Йўлдош Пўлатов (маориф нозири), Мухторжон Саиджонов (ички ишлар нозири), Усмон Хўжа (молия нозири), Нажиб Ҳусайнов (давлат назорат нозири), Иброҳимов (фавкулотда комиссия раиси), Мукамил Бурҳонов (адлия нозири), Шаҳобуддинов (ҳарбий ишлар нозири), Мухитдин Мансуров (савдо ва саноат нозири) кирган эди. Бундан ташқари Бутунбухоро инқилобий кўмитаси Абдулқодир Мухитдинов раҳбарлигида ташкил қилинган бўлиб, унинг аъзолари қилиб Муинжон Аминов, Олимжон Акчурин, Абдулҳамид Орипов, Собир Юсупов, Ҳожи Ҳасан Иброҳимов, Файзулла Хўжаев, Қулмуҳамедов тайинланди³.

¹ Халқ хотираси олдида бош эгамиз (Хужжатлар, маърузалар, хотиралар, хатлар). Нашрга тайёрловчи: Ғ.Ҳотамов. –Т.: Шарқ, 2001. –Б. 6-15.

² Ражабов Қ., Қандов Б., Шоймардонов И. Ўзбекистон тарихининг муҳим саналари (Энг қадимги даврлардан бугунги кунгача). 5-нашр. –Т.: Ўзбекистон, 2012. –Б. 386-388.

³ Хўжаев Ф. Бухоро инқилобининг тарихига материаллар. –Т.: Фан, 1997. –Б. 173.

Асосан жадидлардан ташкил топган Бухоро ҳукумати ўша пайтда Туркистон АССРдаги совет ҳукуматидан фарқли равишда маълумотли кишилар йиғилган ҳукумат ҳисобланган. Нозирлар Бухоро, Истанбул, Москва ва бошқа шаҳарларда таълим олишган эди. Бухоро жадидлари ўзларининг ислохотчилик ғояларини янги ҳукуматдаги фаолиятлари давомида амалга оширишга ҳаракат қилдилар¹.

Ўрта Осиёда миллий-худудий чегараланиш ўтказилиб, 1925 йил февралда Ўзбекистон ССР тузилгач Файзулла Хўжаев янги ташкил топган Ўзбекистон ССР Халқ Комиссарлари Совети раиси лавозимида фаолият кўрсатди. Ўзбекистоннинг биринчи ҳукумати таркибида ҳукумат раисидан ташқари Раҳмат Рафиқов (Ички ишлар халқ комиссари), Мухторжон Саиджонов (Ички савдо халқ комиссари), Қори Йўлдош Пўлатов (Молия халқ комиссари) каби бухоролик миллий раҳбарлар ҳам ишлашган.

“Ўн саккизлар иши”, “Зарафшон иши”, “Кармана иши” натижасида Ўзбекистонда XX аср 20-йиллари ўрталаридан бошлаб жуда кўплаб бухороликлар қатағон қилинди. Фақат уларнинг айримлари (Усмон Хўжа, Ҳошим Шойиқ ва б.) хорижга жўнаб кетишга улгурди. Бу даврда Тожикистон ССР ҳукуматини бошқарган Абдулқодир Муҳитдинов ҳам 1934 йил 1 июнда Тошкентда отиб ташланди. Файзулла Хўжаев ва Фитрат тақдири қандай яқун топганлиги барчага аён. Катта террор йилларида, яъни 1937 йил бошларида бухоролик жадидлардан 17 нафари совет режими томонидан қамоққа олиниб, уларга турли айблар қўйилди. Махсус хизматлар архивида М.Аминов, М.Саиджонов, Ота Хўжа ва бошқалар (жами 17 киши)нинг иши 6 жилдда П-31922 рақами билан сақланади². Қуйида мазкур 17 нафар киши тўғрисида қисқача маълумотларни келтириб ўтамиз:

1. *Муинжон Аминович Аминов* (1890-1937) – давлат ва жамоат арбоби. Бухорода қози оиласида туғилган. БХСР ташкил топгач, Бутун Бухоро Инқилобий Қўмитаси – Марказий Ревком аъзоси (1920-1921), Бутун Бухоро Марказий Ижроия Қўмитаси раисининг ўринбосари ва раиси (1922), БХСР Ички ишлар халқ нозири ва бошқа лавозимларда хизмат қилган. Фитрат билан биргаликда

¹ Ражабов Қ. Бухорога қизил армия босиқни ва унга қарши кураш: тарих ҳақиқати (1920-1924 йиллар). –Т.: Маънавият, 2002. –Б. 13-14.

² П-31922, 6-томлик, Т-6, 255-266-варақлар.

Муинжон Аминов, Отаулла Хўжаев, Саттор Хўжаев ва Мухторжон Саиджонов 1920-1923 йилларда “Миллий Иттиҳод” ташкилотининг Бухоро шубҳаси фаолиятида муҳим роль ўйнашган. М.Аминов кейинчалик Самарқанд ва Тошкентда яшаган. У қамоққа олинган пайт (1937 йил 7 январ)да Тошкентдаги “Ўзбекбирлашув” ёғ-мой контораси бошлиғи лавозимида ишлаган. БХСРнинг собиқ 17 раҳбар арбоблари: Отаулла Хўжаев (1880-1937), Мухторжон Саиджонов (1893-1937), Саттор Хўжаев (1897-1938), Мусожон Саиджонов (1898-1937), Наимжон Ёкубзода (1890-1937), Мукамил Бурҳонов (1884-1937), Мухамар Бурҳонов (1897-1938), Абдурашид Мукомил (1901-1937), Масхар Бурҳонов (1878-1937), Раҳматулла Музаффаров (1898-1937), Ҳамро Хўжаев (1898-1937), Аҳмаджон Абусаидов (1875-1937), Порсо Хўжаев (1867-1937), Мисхаб Бурҳонов (1905-1937), Абдурахим Юсуфзода (1890-1937), Абдулла Абдуллаев (1878-1937) қаторида Муинжон Аминов ҳам 1937 йил 14 октябрда ЎзССР НКВД ҳузуридаги махсус тройка қарори билан отишга ҳукм қилинди ва 1937 йил 25 октябрда Тошкент шаҳрида отиб ташланди. 1965 йил 2 декабрда у оқланган.

2. *Ота (Ата; Ато) Пўлатович Хўжаев, Отаулла Хўжаев, Ато Хўжаев, Отахўжа Пўлатхўжаевич Хўжаев* (1880-1937) – Бухородаги жадидчилик ҳаракатининг йирик намояндаси, давлат ва жамоат арбоби, Бухорода савдогар оиласида туғилган. Бухорода мадраса таҳсилини олган. Сўнгра Туркияга бориб, акаси Усмон Хўжа, Фитрат ва бошқалар билан 1909-1913 йилларда Истанбулда таҳсил олган. “Тарбияи атфол” (“Болалар тарбияси”) махфий ташкилоти ва Ёш бухороликлар партияси фаолиятида қатнашган. БХСР ташкил топгач, Отаулла Хўжаев Қарши вилояти инқилобий кўмитаси раиси (1920), БХСР ички ишлар халқ нозири (1921), БХСР Нозирлар Шўроси раисининг биринчи ўринбосари (1921-1923), Нозирлар Шўроси раиси вазифасини бажарувчи (1922 йил август-ноябр), ташки ишлар халқ нозири (1923), БХСРнинг Москвадаги мухтор вакили (1922 йил январ-май) каби масъул лавозимларда ишлаган. 1921 йил ёзида О.Хўжаев бошчилигидаги махсус комиссия Балжувонда Давлатмандбек қўрбоши, Камолбий ва Қаям Тўқсабо билан БХСР ҳукумати номидан музокаралар ўтказган ва 1921 йил 12 августда сулҳ шартномаси имзоланган. О.Хўжаев томонидан Шарқий Бухоро истиқлолчиларининг йирик йўлбошчилари бўлган Давлатмандбек ва Эшон Султон Балжувон ва

Ғарм вилоятлари инқилобий кўмитаси (ревкоми)нинг раиси қилиб тайинланган. О. Хўжаев 1920 йилдан Бухорода яширин фаолият кўрсатган “Миллий иттиҳод” ташкилоти ишида фаол қатнашган. ВКП(б) МК Ўрта Осиё бюроси раиси Я.Э. Рудзутакнинг талаби билан Фитрат ва бошқа нозирлар қаторида ҳам 1923 йил июнда О. Хўжаев ўз лавозимидан олиб ташланган ва БХСР худудидан сургун қилинган. Ўрта Осиёда миллий-худудий чегараланиш ўтказилгач, турли лавозимларда ишлаган. Кисловодскдаги “Ўзбекистон” санаторияси директори (1933). Қамокқа олиниш арафасида Бухоро шаҳридаги гастроном директори бўлган. БХСРнинг собиқ раҳбар арбоблари (жами 17 киши) қаторида у ҳам 1937 йил 19 январда Бухорода қамокқа олинган ва 14 октябрда ўлимга ҳукм қилинган. О. Хўжаев 1937 йил 25 октябрда Тошкент шаҳрида отиб ташланди. 1965 йил 2 декабрда у оқланган.

3. Саиджанов, Мухторжон Йўлдошевич Саиджонов (1893-1937) – Бухорода жадидчилик ҳаракатининг йирик намояндаси, сиёсат ва жамоат арбоби. Бухоро шаҳрида 1893 йили туғилган. Бухоро мадрасаларида таҳсил олган. Ёш бухороликлар партияси Марказий Комитети аъзоси (1917 йилдан). Колесов воқеасидан сўнг, Ёш бухороликлардан ажралиб чиққан. БХСР Ички ишлар нозири (1920 йил сентябрь – 1921 йил май; 1922 йил март – 1923 йил август), Давлат назорати нозири (1920 йил ноябрь – 1921 йил май), БХСРнинг РСФСР ҳукумати ҳузуридаги махсус вакили (1921 йил май – 1922 йил март), Бухоро Компартияси МК масъул котиби (1921 йил декабрь – 1923 йил), БХСР МИК масъул котиби (1923 йил август – 1924 йил октябрь). “Миллий иттиҳод” ташкилотининг Бухоро шуъбасида фаолият кўрсатган (1920-1922). Ўрта Осиёда миллий-худудий чегараланиш ўтказилгач, аввал Зарафшон округи ижроия кўмитаси раиси, сўнгра Зарафшон округи партия комитети масъул котиби (1925). Ўзбекистон ССР Ички савдо халқ комиссари (1925 йил февраль-ноябрь). Ўзбекистон Компартияси МК аъзоси (1925).

Ўн саккизлар гуруҳининг фаол иштирокчиси сифатида ВКП(б) МК Ўрта Осиё бюросининг Ўзбекистондаги фаолиятини кескин қоралаганлиги учун 1925 йил охирида бир йил муддатга партия ва совет идораларидаги масъул лавозимлардан четлаштирилди. Кейинчалик “Ўзбеккино” трести бошқарувчиси (1936 йилгача). Мухторжон Саиджонов совет режими томонидан қамокқа олиниб

(1937 йил 20 март), акаси Мусожон Саиджонов (1893-1937) ва бухоролик бошқа миллий раҳбарлар билан биргаликда (жами 17 киши) Тошкентда 1937 йил 25 октябрда отиб ташланди. Вафотидан сўнг 1965 йил 2 декабрда оқланган.

4. *Саттор Хўжаев* (1897-1937) – Бухородаги миллий раҳбар ходимлардан бири. Жамоат арбоби. Бухоро шаҳрида йирик савдогар оиласида туғилган. БХСР ташкил топгач, Қарши ижроия кўмитаси раиси (1922), Молия нозирининг ўринбосари ва нозир (1923) ҳамда бошқа лавозимларда ишлаган. Айнан ўша йилларда Саттор Хўжаев Бухородаги “Миллий иттиҳод” ташкилотидида фаол қатнашган. Кейинчалик “Ўзбекзаготпушнина” ташкилотидида директор ўринбосари (1937 йил мартгач) вазифасида ишлаган. У Тошкентда 1937 йил 17 мартда қамоққа олинган ва БХСРнинг собиқ раҳбарлари (17 киши) қаторида у ҳам 1937 йил 14 октябрда ўлим жазосига ҳукм қилинган. Саттор Хўжаев 1937 йил 25 октябрда Тошкентда отиб ташланган. 1965 йил 2 декабрда у оқланган.

5. *Саиджонов Мусожон Ёўлдошев* (1893, Бухоро - 1937.25.10, Тошкент)—Бухорода жадидчилик ҳаракатининг намояндаси, маърифатпарвар, тарихчи олим, профессор (1935). Бухородаги Мир Араб мадрасасида таҳсил кўрган. Когондаги рус-тузем мактабини тугатган (1908). 1913 йилдан *Ёш бухороликлар* партияси сафига кирган. *Колесов воқеасидан* кейин Бухорони тарк этган. Тошкентда ўқитувчилар институтини тугатгач, Хўжандда муаллимлик қилган ва театр тўғарақларида қатнашган.

Бухоро Халқ, Совет Республикаси (БХСР) тузилгач, М.Саиджонов озиқ-овқат нозир (1920 йил сентябр —1921 йил март), иқтисодиёт нозир муовини (1921 йил март — август), давлат назорати нозир (1921 йил октябр - 1922 йил январ), ЧК (Фавкулудда комиссия) раиси (1921 йил август —сентябр), молия нозир (1922 йил феврал-апрел), Халқ Хўжалик Олий Кенгаши раиси муовини (1922 йил октябр — 1923), маориф нозир (1923 йил июнь — 1924) лавозимларида фаолият кўрсатган. Бухоролик талабаларни Германияга ўқишга юбориш ташаббускорларидан бири бўлган. “Миллий иттиҳод” ташкилоти фаолиятида қатнашиб, А.З.Валидий билан яқин алоқада бўлган.

М.Саиджонов Бухоро илмий жамиятини тузиш (1921)да фаол қатнашган ва БХСРда маориф муассасаларини ташкил қилиш,

меъморий обидаларни муҳофазалаш, тарихий қўлёзмаларни тўплаб, уларни тартибга солиш, халқ оғзаки ижоди намуналарини тўплаш каби ишларда жонбозлик кўрсатган. Ўзбекистон тарихий ёдгорликларини муҳофаза қилиш қўмитаси раиси, унинг Самарқанд бўлими илмий ходими (1925—36) бўлган. М.Саиджонов ўзбек олимларидан биринчи бўлиб шарқшуносларнинг Ленинградда бўлган 3-конгресси (1935)да қатнашган ва Кўчкунчихон мақбараси ҳақида илмий маъруза қилган. Илмий фаолияти учун олимга профессор унвони берилган. “Шаҳрисабз меъморий ёдгорликлари тарихи”, “Самарқанднинг меъморий ёдгорликлари”, “Шайх Сайфиддин Боҳарзийнинг вақфномаси” номли асарлар муаллифи. М.Саиджонов ўзбек давлатчилиги тарихи масалаларини холис тадқиқ қилгани, маданий меросга ҳурмат билан ёндошгани, “Миллий иттиҳод” ташкилоти фаолиятига қатнашгани учун совет режими томонидан Самарқандда қамоққа олинган (1937 йил 13 апрел) ва отиб ташланган. 1965 йил 2 декабрда оқланган.

6. *Наимжон Ёқубзода* (1890-1937) – таниқли давлат арбоби. Бухоро шаҳрида туғилган. БХСР даврида аввал Бухоро Компартияси Марказий Комитети Котиби, сўнгра Ташқи ишлар нозири муовини, кейинчалик сиёсий фаолиятини тўхтатган. 1937 йил бошларидан қамоққа олингунга қадар Ўзбекистон ССР Совхозлар халқ комиссарлигида масъул вазифада ишлаган. 1937 йил октябрда Тошкент шаҳрида отиб ташланган. Вафотидан сўнг оқланган.

7. *Мукамил Бурҳонов* (1884-1937) – Бухородаги жадидчилик ҳаракатининг машҳур намояндаси, давлат ва жамоат арбоби. Бухоро шаҳрида мударрис оиласида туғилган. Бурҳоновлар сулоласининг машҳур вакили. Бурҳоновлар сулоласи – XIX аср охири ва XX аср биринчи чорагида Бухородаги ижтимоий-сиёсий ва маданий жараёнларда муҳим роль ўйнаган маърифатпарвар хонадон вакиллари. Бурҳоновлар сулоласининг аجدодлари ўрта асрлардан бошлаб Бухорода йирик уламо: шайхулислом, қозикалон, муфтий, раис, мударрис сифатида машҳур бўлганлар. Бурҳонлар илк ўрта асрлардан бошлаб Бухородаги бадавлат хонадон ҳисобланган. XX аср бошларидан бошлаб сулола вакиллари Бухородаги жадидчилик ҳаракати ва Ёш бухороликлар партияси фаолиятида муҳим ўрин тутишган. “Тарбия атфол” (“Болалар тарбияси”) махфий жамиятининг асосчиларидан бири

(1909 йил, декабр) саналган. Ёш бухороликлар ташкилотининг аъзоси (1910 йилдан). Ўз уйида яширин равишда янги усулдаги мактаб очган (1912). Бухорода амир ҳокимияти ағдариб ташлангач, БХСР адлия нозири (1920 йилдан), БХСРнинг РСФСР ва СССР ҳукумати ҳузуридаги мухтор вакили, Файзулла Хўжаевнинг шахсий котиби (1921-1925) лавозимларида ишлаган. 1930 йилдан нафақага чиққан ва Самарқандда яшаган. У 1937 йил 2 июнда Самарқандда қамоққа олинган. Мукамил Бурхонов 1921-23 йилларда “Миллий иттиҳод” ташкилотининг ғазначиси бўлган ва ташкилот раҳбарияти таркибига кирган.

8. *Мухамар Бурхонов* (1897-1937) – маърифатпарвар ва ўқитувчи. Мукамил Бурхоновнинг укаси. Туркияда таълим олган. 1921 йилда Бухорога қайтиб, БХСР милиция бошқармаси бошлиғи (1921-1923) вазифасида ишлаган. 1921-1924 йилларда “Миллий иттиҳод” ташкилоти фаолиятида қатнашган. Тергов ҳужжатларида келтирилишича, ташкилот топшириғи билан у 1924 йили Туркияга борган ва Усмон Хўжа билан учрашган ҳамда 1926 йилгача ўша ерда яшаган. 1926 йили Ўзбекистонга келиб, Самарқанд шаҳридаги 5-мактабда ўқитувчи бўлиб ишлаган. Мухамар Бурхонов акалари билан бир кунда – 1937 йил 2 июнда Самарқандда қамоққа олинган ва Тошкентга жўнатилган.

9. *Абдурашид Мукамилов* (1901-1937) – Бухородаги жадидчилик ҳаракатининг намояндаси. Жамоат арбоби. Карки беклигидаги Чақир қишлоғида (ҳозирги Туркманистонинг Лебоб вилояти ҳудудида) хунарманд Мукамил Мақсудов оиласида туғилган. 1915 йилдан Ёш бухороликлар партияси фаолиятида қатнашган. Карки шаҳридаги янги усул мактабини битирган (1917). Ёш бухороликлар фирқасининг Карки шуъбаси бошлиғи (1919-1920). Бухорода амирлик ҳокимияти ағдариб ташлангач, А.Мукомилов 1920-1921 йилларда Каркида, 1921 йил Бош консул сифатида Тошкентда фаолият кўрсатган. БХСР Ташқи ишлар нозири (1922), БХСРнинг Москвадаги фавкулудда вакили (1922-1923), БХСР Халқ Нозирлар Шўроси иш бошқарувчиси (1924), Бухоро Компартияси МК котиби ва бошқа лавозимларда ишлаган. Ўзбекистон ССР ташкил топгач, у Қашқадарё ва Зарафшон вилоятлари ижроия қўмитаси раисининг биринчи ўринбосари (1925 йилдан), “Средазсельхозснаб” акционерлик жамияти раиси (1931-

1936), “Узглавмясо” трести бошқарувчиси (1937) лавозимларида ишлаган.

А. Мукомиллов 1920-1923 йилларда “Миллий иттиҳод” ташкилотининг фаол аъзоси бўлган. У Файзулла Хўжаевнинг ишончига сазовор бўлган миллий раҳбар ходимлардан бири эди. Зарафшон вилояти ижроня кўмитаси раисининг биринчи ўринбосари лавозимида ишлаган пайтида “Ўн саккизлар” гуруҳи фаолиятида қатнашганлиги учун у кейинчалик жазоланди. А.Мукомиллов 1937 йил 22 июнда Тошкент шаҳрида қамокқа олинди. У БХСРда фаолият кўрсатган миллий раҳбар ходимлар (Отаулла Хўжаев, Муинжон Аминов, Мухторжон Саиджонов ва б.; жами 17 киши) қаторида 1937 йил 14 октябрда ўлим жазосига ҳукм қилинди. А. Мукомиллов Тошкентда 1937 йил 25 октябрда отиб ташланган. 1961 йил 25 декабрда у оқланган.

10. *Масҳар Бурҳонов* (1878-1937) – уламо ва маърифатпарвар. Мукамил Бурҳоновнинг акаси. БХСР ташкил топгач, маориф нозирининг ўринбосари бўлган. Кейинчалик у Самарқандда укаси Мухамар Бурҳоновнинг хонадонида яшаган. Самарқандда қамокқа олинган пайтда (1937 й. 19 июл)да у пенсионер бўлган.

11. *Музаффаров, Раҳматулла Музаффаров* (1898-1937) – Ўзбекистондаги миллий раҳбар ходимлардан бири. У Бухоро шаҳрида 1898 йилда туғилган. Ёш бухороликлар партиясининг фаол аъзоларидан. Оренбург ва Туркистон фронтларида қизил армия таркибида хизмат қилди (1918-1919). Бухорода амирлик тузуми ағдариб ташлангач (1920), БХСРда турли раҳбарлик лавозимларида ишлаган. Шаҳрисабз ревкоми раисининг ўринбосари (1922), Бухоро ва Чоржўй вилоятлари партия комитетларининг масъул котиби (1923), Бухоро қизил армияси штабида Сиёсий бошқарма бошлиғи (1924). Ўзбекистон ССР тузилгач, аввал Зарафшон округи партия комитети масъул котиби, сўнгра Зарафшон округи партия комитети тарғибот-ташвиқот бўлими бошлиғи, айна пайтда Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети аъзоси (1925). У Зарафшон иши ва “ўн саккизлар” гуруҳи фаолиятида актив қатнашганлиги учун 1925 йил охирида ўз лавозимларидан олиб ташланди. Кейинчалик турли вазифаларда ишлаган. 1936 йилда коммунистик партия сафидан ўчирилган.

Р.Музаффаров 1937 йилда Тошкент шаҳрида қамокқа олинди. У БХСРда фаолият кўрсатган 17 нафар миллий раҳбар ходимлар

каторида 1937 йил 14 октябрда ўлим жазосига ҳукм қилинди. Р.Музаффаров Тошкентда 1937 йил 25 октябрда отиб ташланган. Вафотидан сўнг 1965 йил 29 сентябрда у оқланган.

12. *Ҳамро Хўжаев (1898-1937)* – хўжалик ходими. Самарқанд шаҳрида туғилган. БХСР даврида турли хўжалик ишларида ишлаган. Бухоро шаҳрига қарашли “Кармана” совхозининг директори. 1937 йил бошларида қамоққа олиниб, 1937 йил октябрда Тошкент шаҳрида отиб ташланган. Вафотидан сўнг оқланган.

13. *Аҳмаджон Махсум Абусаидов (1878-1937)* – давлат арбоби. Бухоро шаҳрида туғилган. Бухородаги жадидчилик ҳаракатида ва амирлик тузумини ағдаришда фаол қатнашган. Бухоро ревкоми раиси (1920 йил август-сентябрь). Бутунбухоро Марказий Ижроия Кўмитаси масъул котиби. Кейинчалик сиёсий фаолиятини тўхтатиб, бадиий ижод ва публицистика билан шуғулланган. Ҳамдий тахаллуси билан шеърлар ва ҳикоялар ёзган. 1937 йил бошларида қамоққа олиниб, октябр ойида Тошкент шаҳрида отиб ташланган. Вафотидан сўнг оқланган.

14. *Хўжаев Порсо, Порсо Хўжа Ҳасан (1867, Бухоро — 1937.25.10, Тошкент)* — Бухородаги жадидчилик ҳаракатининг намоёндаларидан бири, давлат ва жамоат арбоби. Бухорода Мадраса таҳсилини олган. 1905 йилдан Бухородаги жадидчилик ва Ёш бухороликлар сафида Янги усул мактаблари очиш ва жадид газеталари чиқариш, кўплаб кироатхона ва кутубхоналар ташкил этишда фаол қатнашган. 1918 йил мартдан Самарқанд, Шахрисабз, Қарши, Бухорода амирлик тузумига Қарши курашда иштирок этган.

Бухоро Халқ Совет Республикаси (БХСР) тузилгач, Хатирчи ва Кармана вилоятлари инқилобий кўмитаси раиси (1920—21), БХСР деҳқончилик нозири ва нозир ўринбосари (1921), Бухоро марказий касабалар иттифоқи раиси (1922), БХСР Марказий Ижроия Кўмитаси раиси (1922 йил август—1924 йил ноябр). 1925 йилдан Бухоро шаҳри ижроия кўмитаси раисининг ўринбосари, Бухоро округида ер ислоҳоти бўйича комиссия раиси, 1929 йилдан Тошкентда яшаган, БХСРнинг раҳбар арбоблари билан биргаликда миллатчиликда айбланиб, 1937 йил 14 октябрда отишга ҳукм қилинган, 1962 йил 26 ноябрда оқланган.

15. *Мисхаб Музаййинович Бурҳонов* (1905-1937) – журналист ва ёзувчи. Бухоро шаҳрида Музаййин (Музаил) Бурҳонов оиласида туғилган. Мукамил Бурҳоновнинг жияни. У Москвага бориб Бухоро маориф уйида ўқийди (1922 йилдан). Сўнгра Сталинобод (ҳозирги Душанбе шаҳри)даги республика газетасида журналист бўлиб ишлайди. “Миллатчилик” кайфиятини намоён қилганлиги учун у 1933 йил декабрда қамокқа олинган ва икки йилча қамокда ўтирган. 1937 йил 5 майда Мисхаб Бурҳоновни Сталинобод шаҳрида яна қамокқа олишади ва Тошкентга олиб келишади.

1923 йил июн ойида Фитрат бошчилигида бир гуруҳ БХСР давлат арбоблари Марказнинг кўрсатмаси билан ўз вазифаларидан четлаштирилганда улар орасида Музахар Махсум (Музахар Бурҳонов) ҳам бўлган.

Бурҳоновлар хонадони вакиллари (4 киши) Тошкентда БХСР собиқ раҳбарлари устидан бошланган суд жараёнига тортилди ва улар 1937 йил 14 октябрда отишга ҳукм қилинди. 1937 йил 25 октябрда Тошкентда улар отиб ташланган. Мисхаб Бурҳонов 1962 йил 26 ноябрда, қолган уч ака-ука Бурҳоновлар 1965 йил 2 декабрда оқланган.

Бурҳоновлар хонадони вакиллари билан Фитрат жуда яқин бўлган. Музаййин Бурҳоновнинг кизи Фотима Бурҳоновага (1913 йилда Бухорода туғилган) Фитрат уйланган. Лекин бу никоҳ мустаҳкам бўлиб чиқмайди.

Музаййин Бурҳоновнинг ўғли Мутал (Мутаваккил) Бурҳонов (1916-2002) кейинчалик машҳур композитор бўлиб етишди. У Ўзбекистон Республикаси Давлат мадҳияси мусиқасини ёзган (1992). Бухородаги жадидчилик ҳаракатининг асосчиларидан бири Абдулвоҳид Бурҳонов (Мунзим; 1875-1934)нинг ушбу Бурҳоновлар хонадонига алоқаси йўқ.

16. *Юсуфзода, Абдураҳим Юсуфзода* (1880-1937) – Бухородаги жадидчилик ҳаракатининг таниқли намоёнчаси, давлат арбоби ва дипломат. Андижонда тўқувчи хунарманд оиласида туғилган. Абдураҳим Юсуфзода Андижон ва Бухородаги мадрасаларда ўқиган. Бухородаги Аязбей мадрасасида мударрислик қилган (1905-1917). 1912 йилдан Ёш бухороликлар партиясида фаол қатнашган. БХСР тузилгач, у Чоржўй вилояти инқилобий кўмитаси раисининг ўринбосари, БХСР зироат (деҳқончилик) халқ нозири (1920), БХСРнинг Афғонистондаги элчиси (1921-1922), БХСР адлия халқ

нозири (1922-1923), маориф халқ нозирлигида вақф ишлари бўйича махсус комиссия раиси (1923), БХСРнинг Москвадаги элчиси (1923-1924). Бухоронинг амалда мустақил бўлиши учун интилган. “Миллий иттиҳод” ташкилотидида фаол иш олиб борган. Юсуфзода Москвада ўзбек ва рус тилларида нашр қилинган “Бухоро ҳаёти” (1924) журналини ташкил этган ва унга муҳаррирлик қилган. Ўзбекистон ССР тузилгач (1925 йил феврал), у Маориф халқ комиссарлиги ҳузуридаги Бош вақф идорасида раис ўринбосари (1925-1926) ва бошқа лавозимларда ишлаган. Юсуфзода 1936 йил 22 мартда Самарқандда қамоққа олиниб, БХСРнинг раҳбар арбоблари (17 киши) қаторида Тошкентда 1937 йил 25 октябрда отиб ташланган. 1965 йил 22 сентябрда у оқланган.

17. *Абдулла Абдуллаевич Абдуллаев* (1878-1937) – хўжалик ходими. Доғистонда туғилган, миллати – лезгин. Кейинчалик Бухорога келиб, БХСР даврида турли хўжалик ишларида ишлаган. 1937 йил бошларида қамоққа олиниш арафасида Узпромсовет системасида магазин мудирини бўлиб ишлаган. Вафотидан сўнг оқланган.

Х.Юнусова

Т.ф.д, доц., Ўзбекистон Миллий университети

ЎЗБЕКИСТОНДА ПАХТА ИШИ ҚАТАҒОНЛАРИ ВА УНИНГ ОҚИБАТЛАРИ

Маъмурий - буйруқбозлик ҳамда коммунистик мафкурага асосланган совет давлати ўз ички сиёсий мавқеини мустаҳкамлаш мақсадида маълум даврларда зўравонлик сиёсатини амалга ошириб турган. Совет давлатида амалга оширилган қатағонларнинг охириги даври Ўзбекистонда ХХ аср 80 - йилларида “пахта иши”, кейинроқ “ўзбеклар иши” деган маъшум ном остида тарихга кирди. Совет давлатини қамраб ола бошлаган инқирозий ҳолатларни мавжуд тузум негизидида эмас, балки “юзига келган салбий иллатларда” деб билган марказ, Ўзбекистонни тажриба - синов майдони сифатида танлаб олди. Юқоридаги “тозалаш ишларидан” кўзланган мақсадни фақат иқтисодий “жиноятчилик”ни фош этиш эмас, балки мамлакат ҳаётидаги умумий салбий ҳолатларнинг аниқ бир кўриниши бўлган кўшиб

ёзишга қарши ҳаракатларни тўхтатиш, “темир интизом” билан миллий кадрларни жазолаб, эркин фикрлайдиган зиёлиларни жиловлаш, иттифокдаги республикаларда юзага келаётган ижтимоий-сиёсий кучларни бўғиб ташлаш, миллий онг, фуқаронинг фаоллигини ҳам бир тизгинда ушлаб туришдан иборат эди.

СССР ФА олимлари ўтказган ҳисоб-китобларга кўра, кўшиб ёзишлар бутун мамлакатда ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг 3 фоизига тенг бўлган. Хомашё етказиш соҳаларида эса, кўшиб ёзишлар 5 фоиздан 25 фоизгача бўлган¹. Мамлакат иқтисодиётидаги ҳолатлар бошқа иттифокдош республикаларда ҳам кўзга ташланади. Масалан, 1977 йилда Белоруссия ССРда кўшиб ёзишга йўл қўйилганлиги учун 1075 киши жиноий жавобгарликка тортилган. Тожикистон ССРнинг Ленинобод вилоятидаги қурилиш ташкилотларида 1983 - 1984 йилларда 700 минг рубллик кўшиб ёзишга йўл қўйилганлиги аниқланган. Озарбайжон ССРда эса 1983 йилнинг ўзида 667 саноат корхонаси ва қурилиш ташкилотларида кўшиб ёзишга йўл қўйилган. Молдавияда эса кўшиб ёзишлар ниҳоятда авж олган бўлса-да, кишилар тобора кўпроқ мансаб курсиларини эгаллаб борганлар². Бироқ, мамлакат ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ҳаётидаги барча салбий иллатларнинг туб моҳияти таҳлил этилмаган ва очиб берилмаган. Аксинча, уларга айрим олиб қаралган маҳаллий кадрларнинг фаолияти билан боғлиқ тарзда миллий, минтақавий воқелик сифатидагина баҳо берилди. Мазкур ҳолатлар мансабни суистеъмол қилиш, порахўрлик, кўшиб ёзишлар авж олишига олиб келган асосий омиллардан бири деб қаралди³. Марказдан Ўзбекистонга тартиб, интизом ўрнатиш учун юборилган “десантчилар” эса маҳаллий шарт-шароитларни ҳисобга олмай, беписанд тарзда иш олиб бориб, ўзбек халқининг миллий манфаатлари, маданияти, кадр-қимматини поймол этдилар. Улар республикадаги ижтимоий-сиёсий вазиятнинг янада кескинлашишининг асосий сабабчиларига айлана бордилар. Натижада “Ўзбекистон - тергов усуллари тажрибаси

¹ Немелов Н., Попов В. На переломе: экономической перестройки в СССР. – М.: Изд. АПН, 1998. – С. 44.

² На пороге кризиса: нарастание застойных явлений в партии и обществе. – М.: Изд. Полит. лит., 1990. – С. 118.

³ РГАСПИ, ф. 17, оп. 153, д. 2450, л. 28-29.

ўтказиладиган майдонга” айланиб қолди¹. Таркибида 15 та “иттифокдош” республика бўлган, жами 270 миллиондан ортик аҳоли истиқомат қилган улкан мамлакатда давлат бошқарувидаги маъмурий-буйруқбозлик усуллари мустаҳкамланиб, ҳар бир масалани бюрократик усул билан ҳал этиш одати кенг тарқалган эди. Ҳолбуки, фақат кадрларнинг мафкуравий-сиёсий савиясини ошириш ҳеч нарсани ҳал этмасада, бир-бирини такрорлайдиган турли хилдаги маъмурий муассаса ва ташкилотларнинг кўплиги, мазкур идораларда партия ва совет органлари учун махсус тайёрланган раҳбарларнинг ижтимоий-иқтисодий масалаларни ечишда марказ кўрсатмаларидан нарига ўта олмаслиги, ишлаб чиқариш, саноат, қишлоқ хўжалигига ўзгариш ва янгиликлар олиб кириш каби масалаларни тез ва одилона ҳал қилишга имкон бермас эди. Маълумотларга кўра, 1965 йилда бутун мамлакатда вазирлик ва уларга тенглаштирилган муассасаларнинг сони 29 та бўлган бўлса, 1980 йиллар ўрталарига келиб бу кўрсаткич 160 тани ташкил этган. Маъмурий бошқарув соҳасида банд бўлганларнинг сони эса 18 млн. кишига етган. Шулардан 1,6 млн. киши вазирликларнинг юқори ва ўрта бўғинларида, 11,5 млн. киши ташкилотлар бошқарувида, 3,5 млн. киши техник ва хизмат кўрсатувчи ходимлардан ташкил топган. Бундай катта бошқарув аппарати учун ҳар йили мамлакатда 40 млрд. рубль ёки давлат бюджетининг 10 фоизи сарфланган², маъмурий буйруқбозлик аппаратининг асосий негизини ҳам шулар ташкил этган эди. 1982 йил ноябрда КПСС МҚ Бош қотиби Л.И. Брежнев вафотидан сўнг мазкур лавозимни эгаллаган Ю.В. Андропов мамлакатда кадрларни танлаш ва жой-жойига қўйиш сиёсатида таъқиб ва тазйиққа асосланган қаттиққўллик йўлининг тарафдори сифатида майдонга чиқди. Ю.В. Андропов ўзининг Давлат Хавфсизлик Қўмитасидаги узоқ йиллик тажрибасидан келиб чиққан ҳолда, мамлакатнинг тобора оғирлашаётган иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ҳаётига доир бўлган барча маълумотлардан, жумладан раҳбар-кадрлар фаолиятидаги нуқсон ва камчиликлардан хабардор

¹ Қаранг: Халқ ҳақиқатни билмоғи зарур. СССР Т.Глян бошлиқ тергов группаси фаолияти билан боғлиқ материалларни текшириш юзасидан СССР Халқ депутатлари съезди комиссияси аъзолари “Қишлоқ ҳақиқати” мухбири саволларига жавоб беради // Тошкент ҳақиқати. 1990, 3 февраль.

² История России. XX век. – М.: АСТ, 2000. – С. 580.

эди¹. Таъкидлаш жоизки, марказдаги сиёсий раҳбарият мамлакатда юзага келган чуқур инқирозий ҳолатларнинг сабаблари ечимини аксарият кадрлар сиёсатида йўл қўйилган камчиликлар, тартиб-интизомнинг бўшаши, мафқуравий хушёрликни йўқотиш билан изоҳлади.

1983 йил Ўзбекистон ССР Давлат Хавфсизлик Қўмитаси пора олиш вақтида жиноят устида қўлга тушган Бухоро вилояти ижроия қўмитаси ОБХСС бошлиғи А.Музаффаров устидан жиноий иш қўзғайди. Ўзбекистонда бошланган бу жиноий тергов иши 1983 йил сентябрида СССР Прокуратурасига оширилади. Шу йили СССР Бош Прокурори А.М. Рекунков топшириғига кўра, СССР Прокуратурасининг алоҳида муҳим ишлар бўйича терговчиси Т. Гдлян бошчилигида мамлакатнинг турли минтақаларидан тўпланган 200 кишидан иборат тергов гуруҳи тузилади ва Ўзбекистонга юборилади². Бу “пахта иши”нинг амалдаги бошланиши эди.

Гуруҳга кирган терговчиларнинг асосий қисми катта билим ва тажрибага эга бўлмаган кишилар бўлган, бироқ тергов гуруҳига катта ваколат ва имтиёзлар берилган. Гуруҳ иш бошлаган биринчи кунлардан оқ қонунсизлик йўлига ўтиб, тергов жараёнларида тухмат, ифволар уюштириш, фактларни сохталаштириш, кишиларни сохта маълумот беришга мажбур этиш каби усулларни қўллаганлар. Бу жараёнлардан улар ўзларига ёқмаган кишилардан ўч олиш воситаси сифатида фойдаланганлар. Гуруҳнинг дастлабки иши бўлган Бухоро вилоятидаги текширув ишида А.Дўстовни “милиция полковниги”, Ш.А.Рахимов, А.Музаффаров, В.В.Мулинни “милиция подполковниги”, Т.Р.Очиловни “милиция майори” унвонларидан маҳрум қилинади³. Т.Гдлян олиб бораётган жиноят-тергов ишларининг барчаси очикдан очик айблов йўналишида бўлган. Кўплаб жисмоний ва маънавий азоблардан сўнг қамоққа олинганлар ўз “айб”ларини бўйинларига олишга мажбур бўлганлар⁴. Мана шундай қабих йўллар билан тергов гуруҳи гувоҳлик берувчилардан ўзларига керакли маълумотларни олган. Ноқонуний равишда қамоққа олинган кишилар орасида қўп

¹ Балакаин Ю.В., Петров А.И., Сорокин Ю.А. Очерки по отечественной истории. – Омск: Омский гос. ун-т, 1999. – С. 358.

² Лиханов Д. Кома // Огонёк. – М., 1989. – № 4. – С. 20-21.

³ Ўз МДА, 2454-фонд, рўйхат-б, иш-6480, 268-варақ.

⁴ Қаранг: В Президиуме Верховного Совета СССР // Правда. 1989, 21 май.

болали оналар, ҳомиладор аёллар, ёш болалар ҳам бўлган¹. “Оилавий камашлар” натижасида Гдлян гуруҳи республикада ваҳима ва кўрқувга асосланган маънавий муҳитни ҳосил қилди. Текширувлар жараёнида сўроққа тортилганлар “айбдор” деб қақрилмас, улар идорага келган вақтда қилган ишларини бирма-бир мисол сифатида келтириб аввало мақтар, хизматлари хусусида ижобий фикрлар билдираар, сўнгра нохуш гапларни гапира бошлар эди, - деб эслайди меҳнат фаҳрийси М.А.Абдураимов. Сўроқ давомида уларга пора бергансан, совет қонунларида “порахўрлар” билан суҳбатда бўлган ва уларга берган ҳам, бермаган ҳам айбдор, деб улардан ёзма равишда гувоҳлик беришларини талаб қилар, ўзлари қолиб сўроққа ҳайдовчиларини ҳам қақираар, машинада кетаётган вақтда нима ишлар қилар эди?, деб улардан ҳам маълумотлар олишга ҳаракат қилар эдилар². Т.Гдлян гуруҳининг Ўзбекистондаги фаолияти давомида СССР ва Ўзбекистон ССР Ички ишлар вазириликларининг 20 нафар раҳбар ходими, Ўзбекистон Компартияси МҚнинг тўрт нафар котиби, вилоятлардаги партия қўмиталарининг саккиз котиби, Ўзбекистон ССР Министрлар Совети раиси, Ўзбекистон ССР Олий Совети президиуми Раиси, Ўзбекистон ССР Пахта тозалаш саноати вазири ва бошқа бир қанча маъсул ходимлари, умуман 62 нафар маъсул шахс пора олишда айбланиб, жиноий жавобгарликка тортилдилар. 1989 йилнинг май ойига қадар жавобгарликка тортилган 35 нафар айбланувчининг иши судга оширилди. 1984-1989 йиллар давомида Т.Гдлян гуруҳи томонидан 800 дан кўпроқ “жиноий” иш кўриб чиқилди. Жиноий жавобгарликка тортилганларнинг 600 нафари раҳбар ходимлар, 10 нафари Социалистик Меҳнат Қаҳрамонлари бўлган³. Ўзбекистон ССР Пахта тозалаш саноати вазири В.Усмоновга эса 1986 йилда ўлим жазоси белгиланган, ҳукм 1987 йилда амалга оширилган.

Ўзбекистонда тергов гуруҳининг қонунларни поймол қилаётганлиги ҳақида Гдлян томонидан асоссиз айбланганлардан, уларнинг оила аъзоларидан юқоридаги раҳбарларга адолат умидида кўплаб аризалар ёзилди. Бирок, юқоридаги ариза ва

¹ Шубин А.В. От "застоя" к реформам. СССР в 1917 – 1985 гг. – С. 269.

² 1984-1986 йилларда Жиззах шаҳар партия қўмитасининг биринчи котиби бўлиб ишлаган М.А. Абдураимов билан қилинган суҳбатдан. Суҳбат 2007 йил 22 майда ёзиб олинган.

³ Қаранг: // Совет Ўзбекистони. 1989, 27 декабрь.

шикоятлар деярли текширилмас, жавоб ҳам ёзилмасдан, яна қайтиб Гдлян гуруҳи қўлига тушаверган¹. Аризалардан қандай хулоса чиқарилгани, ариза эгалари билан ким суҳбат қилгани ҳам назорат остида бўлмаган. Шу тариқа ноҳақ камалиб, руҳий ва жисмоний кийноққа солинганлар, уларнинг оила аъзолари ёзган ариза ва шикоятлар эътиборсиз қолаверган. Юқорида қайд этилган шикоятлар сони айнан 1983 йилдан бошлаб кўпайган. 1984 йилда шикоятлар сони 1212 та, 1985 йилда - 1404 та, 1986 йилда - 2414 та, 1987 йилда - 2147 та, 1988 йилда - 2180 тани ташкил этди. 1989 йилнинг биринчи чорагида - 420 тага етди². Мазкур хатлар бўйича СССР Бош Прокуратураси томонидан 1987 йилда ўтказилган текширувлардан сўнг марказ Т.Гдлян ва Н.Ивановга фақат хайфсан бериш билан чегараланганди. Бундан ташқари 1989 йил Ўзбекистон меҳнаткашларидан 674 нафар киши имзо чеккан шикоят мактуби КПСС МҚ Партия назорати кўмитаси раиси Б.К.Пугога, СССР Министрлар Советининг раиси Н.И.Рижковга, СССР Бош Прокурори А.Я.Сухаревга, “Правда”, “Известия”, “Литературная газета” газеталари таҳририятларига ҳам юборилди³.

XX аср 80 - йилларига келиб кўшиб ёзишлар, порахўрлик, мансабни суистеъмол қилиш ҳоллари иттифоқдош республикаларнинг барчасида кучайган эди. Шунингдек, бу иллатлар албатта маҳаллий раҳбар кадрлар йўл қўйган хато, камчиликларнигина эмас, балки мамлакатда ўтган йиллар ичида шаклланган маъмурий-бўйрукбозлик тизимининг натижаси эди. “Пахта иши” уйдирмалари бўлса, ўзбек халқини кучайиб келаётган иқтисодий инқирозлардан чалғитиш, бунда бирор бир халқни “айбдор” қилиб кўрсатиш орқали халқ эътиборини бошқа томонларга буриб юборишдан иборат эди. Аслида шундай ҳам бўлди, бутун мамлакат бўйлаб Ўзбекистондаги “улкан ўғриликлар”, “порахўрликлар” муҳокама этилди. Т.Гдлян гуруҳи тарафдорлари уюштирган митинглар, намоёишлар бутун мамлакат диққат эътиборида бўлди. Натижада, “турли миллат халқларининг бузилмас иттифоқидан ташкил топган” бу улкан давлатда

¹ Қаранг: // Ўзбекистон овози. 1991, 17 декабрь.

² РГАНИ, ф.-89, перечень-24, документ-21, л. 1.

³ Қаранг: Съезд топширигига биноан СССР Халқ депутатлари съездининг СССР Прокуратураси Т.Х.Гдлян бошчилигидаги тергов гуруҳи фаолияти билан боғлиқ материалларни текшириш комиссиясининг ҳисоботи // Қишлоқ ҳақиқати. 1990, 20 апрель.

“дўстлик ва қардошларча ҳамкорлик” бир четда қолиб, бутун мамлакатга ўзбек халқига нисбатан “боқиманда” деган ёрлик ёпиштирилди. Бутун бир миллатни айблаш йўлига ўтиб олган сиёсий раҳбарият энди, “пахта иши”ни “ўзбеклар иши”га айлантириб юборди. Ўзбекистонда мустақил равишда “пахта иши”ни текшириш бошланганда ишни тўлиқ маҳаллий раҳбарларга беришни истамай, текширув ишларига тўсқинлик қилишга, ҳақиқий айбдорларни яшириб туришга, барча айбдорларни яна ўзбек халқи елкасида қолдиришга интилдилар.

С.Аҳмедов

С.ф.н., “Қатағон қурбонлари хотираси” музейи

МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА ТАРИХИЙ АДОЛАТНИНГ ТИКЛАНИШИ

(“Қатағон қурбонлари хотираси” музейи экспозицияси сирасида)

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, республика ҳукумати шахсан мамлакат Президенти Ислом Каримов кўрсатмаси ва ташаббуси билан миллатнинг тарихий илдизларини топиш, умуминсоний аҳамиятга эга бўлган миллий кадриятларни тиклаш, виждон эркинлигига катта аҳамият берди. Халқимизнинг узоқ асрлар мобайнидаги ҳамкорлари бўлмиш қўшни Шарқ мамлакатлари ва халқлари билан алоқалари тикланди - тарихий сабабларга кўра ўлган Буюк ипак йўли янгитдан жонлантирилди.

Жаҳонга донғи кетган, ислом оламининг машхур эрлари - Имом Бухорий, Абдуҳолиқ Ғиждувоний, Баҳовуддин Балогардон, Абу Бакр Муҳаммад Ибн Али ибн Исмоил Қаффоли Шоший, Бурҳониддин Марғиноний турбатлари обод қилинди. Бу сиймоларнинг асарлари сўнгги юз йил мобайнида илк бор халқимиз қўлига тегди ва эл ўзининг мулкига қайта эга бўлди.

Мустамлакачилик йилларида миллий фольклорга мурожаат қилиш, миллат қаҳрамонларининг сиймосини бадий адабиётда ёритиш у ёқда турсин, ҳатто илмий ўрганиш тақиқланган эди. Айнан шу мавзуда қалам тебратгани учун Москвадан юборилган ижод жазоловчилари ва уларнинг маҳаллий гумашталари томонидан Ойбек, Шайхзода, Саид Аҳмад ва бошқа адибларимиз,

Маннон Уйгур, Жавод Обидов каби сахна усталари таъқиб қилинди, ишдан ҳайдалди ва сургун қилиндилар. 1952 йили амалга оширилган навбатдаги қатли нуфус айнан шу мавзу билан боғлиқ бўлиб, кўпгина ижодкорларга ўтмишни идеаллаштириш, фольклор қаҳрамонларини, сарой аъёнларини бадий ижодда тарғибот қилиш айби қўйилган эди. Миллатмизнинг саралари Москва десантининг кўрсатмаси билан қамокқа олиниши керак эди. Аммо ажойиб инсон ва катта давлат арбоби Н.А.Муҳиддиновнинг масалага ўта жиддий киришуви ва ўз фикрини партиявий ва сиёсий жиҳатдан исботлай олиши туфайли адабиёт, санъат, фан намояндаларининг кўплари муқаррар маънавий-жисмоний ўлимдан сақлаб қолинди...

Мустақилликка ўн йил тўлар тўлмас Ўзбекистон Президенти қарори билан “Шаҳидлар хотираси” ёдгорлик мажмуи ташкил қилинди. Пойтахтнинг қаровсиз, тундагина эмас, ҳатто кундузи юрса киши кўрқувга тушадиган жойи - Алвасти кўприк обод қилиниб, умумхалқ сайлгоҳига айлантирилди. Собиқ қатлгоҳлардан бирининг ўрнида 2001 йилда “Қатағон қурбонлари хотираси” музейи ташкил этилди. Дастлаб биргина залдан, 2008 йилдан бошлаб уч залдан иборат бўлган бу музей халқимизнинг кўксига таскинли шабада, дил оғриқларига малҳам, ёшларга басират, дили, қалби алангада ёнган муҳожирларнинг қовурилган юрак дардига барҳаётлик нўшдориси бўлди, десам муболаға бўлмайди. Чунки Қрим татар, немис, поляк, корейс халқлари бошига тушган мажбурий муҳожират - депортация тарихи ҳам музейда ўз ўрнини топди.

Чор Россиясидан мерос– миллатимизни ҳар жиҳат камситиш музейнинг ташкил топиши, халқ ўз ўтмишини таниши, йўқотганларни топиши билан барҳам топди. Халқимиз дол қаддини алифдек тик кўтарди. Ўзининг шонли авлодлари ва жанговар тарихи, жаҳонга сиғмас маърифати бор эканлигини билди, бир сўз билан айтадиган бўлсак, халқ ўзини қайта кашф этди, миллий фаҳрини қайтариб олди.

Музейдаги экспонатлар орқали халқимиз тарихан ҳеч қачон душманга осон таслим бўлмагани, ўз ҳақ-ҳуқуқи, мустақиллиги учун доимо тенгсиз кураш олиб борганини кўрди, билди ва гувоҳи бўлди. 1892, 1898, 1916 йил кўзғолонлари, 1909-1924 йилларда маърифатпарвар, элпарвар, ватан учун жонини тиккан боболаримиз фаолиятига бағишланган экспозицияларда акс этган сиймоларни

томошабин кўрар экан, узоқ йиллар мобайнида эл назаридан махфий сақланган ҳақиқатни англайди ва унинг ижтимоий-сиёсий жиҳатларини ўзи учун кашф этади. Мунаввар қори Абдурашидхонов, Абдувоҳид қори Абурауфқориев, Обиджон Маҳмудов, Тавалло, Абдулла Авлоний, Ашурали Зоҳирий, Маҳмудхўжа Бехбудий, Фитрат, Полвонниёз ҳожи Юсупов, Абдулҳамид Сулаймон (Чўлпон), Убайдулла Хўжаев, Файзулла Хўжаев, Порсо Хўжаев ва бошқа ажойиб сиймолари борлиги билан фахрланади. Ўтмишга янгича қараш зарур экан, деган фикрни дилига жо этади.

Қадим Кўкон хонлигининг собиқ пойтахти Хўқанди жаннат монандда миллатимиз Мухтор Республика курганидан хабардор бўлади. Шўролар даврида тарих саҳифаларида дастлаб ёмонланиб, сўнг эл хотирасидан ўчирилмоқчи бўлган тарихий ҳодисанинг бор ҳақиқати билан танишади ва ўз шууридан миллий нигилизмни ювиб ташлайди. Харитада мамлакатимизнинг кенг ҳудудида 1918-1924 йилларда миллий истиқлол учун бошланган қаршилик кўрсатиш ҳаракати ўчоқларини кўради. Ватан озодлиги учун олиб борилган аёвсиз курашнинг гувоҳи бўлади.

Музейга қўйилган материалларда жафокаш халқимиз чор мустамлакачилигидан кутилиб, большевиклар зўравонлиги остида дуч келган мусибатлар ҳақида ҳикоя қилинади. Шўролар ҳукумати “синфийлик” боҳонаси остида “қулак” атамаси билан жазолаб, узоқ йиллар мобайнида бадном ва гуноҳкор қилган ва турли иқлими оғир жойларга сургун этилган ҳатто ўша ерда ҳам қатағон қилинган ота-боболаримиз, момоларимиз, опаларимиз – хотин-қизларнинг аянчли ҳаёти ҳақида бор ҳақиқат фото суратларда, ашёвий далилларда, аудио-видео хотира ёзувларида, ҳужжатли фильмларда намоиш қилинади. Бундан йигирма йил аввал бу кишилар ҳақида лом-мим деб бўлмасди. Миллат ўтмиши ҳақидаги бор ҳақиқатни гапирганнинг моли талонда, ўзи камоқда чирир эди.

Тарихий адолатнинг тикланишига “30 йилларнинг бошларида сиёсий қатағоннинг бошланиши(1929-1936)” экспозицияси яна бир яққол мисолдир. Ушбу бўлимдаги стенда Мунаввар қори Абдурашидхонов, Убайдулла Хўжаев, Асадулла Хўжаев, Қайом Рамазон, Саид Аҳрорий, Абдуваҳоб Муродий, Толибжон Мусабоев, Салимхон Тиллахонов, Лазиз Азиззода, Шорасул Зуннун каби тарихнинг ёпик ва махфий саҳифаси сифатида узоқ муддат халқ ва

фан назаридан бекитиб қўйилган “Миллий иттиҳод” ташкилоти аъзолари фаолияти намойиш этилди. Фан, маданият, маориф намояндалари бўлган бу сиймолар ҳаёти энди-энди ўрганила бошланди. Тарих фани бу сиймоларнинг фаолиятини ўрганишда давом этмоқда.

Эл кўзидан махфий сақланган ва унуттиришга ҳукм қилинган воқеалардан бири – Фарғона вилоятнинг марказий нашри афкори “Фарғона” газетаси таҳририяти фаоллари тақдиридир. 1930-1937 йилларда таҳририятнинг забардаст ижодкорлари: Ашурали Зоҳирий, Лутфулла Олимий (масъул муҳаррир), Мухтор Муҳаммадиев, Эркин Носир, Восеъе Қаюмов, Усмон Ақром (кейинчалик Ҳожи Олим Қобулий ҳам қамалган) “Ботир гапчилар” деган сохта ташкилот номи билан айбланиб узоқ муддатли сургунга жўнатилдилар. Булар орасидан фақатгина Лутфулла Олимий қайтиб келди.

Ўзбекистон халқи 70 йил мобайнида ўзининг маорифчи фарзандларининг тақдири ва улар бошига тушган асосиз айбловларни билмай яшади. Мен, 1930 йилда сунъий тарзда ташкил қилинган “Наркомпрос иши” (“Халқ маориф комиссарлиги иши”) деган ном остида қирғин қилинган кишилар фаолиятини назарда тутмоқдаман. Давлат раҳбари лавозимида ишлаётган ҳар бир киши, айниқса, у миллий республикада ишлаётган бўлса, табиийки, давлат иши сифатида ўз халқи таълим-тарбия ишларига эътибор қаратади ва бунинг учун уларни миллатчиликда айблаш сиёсий гумроҳликдан ўзга нарса эмас. НКВДни эгаллаб олган Сталин ва Ягоданинг кузғунлари миллий республика маорифчиларини миллатчиликда айблаб, ҳукмга тортдилар. Ҳолбуки, жумҳуриятдаги ҳар бир ҳал қилувчи амал курсисидан марказ вакили ўтирган ва унинг амри билан миллий кадрлар ишлашгани сир эмас. Бинобарин, Маннон Рамз, Давлат Ризаев, Маҳмуд Ҳодиев – Боту, Лутфулла Алавий, Боис Қориев, Босит Қориев ва бошқа кўпгина маорифчиларнинг миллатчиликда айбланиши сиёсий тухматдан бошқа нарса эмас. Аниқроқ айтадиган бўлсак, сталинчилар бошлаган империалистик режаларни амалга оширувчи текин ишловчи куллар керак эди. Шу боис бир неча юз минглаб ўзбекистонликлар ленинча-сталинча социализм кулларига айлантирилди. Маълум тарихий даврлардаги куллар меҳнатига солиштирилганда большевиклар давридаги сиёсий маҳбусларнинг

хаёти уларниқидан, ҳатто каллакесар ўғрилар, каззобларнинг ҳаётидан минг чандон оғирроқ эди. Бир мисол билан кифояланаман. Иқлими оғир, шароити оғир қурилишларда халол меҳнат қилган кишилар қамоқ ва сургун муддати тугашига оз қолганда янгитдан тергов қилиниб, янги муддатга ҳукм қилиндилар. ДнепроГЭС қурилишида мардонавор ишлаган, меҳнат зарбдори бўлган, шундай оғир шароитда ҳам адиблигини унутмай она тилида газета чиқарган Ашурали Зоҳирийнинг ҳаёти фикримизга яққол мисол бўла олади.

Россия ва жаҳон матбуоти “Катта қиргин” деб атаган 1937-1938 йиллар жазолаш – репрессияси совет давлати ва унинг Сталин, Молотов, Каганович, Ворошилов, Микоян, Ежов, Берия каби жаллодлари амалга оширган мислсиз сиёсий ва фуқаролик жиноятнинг чўққиси бўлди. Совет ҳукумати халқимизга қарши олиб борган сиёсий, иқтисодий, маърифий, фуқаролик репрессиясининг барча қирралари тарихий адолатнинг тикланиши туфайли музейда акс эттирилди. Давлат арбоблари, фан, маданият, маориф, санъат намояндalари байналмилал тарзда намоиш этилгани билан фақатгина элимизни эмас, балки мамлакатимизда яшовчи бошқа халқлар вакиллари, ҳатто хорижий мамлакатлардан келган кишиларни ҳайратга солмоқда.

Музейда юқорида айтилганидек, собиқ иттифоқнинг турли ерларидан, ота юртларидан мажбурий сургун қилинган Қрим татар, немис, поляк, корейс халқлари бошига тушган мусибат ҳам кенг ёритилган.

Ҳар қандай мустамлакачи мамлакат ўзига тобе ўлкаларда босқичма-босқич тарзда ҳарбий, сиёсий, иқтисодий, маърифий қатли нуфус ўтказди. Аммо собиқ иттифоқ раҳбарияти, хусусан коммунистик партия ўз мафқураси остида бўйсуниб яшаётган халқларга нисбатан иккиюзлама сиёсат олиб бориши тарихий нуқтаи назардан ғайриинсонийдир. КПСС ва унинг бош қотиби ва иттифоқнинг биринчи ва охириги президенти ўзидан аввалги раҳбарларнинг Ўзбекистон ва ўзбек халқига нисбатан жазолаш сиёсатини давом эттирди. Дастлаб, Р.Абдуллаеванинг мафқуравий раҳбарлиги остида миллат дини ва урф-одатларига қарши олиб борилган ва “Пахта иши” тамғаси остида Т.Гдлян ва Н.Иванов бошчилигидаги сиёсий жазолаш жараёни давом эттирилди. Агар шу давр тарихини кафтга солиб кўрсак, на грузинлар, на Москва

метросини портлатган арманлар, ўғрилиқ ва давлат мулкини торож қилган руслар ўзбек халқичалиқ иттифоқ микёсида бадном қилингани йўқ. Ҳолбуки, СССР давлат ва КПСС раҳнамоларининг тазйиқи ва баднафслиги, империалистик сиёсати туфайли пахта етиштириш масаласида йўл қўйилган ва барча пахта етиштирувчи республикалар учун хос бўлган камчилик учун халқимиз сиёсий ва иқтисодий, маънавий тавон тўлашга мажбур қилинди. Миллат шаън-шавкати топталди. Музейда бу масалага ҳам эътибор қаратилгани, жараён ҳақида бор ҳақиқат босма, ёзма ва фото-фоно ҳужжатларда кўрсатилгани мамлакатимизда тарихий адолатнинг тикланишига яна бир яққол мисолдир.

Ўзбекистон халқи мустақиллика эришгач, ўз қадриятларини тарихий ва сиёсий жиҳатдан реабилитация қилди, яъни тиклади. Бу миллий тикланиш жараёни Амир Темур, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Жалолиддин Мангбурний (Мангуберди) каби буюқ ва бетимсол давлат арбоблари- саркардалар, Мирзо Улуғбек ибн Шохруҳ Мирзодек давлат арбоби ва жаҳоншумул олим сиймосини фан, олий ва ўрта мактабга-халққа қайтариллиши, нигилистлар томонидан кескин танқид қилинган афсонавий миллий қахрамон Алпомиш ва у ҳақдаги дostonларнинг рўшнолик кўриши, қадимий эътиқод тимсоли “Авесто”, халқ тантанаси - “Наврўз” байрамининг тарихий ўрнини топиши, Бурҳониддин Марғиноний, Имом Бухорий, Абдуҳолиқ Ғиждувоний, Хўжа Убайдуллоҳ Аҳрори валий, Абу Бакр Муҳаммад ибн Али ибн Исмоил Қаффоли Шоший – Ҳазрати Имом номларининг тикланиши, асарларини чоп этилиши, эскиларга мутлақо ўхшамайдиган, янги обод фэйзёб қадамжоларнинг бунёд этилиши миллий тикланиш ва тарихий адолат ғалабасининг ёрқин намунаси дир.

Собиқ иттифоқ даврида миллатимиз вакиллари саноат, ҳарб, фан, спорт соҳаларида камситилган эди. Музейда миллатимиз вакиллари ҳеч кимдан кам эмаслиги–саноат, санъат, спорт ва бошқа соҳаларда қўлга киритилган тарихий ғалабалари тимсолларида аксини топган.

Ҳозир, музей заҳирасида XIX-XX асрда чор Россияси ва собиқ иттифоқ ҳукумати томонидан олиб борилган оммавий сиёсий жазолаш тарихига онд талайгина ҳужжатлар тўпланди, аудио-видео асарлар ишланди, ёзиб олинди. Агар мамлакатимизда

Президент, ҳукумат раҳбарлигида тарихий адолат тикланмаганда бу ишларни амалга ошириш жуда мушкул бўлар эди...

Тарихий адолатнинг тикланиши ҳақида гап кетар экан, шуни очиқ айтиш керакки, сўнгги ўн- ўн беш йил мобайнида адабиёт, матбуот, фан, санъатнинг қаламли вакиллари томонидан талайгина илмий, оммабоп, бадиий асарлар яратилди ва яратилмоқда. Халқимизга талайгина ноҳақ қатағон қилинган миллат фидокорлари қайтарилди. Қайтарилдигина эмас, балки собиқ СССР давлати ва унинг мафкурачиси КПСС олиб борган адолатсиз сиёсат ҳақида илмий асосланган, ҳужжатлар билан далилланган ҳақиқат айтилди.

Музей ходимлари олимлар ва кенг жамоатчилик вакиллари билан бу ишни давом эттиради, янги-янги экспозициялар яратди ва бунга имконият бор. Зеро тарихий адолатнинг тикланиши ҳар бир ўзбекистонликнинг фахрий ва фуқаролик бурчидир. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А Каримов айтганидек: “Жафокаш халқимиз асрлар давомида не - не оғир синовлар, машаққатли кунларни кўрмади. Ўз озодлиги, эркинлиги, тинч ҳаёти йўлида курашиб, беҳисоб қурбонлар берган ота-боболаримиз жасорати тарихий хотирамиздан ҳеч қачон ўчмайди”.

Э.Юсупов

Т.ф.н., Андижон давлат университети

К ПРОБЛЕМЕ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ В СССР В СОВЕТСКОЙ И ПОСТСОВЕТСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

С обретением Узбекистаном государственной независимости в отечественной исторической науке произошли коренные изменения. Сегодня она призвана стать действенной силой духовного обновления общества. В этом плане особую научную и политическую значимость приобретает системное переосмысление и концептуальная переоценка истории Узбекистана, в частности советского времени.

В книге Президента Ислама Каримова «Узбекистан на пороге достижения независимости» дана правдивая и объективная картина советской истории нашего народа,

особенно периода культа личности Сталина: «Сегодня становятся известны все новые вопиющие факты необоснованных массовых репрессий, безжалостной ломки основных устоев жизни в периоды коллективизации и индустриализации, разрушения духовных ценностей и традиций народов...»¹.

Первые попытки обращения к теме политических репрессий в СССР в советской историографии были предприняты уже на рубеже 30-х гг. XX века. В этот период вышли работы видных политических деятелей, которые на практике реализовывали репрессии или являлись их теоретиками². В них в контексте «теории заговоров» нагнеталась атмосфера подозрительности в обществе. Однако, окончательную исследовательскую линию задал «Краткий курс истории ВКП(б)». Основываясь на идеологических постулатах о классовой борьбе, в «Кратком курсе» давалось полное оправдание политическим действиям правящего режима. В соответствии с этим подходом, репрессии рассматривались в качестве закономерной и необходимой меры в интересах народа и строительства социализма в СССР. Это был период тотального господства «сталинской» концепции в интерпретации исторического процесса.

Второй этап (1950-60 гг.) советской историографии характеризуется сложными и неоднозначными событиями, обусловленными смертью И.В.Сталина и периодом правления Н.С.Хрущева. Была пересмотрена концепция истории советского общества, однако, тема политических репрессий в СССР в это время носила по сути закрытый характер, так как в исторических исследованиях дальше осуждения проявления

¹ Каримов И. Сделать выводы из прошлого, с надеждой смотреть в будущее. Из выступления на XXII съезде КП Узбекистана, 5 июня 1990 г.// Узбекистан на пороге достижения независимости. -Т.: Узбекистан, 2011, С. 134

² Напр.: Сталин И.В. Вопросы ленинизма. Изд.10-е. -М., 1934; Он же: О недостатках партийной работы и мерах ликвидации троцкистских и иных двурушников. Доклад на пленуме ЦК ВКП(б) 3 марта 1937 г. -М., 1937; Он же: О правом уклоне в ВКП(б). Речь на пленуме ЦК и ЦКК ВКП(б) в апреле 1939 г. (Стенограмма). -М., 1955; Крыленко Н.В. На борьбу с вредительством. -М, 1930; Он же: Формы классовой борьбы на данном этапе. - М, 1933; Вышинской А.Я. Марксистско-ленинское учение о суде и советская судебная система. -М., 1934; Его же: Обвинительные речи по наиболее крупным политическим процессам. -М.,1937; Катаян Р.П. Против Касымова - против касымовщины. Речь государственного обвинителя по делу судебных работников Узбекистана. -Т.: УзГИЗ, 1931; Он же: Бадретдиновщина. Ташкент-Самарканд, 1933 и др.

культы личности И.В.Сталина дело не пошло. В печати появились отдельные публикации о крупных партийно-государственных и военных деятелях, павших жертвами «произвола периода культа личности Сталина»¹.

Развитие историографической традиции середины 1960-х и 1980-х годов было ограничено жесткими рамками официальной идеологии. В исторической литературе исторические события освещались с сугубо классовых позиций². Вследствие вольного и невольного избегания исследователями противоречивых моментов исторических событий основное внимание ученых сосредоточилось на обосновании классового характера социально-экономических и культурных преобразований в республике.

В целом, можно констатировать, что для первых трех этапов советской историографии тема политических репрессий в СССР имела табуированный характер и рассматривалась с позиций коммунистической идеологии, и только со второй половины 1980-х гг. стала самостоятельным предметом исторических исследований.

В 1960-1980-х гг. вышли в свет монографии и фундаментальные коллективные труды, сборники документов и материалов³. Основным недостатком литературы тех лет

¹ См.: Верный сын ленинской партии (о К.Я.Баумане) // Правда, 1962, 29 августа; Выдающийся организатор молодежи: К 60-летию со дня рождения А.В.Косарева//Правда, 1963, 14 ноября; Верный боец партии: К 65-летию со дня рождения А.Икрамова//Правда, 1964,9 апреля; Стойкий большевик: К 85-летию со дня рождения А.С.Енукидзе// Правда, 1962, 19 мая; Видный деятель ленинской партии: К 60-летию со дня рождения А.А.Кузнецова//Правда, 1965,20 февраля

² См.: Аминова Р.Х. Изучение исторического опыта решения национального вопроса в СССР. На примере республик Средней Азии // Вестник АН СССР. –М., 1972; Иноятов Х.Ш. Краткая историография гражданской войны в Средней Азии. –Т., 1974; Аминова Р.Х., Ахунова М.А. О задачах исторической науки в Узбекистане в свете решений XXIII съезда КПСС // Общественные науки в Узбекистане. – 1966, №6; Ахунова М.А. Успехи исторической науки в Узбекистане // Общественные науки в Узбекистане. – 1967. №11; Пулатов Х.П. Коммунизм, государство, культура, личность. –Т., 1971; Каримов Р.А. Партийное руководство развитием культуры Узбекистана. –Т., 1982 и др.

³ См.: Данилов В.П. Создание материально-технических предпосылок коллективизации сельского хозяйства в СССР. –М., 1957; Его же: Советская колхозная деревня: население, землепользование, хозяйство. –М., 1977; Ивницкий Н.А. Классовая борьба в деревне и ликвидация кулачества как класса. 1929-1932 гг. – М., 1972; Зеленин И.Е. Совхозы СССР в годы довоенных пятилеток 1928-1941. –М., 1982; История хозяйства крестьянства. Т.2. Советское крестьянство в период социалистической реконструкции народного хозяйства. Конец 1927-1937 гг. –М., 1986; Подготовка условий сплошной коллективизации в

является ограниченность источниковой базы. В архивах выдавались только документы, не имевшие грифа «секретно» или «совершенно секретно». Выпадали из сферы исследований многие источники, отражавшие деятельность партийных и государственных органов, совершенно недоступными были архивы органов ОГПУ-НКВД.

С момента «перестройки» (1985 г. -условно 1991 г.). внимание исследователей к сталинским политическим репрессиям, начало нарастать. Помимо профессиональных историков, анализом проблемы занимались публицисты, журналисты и др.

В историографии второй половины 1980-х- начала 1990-х гг. выделяются два основных подхода.

Первый подход сводится к утверждению, что массовые репрессии явились отступлением И.В.Сталина и его ближайшего окружения от принципов построения социализма, провозглашенных В.И.Лениным. Данный подход оформился в работах Д.А.Волкогонова, Л.А.Гордона, Э.В.Клопова.¹ В работах, посвященных режиму личной власти Сталина², были представлены различные точки зрения: сталинизм – это результат практики большевизма, борьбы за власть в 20-е годы – это закономерный в условиях тоталитаризма вариант модернизации экономики и социальных отношений.

К представителям второго направления можно отнести А.С.Ципко, И.В.Бестужева-Ладу, А.В.Бакунина, А.Н.Яковлева и др.³ Они придерживаются точки зрения, в соответствии с

Узбекистане (1927-1929 гг.). Сборник документов /Под ред.докт.истор.наук О.Б.Жамалова. –Т., 1961. -474 с; Сплошная коллективизация сельского хозяйства Узбекистана (1930-1932 гг.). Сборник документов /Под редакцией член-корр. АН УзССР Р.Х.Аминовой. –Т.: Узбекистан, 1980. -370 с. и др.

¹ Гордон Л.А., Клопов Э.В. Что это было? Размышления о предпосылках и итогах того, что случилось с нами в 30-40-е годы. –М, Политиздат, 1989; Волкогонов Д.А. Триумф и трагедия: Политический портрет И.В.Сталина. В 2 кн. –М.,1989; Его же: Сталин: Политический портрет. В 2 кн.2-е изд. –М., 1997

² Суровая драма народа: ученые и публицисты о природе сталинизма. –М., Маслов Н.Н. Идеология сталинизма: история утверждения и сущность (1929-1956). –М., 1990; Медведев Р.А. О Сталине и сталинизме. –М., 1990 и др.

³ Ципко А.С. Истоки сталинизма //Наука и жизнь. 1988,№11-12; 1989, №1-2; Бестужев-Лада И.В. Аморальность и антинародность «политической доктрины» сталинизма// История СССР. 1989,№5; Яковлев А.Н. Преступления КПСС против народов СССР.-М.:

которой массовые репрессии были вызваны самой сущностью советского государства с его направленностью на террор и насильственные методы решения стоящих перед страной вопросов. Методологическим подходом для них выступила теория тоталитаризма.

Альтернативная концепция модернизации объясняла политические репрессии как адаптацию традиционного общества к модернизации в стране, репрессии - как способ и метод действия власти, выбор которого был обусловлен догоняющим характером модернизации.

В новейшей российской историографии, значительная часть работ посвящена анализу политических репрессий¹, сталинизму и строительству сталинского социализма², созданию и развитию тюремно-лагерной системы в СССР³.

В 1990-х годах в отечественной исторической науке стали появляться труды по отдельным аспектам сталинских репрессий, публиковалась мемуарная литература⁴.

Важнейшей особенностью этих исследований является аргументированное опровержение оценочных суждений,

Евразия, 1995; Бакунин А.В. Советский тоталитаризм: генезис, эволюция и крушение. – Екатеринбург, 1993; Он же: История Советского тоталитаризма.-Екатеринбург, 1996

¹ См.: Стецовский Ю.И. История советских репрессий. В 2-х тт. -М: Знак-СП, 1997

² Хлевнюк О.В. Политбюро. Механизмы политической власти в 1930-е годы. –М.: РОССПЭН, 1996; Павлова И.В. Механизм власти и строительство сталинского социализма. –Новосибирск: Изд-во СО РАН, 2001

³ Земсков В.Н. ГУЛАГ, где ковалась победа //Родина-1991.- №6. -С.69-75; Он же: Заключенные в 1930-года: социально-демографические проблемы //Отечественная история.- 1997. -№4.-С.54-70; Иванова Г.М. ГУЛАГ в системе тоталитарного государства. –М.: МОНФ, 1997; Она же: История ГУЛАГа 1918-1958 - М., 2006

⁴ Сафаров Р.А. По долгу памяти: штрихи к портрету видных деятелей Узбекистана (А.Икрамов, Ф.Ходжаев, Ю.Ахунбабаев, У.Юсупов, Ф.Ксенофонтов, А.Кадыри, У.Насыр).-Т.: Узбекистан, 1991, С.188; Махмудов М. Катагон курбонлари. –Т.: Ўқитувчи, 1991; Турдиев Шерали. Улар Германияда ўқиган эдилар. –Т.: Фан, 1991; Набижон Бокий. Қатлинома. –Т.,1992; Усмонов Ислом. Катагон курбонлари. –Т.: Адолат, 1994; Каримов Наим. Усмон Носир. –Т.:1993; Узоков Ҳайдарали. Қалблар нидоси. Тарихий илмий-публицистик очерклар. II-жилд. Биринчи, иккинчи китоб. –Т.:Адолат, 1997; Наим Насрулло. Мен яшашни истайман. "Бухоро"нашриёти, 1994; Ахророва Холида. Истиклол фидойилари. Изларини излайман. Шарқ нашриёт-матбаа концерни Бош тахририяти. – Т.:1998; Шамсутдинов Р.Т. Жасоратларга тўла хабт сохиби. Андижон, 1991, Ўша муаллиф. Жертыв репрессий. Андижон, Мерос, 1994; Мунаввар Қори Абдурашидзонов. Хотираларимдан (жадидчилик тарихидан лавҳалар). Нашрга тайёрловчи ва изоҳлар муаллифи С.Холбоев. –Т.:Шарқ нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош тахририяти, 2001. и др.

сложившихся в советской историографической традиции по проблеме истории репрессий в регионе. В историографическом контексте следует отдельно выделить труды по новой истории Узбекистана¹, работы Д.А.Алимовой² и ряда ученых-историков республики³, в которых в новом «исследовательском» формате проанализированы различные аспекты сталинской репрессивной политики, проводившейся в республике.

Распоряжением Президента Республики Узбекистан И.А.Каримова от 12 мая 1999 г. «Об увековечении памяти жертв репрессий» в Узбекистане начался качественно новый этап в исследовании проблемы репрессий, изучении жизни и деятельности жертв репрессий колониального и советского периодов истории.

Стали проводиться действительно объективные исторические исследования проблем репрессий 20-х-50-х годов, защищаться диссертации по отдельным ее направлениям.⁴

¹ См.: Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистан совет мустамлакачилиги даврида. –Т.: Шарк, 2000; Мустабид тузумнинг Ўзбекистан миллий бойликларини талаш сиёсати: тарих шохидлиги ва сабоқлари (1865-1990 йиллар).-Т.: Шарк, 2000

² См.: Алимова ДА. История как история. -История как наука. В 2-х томах. –Т.: Узбекистан, 2008

³ Германов В.А, Историки Туркестана в условиях политического террора 20-30-х годов. -Ташкент, 2000; Голованов А. Тоталитарно-репрессивная природа коммунистической идеологии/ Узбекистан тарихи: янги нигоҳ. Жадидлар харакати миллий мустақилликка қадар. -Тошкент, 1998; Алимова ДА. Голованов А.А. Узбекистан в 1917-1990 годы: противоборство идей и идеологии.- Ташкент: Фан, 2002; Маврулов А.Д. Время духовного оздоровления.-Ташкент, 1992; Турсунов И. Истиклолга интилан қалбар нидоси.- –Т.: 1993; Эргашева Ю.А. Культура Узбекистана: состояние, тенденции и проблемы развития (50-60-е годы).: Автореф. дисс... докт. истор. наук. -Ташкент, 1998; Ҳасанов Б.В. Национальная интеллигенция Узбекистана и исторические процессы 1917-начала 50х годов. -Ташкент, 2000; Ата-Мирзасев О., Гентшке В., Муртазаева Р. Узбекистан многонациональный: историко-демографический аспект. –Т.:1998; Шукрулло. Погребенные без савана. –Т.:1995

⁴ Абдуллаев М. Ўзбекистонда советларнинг "қулоқ" қилиш сиёсати ва унинг фожияли оқибатлари (1929-1945 йиллар): Тарих фанлари номзоди. дисс.автореф. –Т.: 2002; Кадьрова М.А. Политика форсированной коллективизации и узбекский кишлак (тенденции структурных изменений). Автореф. дисс...канд. истор. наук. –Т.: 1994; Мамажонов А. Коллективлаштириш жараёнида Ўзбекистан қишлоқларидан Шимолий Кавказга сурғун қилинганлар.: Тарих фанлари номзоди... дисс. автореф. -Андижон, 2005; Таумуратов Н. История милиции Каракалпакстана в период восстановления национальной государственности (1917-1936 гг.) Автореф.дисс.канд.истор.наук. -Нукус, 1999; Назаров О.Р. Проведение сплошной коллективизации сельского хозяйства в Узбекистане и ее социально-экономические последствия (1929-1937 гг.) (на примере Ташкентской и

Общественным фондом «Шахидлар хотираси» многие аспекты репрессивной политики рассматриваются на основе новых архивных источников и ранее неопубликованных данных, что позволяет внести в историю репрессий в Узбекистане ряд уточнений и дополнений, восстановить историческую истину. Особого внимания заслуживает публикаторская деятельность фонда¹.

За время деятельности фонда «Мерос» проф. Р.Шамсутдиновым, также совместно с научными сотрудниками экспедиции была выпущена серия научных трудов, в том числе сборников документов и материалов². В них на основе новых данных, полученных из архивов России, Украины, Северного Кавказа, Казахстана и республик Средней Азии, раскрыта история массовых репрессий в 1920-1950-х гг. на примере судеб сынов и дочерей Узбекистана, особенно репрессивной политики советской власти в период коллективизации и ее проведения в республиках Средней Азии.

В сборнике «Трагедия среднеазиатского кишлака: коллективизация, раскулачивание, ссылка. 1929-1955 гг. Документы и материалы» впервые в историографии истории Узбекистана была осуществлена масштабная работа по сплошному выявлению документов партийно-государственных

Ферганской областей). Автореф. дисс. канд. истор. наук. –Т.: 2001; Убайдуллаев УК-Ўзбекистонда 20-30 - йилларда мустабид тузумга қарши миллий муҳолифат ҳаракати (махаллий зиёлилар фаолияти мисолида). Автореф. дисс. канд. истор. наук. –Т.: 2004; Ишанходжаева З.Р. Репрессивная политика советской власти и ее воздействие на культурную жизнь Узбекистана (1925-1950 гг.). Автореф. дисс. ...докт. истор. наук. –Т.: 2012

¹ Тарихнинг номаълум саҳифалари. Илмий мақолалар. Биринчи китоб. Хужжат ва материаллар. –Т.: Ғ.Ғулом нашриёти, 2009; Иккинчи китоб. –Т.: Ўзбекистон, 2010

² Шамсутдинов Р.Т. Истиқлол йулида шаҳид кетганлар. –Т.: Шарқ, 2001; Он же: Ўзбекистонда советларнинг кулоқлаштириш сиёсати ва унинг Ғожиали оқибатлари. –Т.: Шарқ, 2001; Он же: Кишлоқ ғожеаси: жамоалаштириш, кулоқлаштириш, сургун (Ўрта Осиё республикалари мисолида). –Т.: Шарқ, 2003; Шамсутдинов Р., Мамажонов А. Шимолий Кавказ сургунидаги юртдошлар қисмати. –Т.: Шарқ, 2005; Трагедия среднеазиатского кишлака: коллективизация, раскулачивание, ссылка. 1929-1955. Документы и материалы. Т.1-Ш/Сост. Р.Т.Шамсутдинов., Б.М.Расулов, Под ред. Д.А.Алимовой –Т.: Шарқ, 2006; Среднеазиатский кишлак в годы Большого террора. Документы и материалы. /Сост.Р.Т.Шамсутдинов. Э.Юсупов, С.Хошимов, Э.П.Дусматов. АндГУ имени Бабура Международной благов. фонд науч.-практ. экспедиции «Мерос». Андижан: изд-во АндГУ, 2007; Шамсутдинов Р. Акбарова М.Л, Шимолий Қозоғистон сургунидаги юртдошлар қисмати. –Т.: Шарқ, 2009

органов о планировании, проведении и результатах всех основных репрессивных акций этой кампании от депортации и арестов в ходе насильственной коллективизации и раскулачивания, массовых операций 1937-1938 гг. до повторной репрессии, участия трудпоселенцев во Второй мировой войне и реабилитация репрессированных в 1950-х годах.

В силу информативной насыщенности документы и материалы отражают всю панораму событий коллективизации, раскулачивания, ссылки. Учитывая разнообразие количества просмотренных архивных фондов можно говорить о представительности выявленного комплекса документов для реального объективного отражения практически всех сторон социальной жизни республики.

Над его изданием работали действующие в Узбекистане общественный фонд «Шахидлар хотираси», Институт истории АН Республики Узбекистан, кафедра истории Узбекистана Андижанского государственного университета им. Бабура.

Изучение процесса насильственной коллективизации, раскулачивания и их трагических последствий для жизненных судеб многих сотен тысяч крестьян входит в число наиболее актуальных проблем постсоветской историографии.

Следует отметить, что большим завоеванием нового этапа осмысления советского прошлого стало создание российскими исследователями сборников документов и материалов по вопросам политических репрессий в бывшем СССР¹, проблеме «большого террора» 1937-1938 гг.².

¹ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927-1939. Документы и материалы. В 5 томах./Гл.ред.: В.Данилов. Р.Маннинг, Л.Виола. Сост.:В.Данилов, М.Кудюкина и др.-М.:РОССПЭН, 1999-2006; Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918-1939. Документы и материалы. В 4-тт. /Ред.коллегия:А.Берелович (Франция), 1998-2004. Россия XX век. Документы и материалы./Ред.коллегия: А.Берелович, В.Данилов, Н.Верст и др. Сост.: Л.Борисова, В.Данилов, Н.Перемышленникова, Н.Тархова и др. -Москва: РОССПЭН.2005—840 -с; История Сталинского ГУЛАГА. Массовые репрессии в СССР. Конец 1920-х-первая половина 1950-х годов. Собрание документов. В 7-ми томах./Отв.ред.: Н.Верст, С.В.Мироненко. Сост.: И.А.Зюзина и др.-Москва: РОССПЭН. -М.,2004-2005; Россия XX век.Документы. Лубянка. Сталин. ВЧК-ОГПУ-НКВД. Январь 1922-декабрь 1936 /Сост.: В.Н.Хаустов, В.П.Наумов, Н.С.Плотникова. -М.: Международный фонд «Демократия», 2003-2004

² См.: Хлевнюк О.В. 1937-й: Сталин и советское общество. -М., 1992; Иванов В.А. Механизм массовых репрессий в советской России в конце 20-40-х гг. (на материалах Северо-Запада РСФСР): Дисс. док. дист. ист. наук. СПб., 1998; Лутфуллин Р.Р. Террор

Ученые анализируя предпосылки и причины, приведшие к репрессиям в отношении крестьянства в СССР, выводят их из самой сущности большевистской политики переустройства советского села на платформе насильственной коллективизации. Отход от концептуальных положений, разработанных в советской историографии, привел к выработке понятийного аппарата в современной исторической науке. На наш взгляд, наиболее аргументированным является оперирование понятием «раскрестьянивание», «раздежканивание»¹, которое в отличие от советского идеологического конструкта «раскулачивание» наиболее точно указывает на то, что репрессивным акциям со стороны государства подвергалось в разных формах практически все сельские труженники. Политический режим сделал все возможное для разрушения ментальных основ дежканского социума. Депортация крестьянства являлась экстраординарной ссылкой, носившей бессрочный, семейный характер в соединении с принудительным трудом.

В условиях независимости рядом авторов в новой концептуальной версии рассматриваются причины, сущность и этапы движения Сопротивления, массовых репрессий, осуществленных ВЧК, Ревтрибуналом и другими карательными органами в Туркестане, Бухарской и Хорезмской республиках².

Многое делается в исследовании массовых политических репрессий в 1937-1938 гг. в Узбекистане. Авторский коллектив фонда «Мерос» представил вниманию читателей пять выпусков сборника «Репрессия: 1937-1938 гг. Документы и материалы.

(политические репрессии) как необходимый элемент функционирования тоталитарного режима в СССР (1929-1953 гг.) Нижнекамск, 2002; Россия XX век. Документы. Лубянка. Сталин и главное управление госбезопасности НКВД. 1937-1938. Составители: В.Н.Хрустов, В.П.Наумов, Н.С.Плотникова. - М., 2004, 737 с. и др.

¹ См.: Алимова Д., Шамсутдинов Р. К изучению проблемы историографии и истории коллективизации сельского хозяйства // O'ZBEKISTON TARIXI, 1/2007, С.24-34

² Касымов Ф. Некоторые вопросы новейшей историографии народных революций 1920 года в Хорезме и Бухаре //Общественные науки в Узбекистане. -1990.-№1 -С.44-48.; Болтабоев Ҳ. Талабни қондирмаган инқилоб //Шарқ Юлдузи. -1991.-№1.-Б.131-138; Рашидов У. Айбисиз айбдорлар// Гулистон.-1991,-№11.-Б.27-28; Ражабов Қ.-Истиклол деган маъқул //Фан ва турмуш. 1995. 33.-Б.28-29; Зиеева Д.Туркистон миллий озодлик ҳаракати. -Т.: 2000; Ражабов Қ - Мустақил Туркистон учун мужоҳадлар 1917-1935 йиллар. -Т.: 2000; Ражабов Қ, Хайдаров М.Туркистон тарихи (1917-1924 йй.). Ўқув қўлланма. -Т.: Университет, 2000; Рашидов У. "Қаршилик ҳаракати" -ҳаммасини қамрайди //Ўзбекистоннинг янги тарихи. Концептуал-методологик муаммолар мавзусидаги республика илмий-назарий анжумани материалари. -Т.: 1998

Жертвы Большого террора из Узбекистана»¹. Настоящие выпуски включают в себя имена расстрелянных и приговоренных к заключению в лагеря на срок от 8 до 10 лет.

В жертву социалистической идеи была принесена не только партийно-советская элита, но и представители мусульманского духовенства, бывшие кулаки, люди, сочувствующие «националистическим» деятелям, а также подвергшиеся ранее судебному преследованию по классовым, социальным признакам и иным мотивам. Национальный состав репрессированных соотечественников был представлен различными нациями и народами, проживающими в УзССР: узбеками, русскими, таджиками, каракалпаками, а также лицами, пострадавшими в ходе «национальных операций».

Подводя краткое резюме, анализу той части из фундаментального массива научной литературы, освещающей различные вопросы проблематики массовых политических репрессий, можно констатировать, что в связи с распадом Советского Союза в отечественной и российской исторической науке произошел методологический и источниковедческий прорыв, в результате которого следует говорить о проведении действительно объективных исторических исследований.

Современную оценку в новейшей историографии получили проблемы сопротивления дехканства насильственной коллективизации и репрессивной политике, массового голода 1932-1933 гг. в СССР, «большого террора» 1937-1938 гг., этнические депортации и ряд других.

Развитие постсоветской историографии показывает, что отсутствуют работы, которые бы достаточно полно анализировали становление механизма проведения массовых политических репрессий в центре и периферии. До сих пор не появились работы, особенно в отечественной науке, в которых рассматривался правовой механизм сталинских репрессий и тема реабилитации репрессированных.

¹ Репрессия 1937-1938 гг. Документы и материалы. Выпуск 1. (Сост.: Р.Т.Шамсутдинов. Н.Каримов. Э.Ю.Юсупов). -Т.:Шарк. 2005. Қатагон қурбонлари. (1937 йил 10 август - 5ноябрь). Иккинчи китоб. -Т.:Шарк, 2007; Репрессия 1937-1938 гг. Документы и материалы. Выпуск 3. Жертвы Большого террора из Узбекистана, 1937 год, ноябрь (Сост.: Р.Т.Шамсутдинов. Э.Ю.Юсупов. А.Мамажонов. Э.П.Дусматов). -Т.: Шарк. 2007; Репрессия 1937-1938 гг. Документы и материалы. Выпуск 3 Жертвы Большого террора из Узбекистана, 1937 год, декабрь (Сост.: Р.Т.Шамсутдинов, М.Абдуллаев, Э.Дусматов. Х.Курбанов) –Т.: Шарк, 2008. Қатагон қурбонлари (1938 йил декабрь, сентябрь) Бешинчи китоб. -Т.: Шарк. 2009.

М.Зикруллаев
ЎЗР ФА “Қатагон қурбонлари хотираси музейи”

“УЛАМО ЖАМИЯТИ” ФАОЛИЯТИНИ ЎРГАНИЛИШ ТАРИХШУНОСЛИГИ

Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш жараёнлари кечаётган бугунги ўзгаришлар шароитида бутун миллий озодлик ҳаракати тарихи, шунингдек, айрим ижтимоий-сиёсий оқимлар, айниқса, 1917-1918 йиллардаги сиёсий жараёнларда фаол иштирок этган ташкилот ҳамда жамиятларнинг фаолиятини батафсил тадқиқ этиш, улар фаолиятининг аҳамияти ва ўрни ҳақидаги эски қарашларни қайта кўриб чиқиб, илмий таҳлил этиш долзарб вазифадир.

Республикаимиз Президенти И.А.Каримов бу борада шундай деган эди: “Биз тарихимизни ёритишда уни давр, муайян сиёсий гуруҳлар ёки айрим шахслар манфаатига мослаб талқин этишни қоралаймиз. Ғоят мураккаб ва зиддиятли тарихимизни ҳолисона ва илмий ўрганиш – тарихчи олимларимизнинг масъулиятли ва олижаноб вазифаси ҳисоблаймиз”.¹

Собиқ совет ҳокимияти йилларида коммунистик мафкура таъйиқи, маъмурий буйруқбозлик тизимининг зўравонлиги туфайли Ўзбекистон тарихида айрим муаммоларни тадқиқ этиш чеклаб қўйилди, таъқиқланди ва оқибатда унинг саҳифаларида “оқ доғлар” вужудга келди.

Улардан бири ислом дини тарихи, шунингдек, диннинг ўлка аҳолиси ижтимоий-сиёсий, маънавий ҳаётидаги роли масаласи бўлиб, совет ҳокимияти динга қарши атеистик сиёсат олиб борганлиги натижасида ўзининг холис баҳосини ололмади. Шу билан бирга озодлик ва мустақиллик ғояларини ўзида мужассамлаштирган ҳамда ўзбек халқи ўтмишида ўчмас из қолдирган жадидчилик ҳаракати тарихи, тараққийпарвар зиёлилар билан бир даврда миллат озодлиги учун интилган уламоларнинг фаолияти ҳам атрофлича ўрганилмади.

Маълумки, 1917 йил Россияда рўй берган воқеалардан кейинги ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар Туркистондаги тараққийпарвар

¹ Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Ўзбекистон тарихи. №1, 1999 йил.

кучлари билан бирга Чор Россиясининг диний кадрятларга бўлган муносабатидан норози бўлган уламолар томонидан ҳам зўр хурсандчилик билан қарши олинди. Туркистонда 1916 йилга қадар ҳам фаолият кўрсатган миллий жамиятлар мазкур даврдан бошлаб ўз олдиларига сиёсий вазифа ва миллий озодлик ғояларини қўя бошладилар. 1917 йилнинг дастлабки ойларидан бошлаб “Шўрои исломия”, “Турон”, “Иттифоқ”, “Турк Адам Марказият” фирқаси каби кучли миллий ташкилотлар, йигирмага яқин миллий жамият ва тўғарақлар тузилди.¹

1917 йил июнь ойининг ўрталарида миллий озодлик ҳаракати уюштирувчиси бўлган, Туркистондаги энг йирик мусулмон сиёсий ташкилотларидан бири “Шўрои исломия” ташкилоти ичида юз берган парчаланиш натижасида Тошкентда ташкил этилган “Уламо жамияти” ана шундай жамиятлардан биридир.

“Уламо жамияти”нинг ижтимоий-сиёсий ва диний маърифий фаолияти Ватан тарихшунослигида махсус тадқиқот объекти бўлмаган бўлса-да, унинг айрим масалалари турли йўналишдаги тадқиқотларда ўз ақини топган. Мавзуга алоқадор адабиётларни йўналиши, даврий ва концептуал жиҳатдан совет даври адабиётлари, мустақиллик даври тадқиқотлари ва хорижий муаллифлар асарлари сингари уч даврга ажратиб, таснифлаш мумкин.

Биринчиси совет даври бўлиб, у шароитда узоқ йиллар Туркистон тарихи сохталаштирилди ва бузиб кўрсатилди. Бу даврда илмий муомалага кўплаб манбалар, фактик материаллар киритилганлигига қарамай, тарихий жараёнлар бутун зиддияти ва мураккаблиги билан баҳоланмай, ҳаққоний илмий билимлар ўрнига сохта тарихий манзаралар яратилди.

Советлар тузимининг муайян даврларида “жадидчилик”, “Туркистон тарихи”, “Февраль ва октябрь инқилоблари тарихи”га бағишланган илмий асарларда уламочилар ҳақида қисман тўхталиб, уларга жадидчилик ҳаракати билан бир қаторда “буржуа миллатчилари”, “аксилнқилобчилар”, “консерватив ақидапарастлар”, “бой-клерикал унсурлар” сифатида қаралди.

Умуман олганда миллий-сиёсий ташкилот ва жамиятлар билан боғлиқ масалаларни таҳлил қилиш 1917 йилдаги Февраль

¹ А. Мингноров. Туркистонда 1917-1918 йиллардаги миллий сиёсий ташкилотлар (миллий матбуот материаллари асосида). –Т.: Маънавият, 2002 йил. –Б-3

инқилобидан кейиноқ бошланган десак муболага бўлмайди.¹ Ўша даврда Туркистон жамоатчилигининг диққатини жалб қилган мазкур тадқиқотлар миллий озодлик ҳаракатининг янада жадаллашишига туртки бўлди, уни янги поғонага кўтарди. Шунга қарамай, аксарият бу сингари ишлар газета мақолалари даражасида эди. Бироқ уларнинг муаллифлари ўша даврга замондош, айрим ҳолларда эса XX аср бошида кечган қизгин воқеаларнинг иштирокчиси ҳам бўлганликлари мақолаларнинг илмий қимматини янада оширади.

20-йиллардаги тадқиқотчилар тарихий жараёнларни атрофлича ва тизимли ўрганиш борасида кўпроқ имкониятларга эга бўлишган. Бу даврдаги тадқиқотчилар гарчи тарихчи мутахассис бўлмаган бўлсалар-да, уларнинг ишлари катта ҳажмдаги манбалар базасидан фойдаланилганлиги, қолаверса, воқеаларни ёритишда шахсий хотираларига таянганликлари билан ажралиб туради.² Шўролар ҳукуматининг дастлабки йилларида партиявий тазийқ у қадар кучли бўлмаганлигини инobatга олсак, мазкур тадқиқотчиларнинг фикрлари ва хулосаларида оз миқдорда бўлса ҳам ҳаққонийлик бўлган, дейишимиз мумкин.

Ана шундай тадқиқотлардан дастлабкиси Г.К.Сафаровнинг “Колониальная революция” китобидир. Муаллиф ўз асарида умумтуркистон мусулмон съездлари материаллари таҳлиliga асослаиб мусулмон зиёлилари ҳамда руҳоний-уламолар орасидаги муносабатларни очиб берган.³ 1917 йил Феврал инқилобидан кейинги Туркистондаги сиёсий жараёнларни таҳлил қилган ҳолда Г.К.Сафаров жумладан шундай эътироф этади: “...мусулмонлар оммасининг сиёсий тараққиёти ўзига хос йўлдан бормоқда. Улар

¹ Тўгон З.В. Туркистонда ташкилот масаласи // Кенгаш, -1917. -19 июль; Лыкошин Н. О чем грезят туземцы // Туркестанское слово, -1917. -24 август; Шоахмадов Ш. Роль национальностей в революции // Туркестанские ведомости. -1917, 30 сентябрь; Никифоров С. Два съезда // Свободный Самарканд. -1917, 7 октябрь; Ельчиев Б. О некоторых течениях среди мусульман // Свободный Туркестан. -1918, -24-26 январь

² Сафаров Г. Колониальная революция (опыт Туркестана). -М.: Госиздат, 1921; Муравейский С. Материалы по истории Октябрьской революции в Туркестане. -Т.: Изд-во Подотдела печати ЦК КПТ, 1922; Ўша муаллиф. Сентябрьские события в Ташкенте в 1917 году // Пролетарская революция. -1924, №10; Рыскулов Т. Революция и коренное население Туркестана: Сб. статей, докладов, речей и тезисов. 1917-1918. -Т.: Узгосиздат, 1925. -ч.1; Туркестанский Г. (Голузо П.) Кто такие были джадиды. -Т.: Изд-во Сред.Аз.гос. ун-та. 1926.

³ Сафаров Г. Колониальная революция (Опыт Туркестана). - М., Госиздат. 1921.

учун инқилобдан кўзланган бош масала, албатта, миллий озодлик масаласи эди”¹.

Шу каби фикрларни Т.Рускулов, Г.Туркестанский, А.Силоновларнинг тадқиқотларида учратиш мумкин.² А.Силоновнинг таъкидлашича, инқилоб авж олган даврда бу ерда (Туркистонда) учта сиёсий-синфий гуруҳ вужудга келган: биринчиси – “Шўрои Исломия” ва унинг таркибига кирган маслакдош ташкилотлар. У ўзида асосан буржуа зиёлиларини бирлаштирган. Бу партиялар баъзан деҳқонлар оммаси орасида хаддан зиёд мавқеъга эга бўлганлигига қарамасдан, бир қатор муҳим масалаларни баён қилиш ва уларни ҳал қилишни уддасидан чиқолмаганлар. Ўз фаолиятларида кўрқоқлик ва қатъиятсизликни намоён қилганлар. Мазкур партиянинг кучли рақобатчиси руҳоний ва бойлар партияси бўлган. Кучларнинг учинчи гуруҳи ишчи ташкилотлари бўлиб, улар биринчи ва иккинчи гуруҳларнинг очик душманлари эдилар. Тадқиқотчи бундан “Омманинг уюшқоқлиги, шунингдек бу ташкилотларнинг оммага таъсир доираси уларнинг сиёсий муваффақиятига тўлиқ имкон бермас эди”, - деган хулоса чиқаради³.

К.Житов ва В.Непомнин ҳаммуаллифликда чоп этган “Колониал кулликдан социализмга” асарида, жумладан, шундай дейилади: “... Маҳаллий миллий буржуазия меҳнаткаш халқ оммасининг манфаатларига ҳиёнат қилиш йўлини тутди, миллий буржуазия ва руҳонийларнинг ташкилотлари – “Шўрои Исломия” ва “Уламо жамияти” рус буржуазияси билан бирлашиб, ишчи ва деҳқонларга, революциянинг янада ривожланишига қарши курашдилар...”⁴

Юқорида қайд этилган асарлардан ташқари бу давр адабиётларида Туркистондаги йирик ва машхур миллий-сиёсий ташкилотлардан саналган “Шўрои Исломия” ва “Уламо жамияти” тўғрисида деярли фикр билдирилмаган. Бинобарин, мазкур ташкилотларнинг ғоявий йўналишлари, уларнинг ижтимоий-

¹ Сафаров Г. Колониальная революция (опыт Туркестана). –М.: Госиздат, 1921. С.55.

² Рускулов Т. Революция и коренное население Туркестана. 1-2. –Ташкент: Туркиздат, 1923.; Г.Туркестанский. Кто такие были джадиды. – Т.: САКУ.1926.

³ Силонов А. Февральская революция в Средней Азии // Коммунистическая мысль. -1927. –Кн. 3. –с. 260-261.

⁴ Jitov K., Nepomnin V. Kolonial qullikdan sosializmga. –Т.: OzK(b) PMK partnashri, 1939. В-41.

сиёсий, диний-маърифий фаолияти, пешқадам аъзоларининг асарлари ва қарашларига ҳам алоҳида эътибор қаратилмаган.

20-30-йиллардаги адабиётларнинг таҳлилига умумий хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, совет даври тарихшунослигининг тадқиқот мавзусига муайян жиҳатдан боғлиқ бўлган асосий қарашлари айнан шу даврда вужудга келиб, шаклланган. Кейинги даврларда эса мазкур қарашларга жиддий ўзгартиришлар киритилмай, фақатгина уларни янада мустаҳкамлаш учун фактлар билан бойитишга ҳаракат қилинган.

40-80-йилларда ёритилаётган мавзу билан у ёки бу жиҳатдан боғлиқ бўлган жуда кўп тадқиқотлар нашрдан чиқди¹. Юқорида қайд қилинган сабабларга кўра, бу даврдаги мавзуга яқинроқ бўлган нашрларда янгича ёндошувларни топиш қийин. Шунга қарамай бу тадқиқотларнинг “Уламо жамияти” фаолиятини ўрганишда ўзига хос хиссаси бор. Хусусан, А.Ниалло (Станишевский)нинг ишларида Туркистон ўлка муслмонлари курултойлари иштирокчилари ҳақида қисқача маълумотларни учратиш мумкин.²

Умуман олганда 30-50-йилларда совет тарихчиларининг илмий ишларида Туркистондаги миллий-озодлик ҳаракати ривожидан большевиклар ҳал қилувчи рол ўйнаган деган хулоса устуворлик қилган.³

1960-1980 йилларда тарихшунослиқда миллий-озодлик ҳаракати, хусусан унда иштирок этган жамият ва ташкилотлар фаолияти янгича қарашлар билан бойитилди.

Миллий ҳаракатлар фаолларининг амалий фаолияти ва жадидалар мафқурасининг тараққиёти билан боғлиқ масалалар эса

¹ Вахабов М. Ташкент в период трех революций. –Ташкент: Госиздат, 1957; уша муаллиф. Ўзбек социалистик миллати. –Тошкент: Уздавнашр, 1960; Житов К. Победа великой Октябрьской социалистической революции в Узбекистане. –Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1957; Муминов И. Из истории развития общественно-философской мысли в Узбекистане конца XIX и начала XX вв. –Ташкент: 1957; Додонов М. Победа Октябрьской революции в Туркестане. –Ташкент: Госиздат, 1958; Иноятов Х. Ўзбекистонда Октябр революцияси. –Тошкент: Уздавнашр, 1957.

² Ниалло (Станишевский) А. Очерки истории революции и гражданской войны в Киргизии и Средней Азии. –Фрунзе: Изд-во комитета наук при СНК. 1941, –С. -125-133

³ В.Бауман. Борьба за власть Советов в Ташкенте. Воспоминания.– Ташкент: 1922; Д.И.Манжара. Революционное движение в Средней Азии 1905-1920 гг. Воспоминания. – Ташкент: 1934; Шу муаллиф. Борьба за власть Советов. -Ташкент: 1935.

Т.Эрназаров, А.Ишанов ҳамда М.Воҳидовларнинг тадқиқотларида кенгроқ ёритилган.¹

Х.Ш.Иноятов, М.Г.Ваҳобов, Х.П.Ваҳидовлар ишларида юқорида қайд қилинган муаммолар билан бир қаторда “панисломизм”, “пантуркизм” масалалари ҳам ёритилди.² Ғ.Рашидовнинг “Социалистик Тошкент тарихи” асарида ҳам қисқа сатрларда “Шўрои исломия”, “Шўрои уламо” ташкилотларининг 1917 йил март ойида ташкил этилганлиги қайд этилиб, большевикларнинг мазкур “меньшевик”, “буржуа-миллати” кучларга қарши олиб борган курашларига асосий урғу берилади.³

Академик И.М.Мўминов тахрири остида 1974 йилда нашр қилинган “Ўзбекистон ССР тарихи” китобида “меҳнаткашларнинг миллий-озодлик кураши авж олиб бораётган бир даврда “Шўрои исломия” ва “Шўрои уламо” ташкилотларига бирлашган буржуа-миллатчилар, бой-клерикал унсурларнинг ҳам ҳаракати ривожланди. Ҳар икки аксиланкилобчи ташкилот хорижий пантуркист ва панисломистлар, шунингдек Ўрта Осиёдаги империалистик жосуслар билан алоқада бўлган”, деб таъкидланади. Улар ўз мақсадларига эришиш йўлида ҳеч қандай усуллардан қайтмаганликлари баён қилиниб, хаттоки террорчиликда ҳам айбланади.⁴

Эътироф этиш жоизки, 80-йилларнинг биринчи ярмида яратилган айрим илмий тадқиқотларда партиявийлик, синфийлик асослари яққол кўзга ташланади. Уларда ХХ асрнинг бошларида ўлкада фаолият кўрсатган миллий-сиёсий ташкилотлар (“Уламо”, “Шўрои Ислomia”, “Туркистон федералистлари” кабилар) “маҳаллий буржуазиянинг миллатчилик ташкилотлари”, “Туркистон Мухторияти” эса, маълум бир тоифа кишиларнинг ҳукумати сифатида салибий баҳоланди.⁵

¹ Эрназаров Т. Туркистонда вақтли матбуот (1870-1924). –Тошкент: Госиздат, 1959; Ишанов А. Бухарская Народная Советская Республика. –Тошкент: Ўзбекистон, 1969; Воҳидов М. Просветительская идеология в Туркестане. –Ташкент: Узбекистан, 1979.

² М.Г.Ваҳобов. Формирование узбекской социалистической нации.– Ташкент: Госиздат.1961; Х.Ш.Иноятов. Победа Советской власти в Туркестане. –М.: Мысль, 1978; Х.П.Ваҳидов. Просветительская идеология в Туркестане.– Ташкент: Узбекистан, 1979;

³ Ғ.Рашидов. Социалистик Тошкент тарихи. 1-том. –Тошкент: Фан, 1965. –Б. -47.

⁴ История Узбекской ССР. – Тошкент: Фан, 1974. – Б. -229.

⁵ Очерки истории Ферганской области в советский период. –Ташкент: Фан, 1980. с-10; История Коканда. –Ташкент: Фан, 1984. -с. 43.

1980-1990 йиллар давомида “қайта қуриш” таъсирида тарихий воқеаларга синфий ёндошувдан қочиш, умуминсоний қадриятлар устуворлигига суянишга интилиш кўринди. Бу даврда ўзбек халқининг озодлик ва мустақиллик учун кураши манбаларига эътибор кескин кучайди. Мавзу билан боғлиқ С.Қосимов ва Б.Қосимовларнинг асарларини қайд этишимиз мумкин.¹

Учинчиси – мустақилликдан кейинги даврдаги тадқиқотларда илк бор мусулмон аҳолиси ташкилий бирлиги муаммоларининг кам ўрганилган жиҳатларига эътибор қаратилди.

Кейинги йилларда ўзбек олимлари ўрганилаётган муаммога бутунлай янгича ёндошув билан илмий тадқиқотларни амалга оширмоқдалар.

1980-1990 йилларда ёзилган тадқиқотларнинг муҳим хусусиятлари шундан иборатки, уларда Туркистон, жадидчилик ва миллий-истиклолчилик ҳаракати тарихига бир томонлама сиёсийлаштирилган қарашлардан фарқли равишда, мазкур жараёнларда фаол иштирок этган жамиятлар Ўрта Осиё халқлари тарихида ижобий ўрин эгаллаганлиги таъкидланади. Шундай тадқиқотлар сирасига О.Шарафуддинов, Ш.Турдиев, С.Ахмедов, Х.Исмаилов, У.Долимов, С.Холбоев ва бошқаларнинг ишларини киритиш мумкин.²

Фақатгина мазкур даврга келиб қотиб қолган фикрлаш усулларидан ўта қийинчилик ва аста-секинлик билан бўлса-да, воз кечиш жараёни бошланди.

Натижада кейинги йилларда ўрганилган мавзу даври билан боғлиқ бўлган қатор нашрлар амалга оширилди³. Тарихий

¹ С.Қосимов. Бехбудий ва жадидчилик // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1990, 19 январь; Б. Қосимов. Жадидчилик // Ёшлик, №7, 1990.

² О.Шарафуддинов. Истиклол фидойилари. –Тошкент: Шарқ, 1993. –Б. -137; С.Ахмедов. Мунаввар Қори // Шарқ юлдузи. 1991. №5-6. 101-109с.; У.Далимов. Абдулла Авлоний ва мактаб. Жадидчилик ҳаракати ва жадид адабиёти (давра суҳбати) // Ўзбек тили ва адабиёти. №4. 1990. 23-26с.

³ Исмоил Х. Туркистон 1917 йилда // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. -1990. -27 июль; Хасанов М. Альтернатива (из истории Кокандской автономии) // Звезда Востока. -1990. №7; Мирза-Ахмедова П., Рашидова Д. Джадиды: кто они? // Звезда Востока. -1990. №9; Каримов Ш. Қафасдаги қуш орзуси. –Т.: Фан, 1991; ўша муаллиф. Пантуркизм нима? // Мулоқот. -1994. №3-4; Содиков Х. Хурриятдан мухториятгача // Фан ва турмуш. -1991. №2, 3; Голованов А. Как нации «самоопределялись» // Звезда Востока. -1992, №5; Шарафиддинов О. Мустафо Чўқаяв // Шарқ юлдузи. -1992, №4; Қахоров Т. Таслим бўлмаган миллат // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. -1992, 10 январь; Турдиев Ш. Туркистондаги миллий истиклол партиялари // Эрк. -1992, №16; Қосимов Б. Истиклол

адабиётларда биринчи марта Туркистоннинг “Шўрои Исломия”, “Уламо”, “Турк Адами марказият фиркаси”, “Социалистик Эрк фиркаси”, “Жадидлар фиркаси”, “Туркистон миллий бирлиги” ва бошқа миллий-сиёсий ташкилот ҳамда жамиятларнинг фаолияти, мақсад, вазифалари, Дастур ва Низомлари ҳақида қимматли маълумотлар пайдо бўлди.

Бу ўринда Р.Абдуллаев, С.Аъзамхўжаев, Д.Алимова, Ҳ.Узоқов, С.Холбоев, Р.Шамсутдинов ва бошқаларнинг мақола ва рисоаларини келтириш ўринлидир.¹ Р.Абдуллаев ўзининг “Национальные политические организации Туркестана в 1917-1918 года” мавзуйдаги тадқиқотида 1917-1918 йиллардаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар, маҳаллий жамият ва ташкилотларнинг фаолияти ва аҳолининг онгида содир бўлган ўзгаришларни атрофлича таҳлил қилган ҳолда, ўлкада кўпчиликни ташкил қилган мусулмон аҳолиси борган сари қатъиятлик бўлиб, ўзига ҳурмат билан муносабатда бўлинишини ва ҳақ-ҳуқуқларини талаб қила бошладилар”, - деб эътироф этади.²

С.Агзамходжаев ўзининг “Туркистон мухторияти” асарида “Уламо жамияти” фаолиятини шарҳлаб, қуйидагиларни ёзади: “Шўрои ислом”чилар каби туркистонлик уламочилар ҳам ислом анъаналарига таянишди, ундан Россия мустамлакачилигига қарши курашда фойдаланишга интилишди. Кўпроқ феодал-диний

курашчиси // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. -1992, 3 апрель; Аъзамхўжаев С. “Шўрои Исломия” асли қандай эди // Фан ва турмуш. -1992. №5-6; ўша муаллиф. Туркистон бирлиги учун. -Т.: Фан, 1995.

¹ Шамсутдинов Р. Жадидчилик: ҳақиқат ва уйдирма // Мулоқот. -1991, №11. Б.19-20; Абдуллаев Р. Миллий-сиёсий ғоялар тарихидан // Инсон ва сиёсат. -1991. -№9. Б.87-94; ўша муаллиф. Туркестанские прогрессисты и национальные движения // Звезда Востока. -1992. №1. -С. 106-113; Аъзамхўжаев С. Шўрои Исломия асли қандай эди?// Фан ва турмуш. -1992. №5-6. -Б. 18-19; Узоқов Ҳ. Матбуот ва миллий истиқлол // Халқ таълими. -1995. №5-6, -Б. 1-12; Аъзамхўжаев С. Ягона Туркистон учун // Фан ва турмуш. -1995. №4. -Б. 12-13; ўша муаллиф: Из истории движения за автономно Туркестана // Общественные науки в Узбекистане. -1996. №1-2-3. -С. 40-48; ўша муаллиф: Из истории борьбы за автономно Туркестана. Туркистон мустақиллиги ва бирлиги учун кураш саҳифаларидан. -Тошкент: Фан, 1996 -С. 21-33; Абдуллаев Р. Общероссийские политические организации Туркестана. Туркистон мустақиллиги ва бирлиги учун кураш саҳифаларидан. -Тошкент: Фан, 1996. -С. 39-51; Алимова Д. Историческое мировоззрение джадидов и их проекция будущего Туркестана. Туркистон мустақиллиги ва бирлиги учун кураш саҳифаларидан. -Тошкент: Фан, 1996. -С. 8-20; ўша муаллиф: Мозий истиқлолнинг тарозуси // Туркистон. -1996. 21 апр.

² Абдуллаев Р. Национальные политические организации Туркестана в 1917-1918 года. Дис.. д-ра ист. Наук.

қарашларни ўзида акс эттирган уламочилар маиший ва ижтимоий ҳаётда анъанавий патриархал-феодал негизларни сақлаб қолиш, шариат қонунлари тамойилларига таянувчи ислом давлатини барпо этиш тарафдорлари бўлиб чиқишди”.¹ Ўз монографиясида муаллиф “Уламо жамияти” ўз ғояларини тарғиб этиш учун “Ал-Изоҳ” журналинини нашр этганлиги ҳақида маълумот беради ва биринчилардан бўлиб мазкур журналдан тарихий манба сифатида фойдаланади.²

Т.Қозоқов ўзининг “XX аср бошларида Фарғона водийсидаги ижтимоий-сиёсий аҳвол ва жадидчилик ҳаракати” мавзусидаги тадқиқотида жадид ва қадимчиларнинг жамият ислоҳига қарашларини таҳлил қилиб, шариатни, миллий-анъанавий кадриятларни сақловчи восита деб билиш ҳақидаги фикр фақатгина “қадимчилар” орасида мавжуд бўлган ғоя бўлмай, балки бундай фикр-ғояларни баъзи жадид намояндалари қарашларида ҳам кўриш мумкинлигини алоҳида таъкидлайди.³

Ўрни келганда шуни қайд этиш лозимки, Туркистоннинг ижтимоий-сиёсий ҳаётини, 1917-1918 йиллардаги сиёсий жараёнлар силсиласида “Уламо жамияти” нинг ижтимоий-сиёсий ва диний-маърифий фаолиятини чуқур ўрганиш ва ҳар томонлама очиб беришда ўша давр миллий матбуот саҳифаларини таҳлил қилишнинг аҳамияти каттадир.

“Уламо жамияти”нинг хорижлик тарихчи олимлар назаридан ҳам четда қолмаган. XX аср бошларида Туркистонда рўй берган ижтимоий-сиёсий жараёнларни ёритишда улар ўзига хос йўналишга эга бўлганлар. Бироқ, маълум сабабларга кўра бирламчи манбалардан фойдаланишга имконият бўлмаганлиги учун чет эллик тадқиқотчилар совет олимлар томонидан яратилган асарларни истефода қилган ҳолда хулосалар чиқаришга мажбур эдилар.⁴

¹ С.Агзамходжаев. Туркистон мухторияти. –Тошкент: Маънавият, 2000, 74с.

² Ўша асар. 88с.

³ Қозоқов Т. XX аср бошларида Фарғона водийсидаги ижтимоий-сиёсий аҳвол ва жадидчилик ҳаракати. Тарих ф.н. диссертацияси. – Тошкент. 2001. –Б-64.

⁴ *Pipes R. Muslim of Soviet Central Asia. Middle East Journal. 1955, v.9, no. : Bennigsen A. Islam in the Soviet Union; the religious factor and the nationality problem. –Religion and atheism in the USSR and Eastern Europe.–L.1975; Bennigsen A., Wimbush E. Muslim national communism in the Soviet Union. A revolutionary strategy for the colonial world. Ch.-L, 1979; Allworth E. Suppressed histories of the Jadids in Turkestan and Bukhara.– In: Turkestan and historians; Factor und Politische Idee.– Koln.1987; Allworth E. Turkestan. Koln. 1987; Helene*

Италиялик олим Марко Буттино ўзининг “Революция наоборот. Средняя Азия между падением царской империи и образованием СССР” асарида таъкидлашича “анъаначи уламолар жадидларнинг сиёсий жиҳатдан устунликларига жавоб қайтаришга қарор қилиб, аҳолининг қўллаб-қувватлашидан фойдаланиш учун кооптация тизимидан сайловларга ўтишни айна муддао деб топдилар”.¹ Унинг фикрича “Уламо” вакиллари учун жадидлар томонидан бошланган руслар ўртасидаги ҳавфли муносабатни бузиш муҳим эди.²

Маълумки, советлар давридаги тарих фанининг заиф томонларидан бири хорижий тадқиқотчиларнинг ишларини очикдан-очик рад этиш ва яхши билмаслик эди.

Ваҳоланки, собиқ СССРдан ташқарида совет Шарқи тарихи билан шуғулланувчи тарихчиларнинг ўзига хос мактаби мавжуд эдики, бунга хатто Туркистон мухожирлари вакиллари ҳам кирган эди.³

Ўрганилаётган давр ижтимоий-сиёсий жараёнлар, тарихий воқеалар, шахсларнинг ҳаётини ўрганишда хорижлик ватандошларимиз томонидан чет элларда чоп этилган асарлар, эсдаликлар, мақолалар ҳам катта ўрин тутади. Тарихий воқеликни ёритишда сиёсий таъзийқларсиз, мафкуравийлаштиришдан холи ёзилган бу каби манбаларнинг айримлари юртимизда ҳам нашрдан чиқарилди.⁴

Юқорида қилинган таҳлилдан хулоса қилиш мумкинки, бугунги кун тарихшунослигида XX аср 1917-1918 йилларидаги миллий-озодлик ҳаракати жараёнларида фаол иштирок этган,

Carrere D'Encausse .Islam and the Russian Empire. Reform and Revolution in Central Asia. L., 1988

¹ Марко Буттино. Революция наоборот. Средняя Азия между падением царской империи и образованием СССР. М.: Звенья. 2007. 165 с.

² Марко Буттино. Революция наоборот. Средняя Азия между падением царской империи и образованием СССР. -М.: Звенья. 2007. 165 с.

³ Chokaev M. The Basmach movement in Turkestan. The Asiatic Review. -London, 1928. -Vol. 24, №78; Chokaev M. Turkestan and the Soviet regime. Journal of the Royal Central Asian Society. - London, 1931. -Vol. 18 -Pt.III; Budhraj V. National movements in Asia and Soviet policy, 1917-1922. studies on the Soviet Union. -Munich, 1963. -Vol.2. №4. -p.3-10; Davletshin T. Soviet colonialism in Turkestan. Studies on the soviet Union. -Munich, 1965-1966. -Vol.5. №3; Carr E. 1917: Before and after. -London, Macmillan. -1969; All

⁴ Валидий (Тўғон) А.З. Хотиралар// Шарк юлдузи. -1993. №7-8-9. -Б. 164-178; Мустафо Чўқай ўғли. Истиклол жаллодлари (1917 йил хотиралари). -Т.: Ғофур Ғулум номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1992. -80 б.; Prof. Oz Tohir Gagatay. Kizil impergalizm. III. Ankara: Ayıldiz matbaasi, 1967. -80p; Шаҳобиддин Яссавий Исмоил шафқ ўғли. Туркистоннинг аччиқ ҳақиқатлари. -Истамбул: 1984. -Б. 173 (араб алифбосида).

Туркистон мусулмон аҳолиси орасида катта мавқеъга эга бўлган “Уламо жамияти” жамиятининг фаолиятини атрофлича ўрганишга бағишланган алоҳида тадқиқот амалга оширилмаган.

Кўриб чиқилган аксарият адабиётларда биринчидан, жамиятнинг расмий номи нотўғри кўрсатилиб, “Шўрои Уламо” деб номланган. Иккинчидан жамиятнинг, қолаверса ўша даврдаги уламоларнинг фаолиятларига асосан салбий жиҳатдан баҳо берилган. Совет давридаги адабиётларда эса уламоларнинг фаолиятини ўрганиш хаттоки ҳавфли ҳисобланган ҳамда илмий тадқиқотларда мазкур мавзу четлаб ўтилган.

Мустақилликдан кейинги тарихшуносликда “Уламо”чиларга нисбатан “жадид-қадим” аспекти нуқтаи назаридан ёндошувлар билдирилган. “Уламо жамияти”нинг фаолияти бир қадар ҳолислик билан ёритилган бўлса ҳам, уларга кўпроқ консерватив куч сифатида қаралган.

Ваҳоланки, XIX аср охири-XX аср бошларида Туркистоннинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида дин арбоблари, руҳонийлар алоҳида мавқега эга эди. Улар ўлка мусулмон аҳолисининг дунёқараши, маънавий ва ахлоқий қадриятларини шаклланишига, туркистонликларнинг сиёсий онги ва манфаатларига кучли таъсир кўрсатишган.

М.Ҳошимова

Т.ф.н., Самарқанд давлат университети

XX АСРНИНГ 30-ЙИЛЛАРИДА МАРКАЗИЙ ОСИЁГА СУРГУН ҚИЛИНГАН КОРЕЙСЛАР ТАРИХШУНОСЛИГИДАН

Собиқ СССРда корейсларнинг депортацияси 1937 йил сентябрида бошланиб, бунга асос сифатида 1937 йил 7 июлда япон қўшинларининг Хитойга бостириб кириши кўрсатилади. Корейсларнинг депортацияси СССРда фуқаролар урушидан сўнг этник белгисига кўра биринчи кўчирилиш бўлган. Ўтган асрнинг 30-40 йилларида сургун қилинган кўпгина халқлар сингари, корейсларнинг ҳам ўз яшаш жойларидан оммавий равишда сургун қилиниш масаласи узоқ йиллар ҳукм сурган тоталитар тузум билан боғланиб келинган. Мазкур масала бўйича Россия, Қозоғистон ва

Ўзбекистонда ўнлаб илмий, публицистик ишлар олиб борилиб, уларда корейсларнинг депортация қилиниши муаммоси ўрганилади. Уларнинг муаллифлари тарихчилар, файласуфлар, ҳуқуқшунослар, ёзувчилар ва журналистлар ва бошқалардир.

СССРда халқларнинг депортация борасида илмий изланишлар олиб борган Н.Ф.Бугай ўзининг «К вопросу о положении корейцев в СССР в 30 гг. – Актуальные проблемы российского востоковедения» (М., 1994) китобида архив ҳужжатларини синчковлик билан ўрганиб, халқларнинг кўчирилиш сабабларини беш гуруҳга бўлади ва корейсларни курдлар, турк-месхетинлар, немислар, хемшинлар ва греклар билан бирга иккинчи гуруҳга киритади.

Ташқи омиллар совет корейсларини Узоқ Шарқдан кўчирилишининг асосий сабабларида катта роль ўйнаган. Сталин ва давлат раҳбарияти жаҳон урушининг яқинлашишини сезиб ғарбда, гитлер Германияси ва Шарқда, император Японияси билан яқинлашиш йўлини излар эди. М.Н.Пакнинг «О причинах насильственной депортации советских корейцев Дальнего Востока в Центральную Азию...» (М., 1997) китобидаги фикрига кўра, совет давлати Япония учун яқинлашиш мақсадида японларга қарши бўлган корейсларни ҳайдаш керак бўлган. «Бизнинг фикримизча, - ёзади у – корейс халқини Узоқ Шарқдан тўлиқ кўчириш ҳақида маълум бир шартнома бўлган, аммо бошқа бир масала туради – бу қайсидир бир ёзма ҳужжатда сақланганми?».

Г.В.Кан «История корейцев Казахстана» (Алматы, 1995) китобида келтирилишича «совет корейслари СССРнинг Узоқ Шарқдаги сиёсатининг асири бўлганлар». Шу билан бирга у Хитойдаги икки асосий сиёсий куч: компартия ва гоминданнинг Совет Иттифоқи билан яқинлашиши ва 1937 йил 31 августдаги ҳужум қилмаслик ҳақидаги шартномага эътибор қаратади. Г.В.Кан фикрича: «Корейсларни япон шпионажи кириб келишини олдини олиш учун кўчирилиб, Совет Иттифоқи билан Хитой муносабатлари мустаҳкамлигини кўрсатувчи «катта сиёсатининг» бир моҳияти сифатида баҳолаш лозим. Корея Япониянинг мустамлакаси бўлиб, корейслар япон фуқароси ҳисобланган».

Корейсларнинг мамлакат чеккасига кўчирилиши, Корея ва Маньчжуриядан минглаб километрга узоқлашуви маълум бир сиёсий ва иқтисодий мақсадларни кўзлар эди. Биринчидан, Ўрта

Осиё ва Қозоғистонга кўчирилиши, Узоқ Шарқ худудидан ўн марталаб катта худудда корейс халқининг бўлиниб кетиши дегани эди. Иккинчидан, Қозоғистон ва Ўрта Осиёда бу даврда миллионлаб одамлар қирилиб, юз минглаб кишилар республика ва мамлакатдан қатагон қилинган эди. 1931-1933 йилларда Қозоғистоннинг ўзида очлик, эпидемия ва бошқалардан вафот этганлар сони 1 млн. 700 минг кишини ташкил қилган. (Абылгожин Ж.Б., Козыбаев М.К., Татимов Б.Б. Казахстанская трагедия. Вопросы истории. 1989. №7. С.53-71.)

Шу шароитлар туфайли, бу худудларда меҳнат ресурсларининг танқислиги юзага келиб, бу ресурслар махсус кўчирилганлар, шу жумладан корейслар ҳисобига тўлдирилган. Тахмин қилиш мумкинки, махсус кўчирилганларнинг Қозоғистоннинг жанубий вилоятлари ва Ўрта Осиё республикаларида жойлаштирилишига сабаб, уларнинг қишлоқ хўжалиги: шоли ва сабзавотчилик билан шуғулланишлари кўзланган эди.

Аmmo айтиб ўтилганидек, бу сабаблар асосий ҳисобланмайди. Асосий сабаб бу тоталитар сиёсатнинг ички ва ташқи моҳиятига асосланган. Маълумки, депортация жараёни билан совет корейсларининг ҳаётида кескин ўзгаришлар юз беради, шунинг учун корейслар тарихидаги ҳар қандай масала депортация билан боғланади. Ана шундай масала ёритиб берилган илк ишлардан бири - «Деятельность Коммунистической партии Узбекистана по организационно хозяйственному укреплению корейских колхозов (1937-1941 гг.)» номли диссертация муаллифи Павел Наумович Кимга тегишли.

Г.В.Кан ушбу мавзуга бағишланган иккита монография муаллифидир. Биринчи китоб «Корейцы Казахстана. Исторический очерк» деб номланиб, 1994 йилда нашр этилган. «История корейцев Казахстана» деб номланган иккинчи китоби эса 1995 йил нашр этилади. Ушбу монография архив ҳужжатлари асосида Қозоғистон корейслари тарихини очиб беради. Ушбу тадқиқотда XIX аср охири XX аср бошларидаги дастлабки корейсларнинг кўчиб келиши, шунингдек, 1908 йилда шоликор корейсларининг ўз хоҳишига кўра Қозоғистонга кўчиб келишлари ҳақида маълумот берилади. Муаллифнинг фикрига кўра, корейслар кўчирилишнинг икки даврини бошидан кечирганлар. Биринчиси 1937 йил кузидан 1938 йил баҳоригача давом этган. 1938 йил баҳорда иккинчи давр

бошланиб, у Қозоғистон ичидаги кўчирилишдир. Шунингдек муаллиф ушбу китобида Қозоғистондаги корейсларнинг жойлашуви ва уларнинг XX аср 40-50 йиллардаги ҳаётини ёритиб, корейс театр ва газеталари, диаспоралар ҳақида маълумот беради.

Корейсларнинг Қозоғистонга кўчирилишининг олтмиш йиллигига бағишланиб, Г.В.Кан, В.С.Ан, Г.Н.Ким ва Д.В.Мен томонидан «Корейцы Казахстана: Иллюстрированная история» китоби тайёрланиб, ушбу китоб 1997 йил «СТС» нашриёти томонидан Сеулда рус, инглиз, корейс тилларида нашр этилди. Китоб ўн тўрт бобдан иборат бўлиб, унда 600 тадан ортиқ расм ўрин олган. Корейс тилига таржимани ал-Фаробий номидаги Қозоғистон Давлат Университети катта ўқитувчиси Чжан Ван Чан, инглиз тилига Шарқшунослик институти изланувчиси Шон Робертс амалга оширди.

Айтиб ўтиш жоизки, Қозоғистондаги корейсларнинг худудий жиҳатдан ўрганилган асарлар ҳам пайдо бўлди. Масалан, В.С.Тен «Начальные страницы истории Кустанайских корейцев» номли китобини чоп эттирди. Корейсларнинг Қозоғистонга кўчирилишининг 60 йиллиги муносабати билан Ж.У.Ковжасарова «Корейцы Прикаспии» китобини ёзиб, унда муаллиф архив ҳужжатлари асосида Гурьевский (ҳозирги Антыраус) вилоятидаги корейсларининг депортация тарихи, ижтимоий – иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий аҳволини ёритиб беради. Талдиқўғонда ҳуқуқшунос вазифасида ишлаб келган Виктор Ким Ли Қозоғистондаги корейслар масаласи бўйича иккита асар -«Судьба человека, покинувшего Чхунчхондо» ва «Самая длинная ночь»ларнинг муаллифи бўлиб, унда депортация тарихи, кўчирилиши билан боғлиқ бўлган янги жойдаги муаммолар ҳақида гапирилади.

П.Г.Кимнинг «Корейцы Республики Узбекистан. История и современность» китобида муаллиф архив ҳужжатлари, матбуотдаги мақолалар асосида 1937-1938 йилларда Ўзбекистонга депортация қилинган корейслар тарихини ёритади. Шунингдек, китобда ўша вақтларда корейслар дуч келган муаммолар, корейсларнинг ўзбеклар билан муносабатлари, урф-одатлари ҳақида гапирилади.

Тошкент вилоят адвокатлар коллегияси адвокати, кўплаб мақолалар муаллифи Ким В.Д. совет корейслари ҳақида иккита китоб ёзади. Улардан бири бўлган «Туманган – пограничная

река»да корейс партизанларининг 1904-1922 йиллардаги япон bosкинчиларига қарши кураши ёритилади. Иккинчи «Эшелон 58» номли китобида бўлса корейсларнинг депортация тарихи лавҳалари келтирилади. Китобхонларга кўплаб расмлар биринчи бор тақдим этилади.

«Белая книга о депортации корейского населения России в 30-40 годах» номли китобда шу даврга қадар «махфий» ҳисобланган кўплаб ҳужжатлар китобхонларга тақдим этилади. Ушбу ҳужжатлар уч бўлимга бўлинган. Китобнинг кириш қисмида Ли У Хенинг «Трагедии и возрождение российских корейцев» номли мақоласи киритилган. Ли У Хе ва Ким Ен Унлар корейсларнинг депортация қилинишининг олтмиш йиллиги муносабати билан «Белая книга»нинг иккинчи қисмини тайёрлашган ва бу китоб Москвада нашр этилди. Ушбу китобда Россия ва совет ҳокимиятининг корейсларга нисбатан сиёсати ва депортациянинг қандай шароитда ўтказилганлиги, қаерларга ва қанча корейслар кўчирилиши, йўлдаги ва кўчирилиш жойлардаги талофатлар ҳақида маълумот берилиб, чиқарилган архив ҳужжатларига кўра муаллифларнинг фикрича, корейсларнинг учдан бир қисми бу жараёнда ҳалок бўлган. Корейлик Пак Чон Хе ва россиялик О Янлар ҳаммуаллифликда «Книга памяти» номли китобида 1937 йил депортация қилинган Россия корейсларининг рўйхати келтирилади. Рўйхатлар оилаларга кўра (вагонлар бўйича) ва кўчирилиш районлари бўйича тузилган. Дастлаб, депортантнинг тартиб рақами, сўнг исми, фамилияси, шарифи, туғилган йили, партиявийлиги, паспорт номери ва кўшимча маълумотлар берилган. Рўйхатнинг бошида колхоз ва артелнинг номи келтирилган, сўнг эса паспортларнинг умумий сони ёзилади. Рўйхатлардаги маълумотлар турли хил изланувчилар учун бой фактларга эга. Ушбу рўйхатларнинг қўлда эмас, балки батафсил равишда машинкада печать қилиниши корейсларга нисбатан совет ҳукуматининг қўллаган депортацияси моҳиятан миллий сиёсат эканлигини яна бир бор тасдиқлайди. Вақт ўтиши билан депортациянинг гувоҳлари бизнинг ичимизда қолмайди. Шунинг учун Москвада нашр этилган М.Н.Пак ва В.В.Тян таҳрири остидаги «Дорогой горьких испытаний» китоби муҳим аҳамиятга эга бўлиб, унда ўтгизта махсус кўчирилган корейсларнинг хотиралари киритилган.

Иркутск университети профессори Б.Д.Пак ўтган аср 90-йилларда иккита йирик монография эълон қилди. Биринчиси 1993 йил Москвада чоп этилиб, «Корейцы в Российской империи: Дальневосточный период» деб номланади. Б.Д.Пакнинг иккинчи монографияси «Корейцы в Советской России (1917 конец 1930 гг.)» дир. Ушбу монографиянинг еттинчи боби профессор В.Ф.Ли ва Москва Давлат Университети доценти Е.У.Ким ҳаммуаллифлигида ёзилиб, корейс халқининг депортациясига бағишланади.

1995 йилда Г.В.Каннинг «История корейцев Казахстана» номли китоби чоп этилди. Айтиш жоизки бу Қозоғистон корейслари бўйича биринчи илмий – ҳужжатли изланиш бўлиб ҳисобланади. Шу даврдан бошлаб корейслар тарихи ҳудудий жиҳатдан ўрганила бошланади. Қозоғистонга депортация қилинган халқ, жумладан корейслар сони ҳақида К.С.Алдажуманов, Е.К.Алдажумановларнинг «Депортация народов – преступление тоталитарного режима» асаридан олишимиз мумкин.

Шундай қилиб, депортация масаласи билан шуғулланган олимларнинг изланишлари натижада шундай ҳулосага келинадики, Марказий Осиёга сургун қилинган халқларнинг, жумладан корейсларнинг кўчирилиш сабабларидан бири, бу ушбу ҳудудда меҳнат ресурсларининг, яъни ишчи кучининг етишмаслиги эди. Архив ҳужжатларидаги маълумотлар ҳам ушбу фикрни тасдиқлайди. Марказий Осиёдаги меҳнат ресурсларининг камайиши эса мамлакатдаги оммавий қатағонлар билан ҳам боғлиқдир.

В.Холов

ЎзР ФА Тарих институти

ХОРИЖИЙ ТАДҚИҚОТЛАРДА СОВЕТ ҚАТАҒОН СИЁСАТИ ТАЛАФОТЛАРИ ТАҲЛИЛИ

Маълумки, Ўзбекистонда совет ҳукуматининг қатағон сиёсати туфайли миллионлаб зиёлилар, тадбиркор бойлар ва соғлом фикр эгалари бегуноҳ жазоланиб, ўз ватанидан, оиласидан ҳамда мол-мулкидан жудо бўлдилар. Уч босқичдан – кулоклаштириш, 1937 – 1938 йиллар ва 50 йиллар маданият, дин, адабиёт ва бошқа

соҳалардаги талофотлар ҳақида ватан ва хорижий тарихшуносликда катта эътибор қаратилди.

Хориж тадқиқотчилари “Катта террор”¹ деб номлаган бу давр давомида сиёсий сабабларга кўра ҳибсга олинганлар сони ҳақида мутахассислар турли. бир-биридан фарқ қилувчи рақамларни кўрсатади. Аммо, баъзи бир мутахассислар эса катагон қурбонлари сонини аниқ эмас, деб таъкидлайдилар². Масалан Рой Медведев фикрича Совет Иттифоқи бўйлаб 1936-1939 йиллардаги қурбонлар сони камида 4-5 миллион бўлиб, улардан 400-500 минги ўлимга ҳукм қилинганлигини ўз асарида кўрсатади ва 1989 йилда у сиёсий қурбонларни камида 5 000 000, шундан 1 000 000 одам ўлимга ҳукм қилинганлигини таъкидлаган³. Роберт Конкуэст эса камоққа олинганларни 7 000 000 атрофида кўрсатиб, тахминан 1 000 000 одамнинг ўлимга ҳукм қилинганлигини ёзади⁴.

Рақамлар рус олимлари томонидан эса етарлича кам кўрсатилади. Масалан, А. Н. Дугин ва Виктор Земковлар КГБ маълумотларига таяниб 1954 йил 1 февралда мамлакат раҳбари Н.С. Хрущёвга йўлланган хатда И. Сталин даврида 3 777 380 фуқаронинг қамалганини ва улардан 642 490 нафари “олий жазо”га тортилганлиги кўрсатилган⁵.

Д.Лисков ўз монографиясида давлат тузумига қарши ҳаракатда айбланиб, 1934 йилда 510 307 нафар, 1939 йилда 1 672 448 нафар кишининг қамалганини кўрсатади⁶. Бундан ташқари, 1950 йилда

¹ Letkemann P., Mennonite victims of “The Great Terror”, Journal of Mennonite studies, Vol. 16, 1998, Д. Лисков, “Сталинские репрессии” Великая ложь XX века. “Яуза”, “Эксмо”, М, 2009, 289 бет. Kevin McDermott, Stalinism ‘From Below’: Social Preconditions of and Popular Responses to the Great Terror, Totalitarian Movements and Political Religions, Vol. 8, N. 3-4, 609-622, September-December 2007, Routledge, 610-622, S. G. Wheatcroft, More light on the scale of repression excess morality in the Soviet Union in the 1930s., Soviet Studies vol. 42, N-2, April 1990, p-355-367, Robert W. Thurston, Life and Terror in Stalin's Russia, 1934-1941 (New Haven: Yale University Press, 1996).

² Letkemann P., Mennonite victims of “The Great Terror”, Journal of Mennonite studies, Vol. 16, 1998 p. 35.

³ Medvedev, Let History Judge, 239; Let History Judge, revised and expanded edition (New York: Columbia University Press, 1989), 455.

⁴ Robert Conquest, The Great Terror - A Reassessment (New York: Oxford University Press. 1990), 258.

⁵ Дугин А.Н., “Сталинизм” Слово 7, 1990; В. Н. Земков, “Гулаг (Историко-социологический аспект),” Социологические исследования 6 и 7 (1991).

⁶ Д.Лисков “Сталинские репрессии” Великая ложь XX века. “Яуза”, “Эксмо”, -М.,2009, б 29

ГУЛАГларда 2 561 361 маҳбус сақланганлиги кўрсатилган¹. Бунинг сабаби иккинчи жаҳон урушида қурол-яроқ етишмаслиги, замонавий қуроллар ва ҳарбий тактикаларнинг яхши ишланмаганлиги, ҳарбий тажрибанинг бўлмаганлиги ва чорасизликдан Гитлер армиясига асирга тушиб, концлагерларда қийналганлар галабадан сўнг энди озодликка чиққанини нишонламоқчи бўлганларида, фашистлар билан ҳамкорликда айбланиб, яна қийноққа солинишлари ва ватан хоини сифатида айбланишлари билан боғлиқ эди.

Урушдан сўнг иқтисодни ўзгартириш ҳамда мамлакатда эркин сайлов тизимини жорий қилиш ташаббускорлари ва бир гуруҳ сиёсатчилар ҳам мамлакатни ичдан кўпоришда айбланиб, қамалдилар. “Советларга қарши миллатчи гуруҳлар” фош этилиб, ватандошларимиздан Мақсуд Шайхзода, Саид Аҳмад, Шукрулло ва башқа адабиёт намоёндалари 21 йилга сургун қилиндилар. Бу ҳақда улар ўз асарларида ва мемуарларида ёзиб қолдирганлар (С.Аҳмад “Йўқотганларим ва топганларим”, Шукрулло “Кафансиз кўмилганлар”, Шухрат “Олтин зангламас”).

А. Н. Дугин ва Виктор Земковлар КГБ раҳбари В. Крючковнинг 1990 йилда парламентга қилган мурожаатида 1937-38 йилларда қамалганлар сони 1 000 000 дан ошмаслигини ва тахминан 600 000 нафари қатл қилинганлигини билдирганини қайд этганлар. Аммо, Р. Сорстоннинг Россия Давлат Архиви ҳужжатларига асосланиб берган маълумотида 1937-38 йилларда давлат сиёсатида қарши жиноятларни содир этишда айбланиб, 1 372 382 киши ҳибсга олиниб, шундан 681 692 кишининг ўлимга ҳукм қилинганлиги кўрсатилган² ва бу А. Н. Дугин ва Виктор Земковлар кўрсатган рақамларга яқин келади³.

Немис олими Рене Алберг КГБ маълумотларини “Falschung”-яъни ҳақиқатни қалбакилаштиришда айблайди. Н. С. Хрущёв томонидан Киров қотиллиги ва 1930 йиллардаги жиноий ҳужжатларни ўрганиш комиссияси бошлиғи этиб тайинланган О.Шатуновская 1935 январдан 1940 июлгача 19 840 000 киши “халқ душмани” тамғаси билан ҳибсга олиниб, 7 000 000

¹ Ўша жойда

² Robert W. Thurston, *Life and Terror in Stalin's Russia, 1934-1941*, 63 (New Haven: Yale University Press, 1996)

³ Қаранг, Дугин А.Н., “Сталинизм” Слово 7, 1990; В. Н. Земков, “ГУЛАГ (Историко-социологический аспект)”, *Социологические исследования* 6 и 7 (1991).

фуқаронинг отилганлигини ва қолган кўпчилиги ГУЛАГ лагерларига юборилганлигини баён этган¹. Комиссия баённомасида 1937-38 йилларда 7-8 миллион одам ҳибсга олинганлиги билдирилган. П. Леткеман ўз тадқиқотида бу кўрсаткичларнинг Р.Конкуэст таҳлилларига² яқинлигини кўрсатган.

Юқорида зикр этилган барча рақамлар ичида Ўзбекистонликлар ҳам маълум ҳиссани ташкил этади. КГБ маълумотларига таянганда, 1920-1953 йилларда 100 000 юртдошларимиз ватандан сургун қилиндилар ва отилдилар. Жумладан, Фредрик Стар муҳаррирлиги остида бир гуруҳ Ўрта Осиёлик олимлар томонидан ёзилган АҚШда нашр этилган тўпламда ҳам бу ҳақда тўхталиб ўтилган³. Бунда муаллифлардан Р. Назаров ва К. Абдуллаевлар бу вазиятни таҳлил қилиб, “Қатта террор”нинг бошланишини 1936 йилда совет давлати Конституцияси қабул қилинишидан бошланган, деган хулосага келдилар⁴. Бунинг сабабини эса Конституция қабул қилинишининг “социализм ғалабаси” дея изоҳланиши ва миллионлаб фуқароларнинг ҳибсга олинишини Сталин сиёсатига хиёнат дея баҳоланиши билан боғлайдилар. Муаллифлар 1929-1953 йилларни Ўрта Осиё тарихининг фожиали даври сифатида баҳолаб, нодавлат ташкилотлар, масжид ва мадрасалар, мактаблар ва гаплар (эркаклар ўтиришлари) нинг Коммунист партияси томонидан қаттиқ сиқувга олинганини ва чойхоналарнинг коммунистик тарғибот-ташвиқот марказларига айлантирилганлигига тўхталиб ўтилган⁵. Мазкур асар муаллифлари 1937-1939 йилларда Ўзбекистондан 37 000 кишининг ҳибсга олингани ва улардан 6920 нафари ўлимга ҳукм қилинганини таъкидлайдилар.

Хулоса қилиб айтганда, совет ҳокимиятининг қатағон қурбонлари ҳақидаги хорижий ва ватан тарихшунослигида турлича маълумотлар қайд этилади. Бу ҳақда аниқ маълумотларни аниқлаш тарихчилар олдидаги муҳим вазифалардан биридир.

¹ Шатуновская О., “Фальсификация”, Аргументы и факты, 22 (1990)

² Қаранг, Robert Conquest, The Great Terror - A Reassessment (New York: Oxford University Press, 1990), 258.

³ Fredrick Starr, “Ferghana Valley, The Heart of Central Asia”, N.Y., M.E. Sharpe, 442 pages

⁴ “Ferghana Valley, The Heart of Central Asia”, N.Y., M.E. Sharpe, 133 б.

⁵ Ўша китоб, 134 б.

СОВЕТЛАРНИНГ 1937-1938 ЙИЛЛАРДА ЎЗБЕКИСТОНДА ЎТКАЗГАН ҚАТАҒОН СИЁСАТИ ВА УНИНГ ТАРИХШУНОСЛИГИ

Республикамиз Президенти И.Каримовнинг 1937-1938 йилларда ўзбек миллати устидан ўтказилган қатағон тарихини ўрганишга доир 1999 йил 12 майдаги Ф-999 сонли Фармони ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 22 июлдаги “Ватан ва халқ озодлиги йўлида қурбон бўлган фидойилар хотирасини абадийлаштириш тўғрисида”ги қарори ҳамда 2001 йил 1 майдаги “Қатағон қурбонларини ёд этиш кунини белгилаш тўғрисида”ги Фармони муҳим қонуний асосга эга бўлди. Ана шу Фармон ва қарорлар ижросини таъминлаш борасида Республика “Мерос” халқаро илмий-амалий экспедиция хайрия жамғармаси илмий жамоатчилиги 2001, 2004, 2008 йилларда Шимолий Кавказ, Украина, Қозоғистон республикалари бўйлаб ўтказган экспедицияларида архивлардан тўпланган ҳужжатлар асосида беш жилдлик “Қатағон қурбонлари” ва “Репрессия” номли материаллар тўплами нашр қилинди. Қатағон тарихи ёритилган адабиётлар қуйидаги босқичларга бўлиб таҳлил қилинди.

- Советлар даврида нашр этилган адабиётлар;
- Мустақиллик даври адабиётлари;
- Илмий тадқиқот ишларидаги материаллар;

2001 йил “Мерос” жамғармаси раиси, т.ф.д, проф. Р.Т.Шамсутдинов томонидан “Истиқлол йўлида шаҳид кетганлар” китоби нашр қилинди. Унда Ўзбекистонлик 24 нафар зиёли ва раҳбар ходимларнинг 1920-1950 йилларда қатағон қилинганлиги маълумотлари мавжуд. “Қишлоқ фожiasi: жамоалаштириш, қулоқлаштириш, сургун” номли тўпламнинг “Қулоқлар сургун” номли иккинчи боби 1926 йилда Ўзбекистон ССРда тузилган “учлик”лар томонидан 1930-1933 йилларда Шимолий Кавказ ва Ставрополь ўлкаси, Украинада пахта экишга жалб қилинган қулоқлар тўғрисида ва 1937 йилда ишга туширилган Сталин номли Москва-Волга канали, Яуза дарёси билан боғланган Шимолий канал ва Истрин платинаси, Москвадаги Фрунзе номли аэродром ва

Сталин номли насос станциялари қурилишини ўз ичига олган Дмитлаг, Волгалаг, Белбалтлаг, Ухтпечлаг, Темлаг, Воркутлаг каби ГУЛАГ тизимидаги 47 та ИТЛ (меҳнат тузатиш лагери)ларга қайта қатағон қилиб юборилган Ўрта Осиёликлар тўғрисидаги маълумотларга қаратилган. Республика “Шаҳидлар хотираси” ва “Мерос” хайрия жамғармасининг “Тарихнинг ҳасратли саҳифалари” номли материаллар тўплами 4 жилддан иборат. Биринчи бобда, 1937-1938 йилларда советлар томонидан ўтказилган қатағонда “учлик” эътиборига кўра, совет ҳокимияти учун “ёт унсур”, “халқ душмани” ва “нолегал сиёсий партия”лардан бири бўлган жадидчиликнинг қанчалик “ҳақиқат” ёки “уйдирма” эканлиги (проф. Р.Шамсутдинов, доц. Ў.Убайдуллаевлар мақолалари) янги тарихий материаллар билан исботланган. Манбанинг тўртинчи бобида 1937-1938 йилларда ЎзССР “учлик” комиссиясининг маҳбуслар устидан олиб борган тергов жараёнлари ёритилган

“Ўзбекистоннинг янги тарихи” китобининг 2–жилдида советлар томонидан Чор Россияси қарамлиги остида яшаб келган худудларнинг қайта асоратга олинishi, 1926 йил сентябрда ўзбек хотин-қизларини озодликка чиқариш учун тузилган “Хужум” ҳаракатининг хатоликлари, айниқса, “1927 йил июнда ўтказилган ЎзКП(б) нинг VI пленумида муҳокама қилинган “руҳонийлар ва мактаб тўғрисида”ги масалада эски усул мактабларини ёпиш, руҳонийларни қувғин қилиш, маориф соҳасида диний атеизмни кучайтириш ва унинг ижроси учун 1928 йил тузилган “Курашчан худосизлар союзи”нинг 1930 йилдан бошлаб “аксилинқилобчи” ва “колхозга қарши” айблови билан оддий деҳқон ва диндорларнинг “халқ душмани” сифатида қулоқ ва сургун қилиниши оқибатида “аввалда судланган”лик айби билан 1937-1938 йиллар катта қирғинида “асосий манба” қилиб олинганлиги тарихий фактлар асосида исботлаб берилган.

“Репрессивная политика тоталитарного режима в Узбекистане (20-е-80-е годы XX века)” номли ўқув-услубий кўлланмада ХХ асрнинг 20–80 йилларида Ўзбекистонда советлар томонидан ўтказилган қатағонларнинг босқичлари ва ижрочилари ҳамда қатағонга тортилган кишиларнинг миқдори кўрсатилган.

“Ўзбекистон тарихидан материаллар” тўпламининг “Ўзбекистонда 1920–1930 йиллардаги ижтимоий-иқтисодий ва

маданий ҳаёт” деб номланган тўртинчи боби 1937–1938 йиллардаги қатағон масалаларига қаратилган. “Ўзбек муҳожирлиги тарихи” номли монография қатағон тарихини ўрганиш учун илмий манбалардан биридир. Китобнинг “XX асрнинг 20-йиллар охири ва 40-йиллардаги тарихий жараёнлар ҳамда ўзбек муҳожирлигининг сабаблари” номли II боби 1930-1932 йиллардаги колхоз тузилиши ва “қулоқлаштириш” ҳамда 1937-1938 йиллар қатағони арафасида кўплаб ўзбекларнинг хорижга кетиш сабаблари таҳлил қилинган.

“Катта террор айбдорлари ҳақида янгича талқинлар” номли рисолада қатағоннинг келиб чиқиш сабаблари ва унинг амалиётида асосий ўрин тутган ВКП(б) бош котиби И.Сталин, В.М.Молотов, Каганович, Н.С.Хрущёв, ИИХК Н.Ежов ва Л.П.Бериялар тўғрисида Россия Федерацияси ФА тарихчи олимлари А.Б.Рогинский, В.Краснов, Козенков, Ю.Жуков, Л.А.Барский, Ю.Мухин ва АҚШнинг СССРдаги собиқ элчиси Ж.Девисларнинг қатағонда тутган ўрни илмий хулосаланган. Маълумотлар таҳлилида қатағоннинг ўтказилишида асосий сабаб 1936 йил 5 декабрда қабул қилинган Конституция асосида ўтказилиши режалаштириган янги сайлов жараёнида ҳукумат ва муҳолифат куч ўртасидаги ички зиддият эканлиги маълум бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Тарих институти ва “Шаҳидлар хотираси” жамғармаси ҳамкорликда нашр этилган “Трагедия среднеазиатского кишлака: коллективизация, раскулачивания, ссылка. 1929–1955 гг. Документы и материалы” номли материаллар тўплами нафақат Ўрта Осиёда, балки Россия Федерациясида ҳам илмий жамоатчилик томонидан ижобий баҳоланди ва марказий журналларда тақризлар эълон қилинган.

Қатағонга тортилган маҳбусларнинг барчаси ГУЛАГ тизимидаги лагерларда сақланган. Жумладан, Ўрта Осиёда 1930–1943 йилларда фаолият юритган “СазЛАГ” (Ўрта Осиё Лагерлар бошқармаси)нинг ЎзССР таркибидаги туманларида бўлимлари бўлган. Масалан, Навоий вилояти Хатирчи тумани Зарафшон (собиқ Зарафшон давлат хўжалигининг № 1, № 3, № 4 бўлимлари, Зарафшон дарёси бўйида) ҚФЙ га қарашли 29-мактаб яқинида (Шоғолон қишлоғи) “қулоқлар қамокхонаси”, Самарқанд вилояти Булунғур туманида “қулоқлар қишлоғи”, Каттакўрғон “қулоқлар қамокхонаси”, Бухоро округи Шофиркон (собиқ Бауман) тумани Жилвон “қулоқлар қишлоғи” каби бўлимлари мавжуд эди.

Советлар даврининг 90-йилларига келиб ўрта мактаблар учун нашр этилган “СССР тарихи” дарслигининг “СССРнинг биринчи беш йилликлар даврида маъмурий-буйруқбозлик тизимининг авж олиши (1928–1941 йиллар)” бобида ленинча кооператив режа, қишлоқни ёппасига жамоалаштириш ва 1936 йил 5 декабр Конституциясига асосан янги сайлов системасининг жорий этилишида демократиянинг бўғилиши ҳамда унинг оқибатлари каби мавзулар берилган. Ушбу мавзуларда “учлик”нинг тузилиш таркиби ва 1937 йилгача партия ичида ўтказилган тозалаш, 1934 йил 1 декабрда Смольнида С.М.Кировга уюштирилган суюқасдан кейин ички мухолифат кучларнинг давлат тўнтариш режасига қарши НКВДнинг олиб борган кураши ва прокуратура назоратсиз ҳарбийларнинг “учлик”лар орқали қатағон қилинишида И.Сталиннинг айбдорлиги каби масалалар ёритилган.

Бироқ, дарсликда 1937–1938 йилларда Иттифоқ бўйлаб қатағоннинг ўтказилишига ички мухолифат кучларнинг “қулоқлар”ни Сталин қўли билан қайта қатағон қилиш ва уларнинг оммавий норозиликларини келтириб чиқариш, вақти келиб улардан жаҳон коммунистик байналминалига қарши юриши кутилаётган Германия фашизмга совет ҳокимиятини ағдаришда таянч куч сифатида фойдаланмоқчи эканлиги масалалари ёритилмаган. Дарсликнинг рус тилидан ўгирилиб ўзбек мактабларга жорий қилиниши советларнинг ўзга халқларни Марказга бўйсиндириш ва ўз тили ҳамда миллий тарихдан узоқлаштириш сиёсати эканлигидир.

Мустабид тузум томонидан 1937-1938 йиллар қатағон сиёсати маълум бир томонлари ёритилган илмий тадқиқот ишлари олиб борилган. Т.ф.н., доц. А.Тоировнинг “Ўзбекистонда совет ҳокимиятининг қатағон сиёсати” (Самарқанд вилояти мисолида. 1918–1938 йй.) мавзусида ёзилган илмий тадқиқот ишининг “Совет ҳокимиятининг ижтимоий – иқтисодий соҳадаги қатағон сиёсати” деб номланган учинчи бобида 1918-1938 йилларда советлар томонидан Самарқанд (округ) вилояти бўйича ўтказилган қатағон тарихига умумий ҳолда тавсиф бериб ўтилган.

Т.ф.д., проф. И.Турсуновнинг “Ўзбекистон маорифчиларининг истиқлол йўлидаги кураши тарихидан. (1917–1930 йиллар)” мавзусидаги докторлик диссертациясида бир қатор ўзбек ёзувчилари ва зиёлилари: А.Фитрат, СамДУ проф. П.М.Солиев,

тилшунос олим Ш.Э.Мусаевларнинг қатагон қилиниш жараёнлари ҳамда Ўзбекистон МХХ архиви маълумотлари асосида республика маориф ходимларидан жами 10 минг киши қатагон қилинганлиги тўғрисида хулоса берилган.

Мустақиллик даврига келиб қатагон тарихи ёритилган адабиётлар ёзила бошланди. “Ғиждувоннома” номли китобнинг “Қатагон йиллари қурбонлари” бобида 1930–1932 йилларда тумандан сургун қилинган жами 161 нафар ғиждувонлик “қулоқлар”нинг 1938 йилга келиб 53 нафари қайта қатагон қилинганлиги “Қатагон қурбонлари” номли 5-жилдлик тўпلامдан аниқланди. “Шофиркон тарихи” номли китобнинг “Мозийдан садо” бўлимида 1930 йилларда “учлик”нинг олиб борган тазйиқлари натижасида зиёлилар ва оддий деҳқонлар таркибидан 511 та қулоқ қилинган кишиларнинг рўйхатлари жой олган. 1937-1938 йилларга келиб ушбу қулоқларнинг 77 нафари қайта қатагон бўлган. “Зиёвуддин тарихи” номли рисолада Самарқанд вилояти, Пахтачи тумани маркази бўлган Зиёвуддин шаҳрининг 1926 йил ЎзССРда ўтказилган районлаштиришда Ўрта Зарафшон округи таркибига, 1936 йилдан бошлаб Нарпай туманига, 1937-1938 йилларда Пахтакор ва А.Икромов туманлари таркибига киритилганлиги тарихи ҳамда туманда яшаган нафақат ўзбекларнинг, балки ҳудудда яшаб қолган ҳинд, эроний, араб каби хорижлик миллатларнинг ҳам қатагонга тортилганлиги тўғрисида тарихий маълумотлар ўрин олган.

Навоний вилояти Қизилтепа тумани тарихига оид “Тошработ тарихи” номли рисолада 1930–1940 йилларда совет НКВД, КГБ туман бўлимлари ходимларининг миллатларга нисбатан ноинсоний муносабатлари Қизилтепа туманида қандай бўлганлиги, отувга ҳукм қилинган ва 8-10 йилдан озодликдан маҳрум қилинган кишиларнинг кейинги тақдирлари тўғрисида маълумотлар билан танишиш мумкин.

Таниқли давлат арбоби, 1929 йил декабрдан–1937 йил сентябргача ЎзКП(б) МК биринчи котиби бўлган А.Икромовнинг ҳаёти ва фаолиятига доир “Акмал Икромов” номли рисолада, 1936 йил 5 декабр Советларнинг VIII съездида қабул қилинган СССР Конституциясидан кейин “Ўзбекистонда А.Икромов республиканинг янги Конституцияси лойиҳасини тайёрлаш бўйича Конституцион комиссияси раиси бўлиб, унинг ишига раҳбарлик

килиши, 1937 йил февралда Ўзбекистон Советларининг Фавкуллда VI съездида ЎзССР Конституцияси лойиҳаси тўғрисида маъруза қилиши ва умр йўлдоши Е.Л.Зелкинанинг 1930–1937 йилларда Ўзбекистон Ер ишлари комиссарининг ўринбосари вазифасида ишлаганлиги ҳақида маълумотлар бор. Аммо, китобда бутун ҳаётини “компартия” ишига бағишлаган А.Икромовнинг “1918 йилда Тошкентда тузилган “Изчилар тўдаси”, “Ўнг троцкийчи миллатчи аксилинқилобий гуруҳга аъзо”, “Мустақил давлат тузмоқчи бўлган” ва “чет эл жосуси” каби сохта айбловлар билан халқ душмани сифатида 1938 йил 13 март куни отувга ҳукм қилинганлиги тўғрисидаги маълумотлар ўз ўрнини топмаган.

Файзулла Хўжаевнинг ҳаётига бағишланган шу номли рисола советлар даврида ёзилганлиги боис қатағоннинг сирли тарихи очилишига йўл қўйилмаган. “Мен яшашни истайман” номли роман-хроникада 1938 йил 13 март куни отувга ҳукм қилинган Файзулла Хўжаевнинг давлат раҳбари сифатидаги ролига баҳо берилган. Қатағон ўзининг юқори чўққисига чиққан 1937-1938 йилларда Ўзбекистон Республикасида давлат раҳбарларидан тортиб оддий кишиларнинг ҳам сохта айбловлари “Қизил Ўзбекистон”, “Правда Востока” каби газеталарда берилган. “Жизнь, отданная народу” номли китоб Файзулла Хўжаев таваллувининг 100 йиллигига бағишланган. Унда Ф.Хўжаевга 1938 йил 13 март куни Москвада “Ўнг троцкийчи блок” устидан ўтказилган СССР Олий суд Ҳарбий Коллегиясида судья Ульрих томонидан ўқилган айблов баённомаси маълумотлари мавжуд.

Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва Жамият қурилиши Академияси, “Шаҳидлар хотираси” жамғармаси ҳамкорлигида нашр қилинган “Қор қўйнида лолалар” номли очерклар тўплами тарихий адабиётлардан биридир. Унда Ўзбекистондан қатағон қилинган 22 нафар аёл ҳақида маълумот берилган.

Ўзбекистон Республикаси “Шаҳидлар хотираси” жамғармаси, Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси ва “Қатағон қурбонлари хотираси” музейи ҳамкорликда “Тарихнинг номаълум саҳифалари” номли икки жилдлик материаллар тўпламининг “Совет мустамлакачилиги даврига оид ҳужжат ва материаллар” номли иккинчи бобида янги архив маълумотлари келтирилган. Тўпланда А.Фитратнинг “учлик” томонидан “халқ душмани”

сифатида қўлга олиниб ЎзССР НКВД КГБ 4-бўлим ўринбосари Тригулов ва зобит Шариповларнинг тергов жараёнлари киритилган.

Уларнинг 4,5 фоизи қайтиб келди, ҳолос. 1937-1938 йилларда советларнинг Ўзбекистон бўйлаб геноцид усулида ўтказган қатағони миллатлар бошига жуда оғир кулфатлар келтирди. Унда миллатимиз ўзининг етук давлат арбоблари ва зиёлилари ҳамда аграр соҳанинг билимдон деҳқонларидан айрилди.

Мустақиллик туфайли хуррият дея ўз жонларини фидо қилган кишиларнинг табаррук номлари оқланди. Бугун қатағон тарихини ўрганиш давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Президентимиз И.А.Каримов уқтирганидек: "... ана шу фожиали ўтмиш, босиб ўтган машаққатли йўлимиз барчамизга сабоқ бўлиши, бугунги воқеликни теран таҳлил қилиб, мавжуд таҳдидларга нисбатан доимо огоҳ бўлиб яшашга даъват этиши лозим. Ўз тарихини билмайдиган, кечаги кунини унутган миллатнинг келажаги йўқ".

Г. Шагатаева

Навоий кончилиқ коллежи

МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА ЎЗБЕКИСТОНДА ШҶРО ҲУКУМАТИ ҚАТАҒОН СИЁСАТИНИНГ ЎРГАНИЛИШИ

(“Қатағон қурбонлари хотираси” музейи ходимлари фаолияти
мисолида)

Мамлакатимизнинг истиқлолни қўлга киритиши миллий ўзликни англаш ва тарихий ҳақиқатни тиклаш учун кенг имкониятлар эшигини очди. Ватанимизнинг йирик олимлари, кенг ижодий зиёлилар оммаси томонидан яқин ўтмишни мустақиллик мафқураси нуқтаи-назаридан ўрганиш ишлари бошлаб юборилди. Президентимиз Ислоҳ Каримов раҳнамолигида истиқлол йилларида миллий қадриятларни тиклаш, тарихимизни ҳолис ва ҳаққоний ўрганиш, ноҳақ унутилган тарихий сиймолар хотирасини эъзозлаш, маданиятимиз ва санъатимиз ривожига улкан ҳисса қўшган ижодкорлар фаолиятини ўрганиш, уларнинг бой маънавий меросини асраб авайлаш, тарғиб ва ташвиқ этиш, азизгоҳларни мўътабар зиёратгоҳларга айлантириш, тарихий адолатни қарор топтириш борасида кенг қўламли ишлар амалга оширилди.

Юртбошимиз таъкидлаб ўтганидек, “Мустабид тузум қатағони қурбони бўлган минглаб ватандошларимизнинг аянчли қисмати, миллатимиз зиёлиларининг бошига тушган қора кунлар ҳеч қачон ёдимиздан чиқмайди. Эркин ва фаровон кунларга эришишимизга ўз ҳиссасини қўшган инсонлар хотирасини эъзозлаш, уларнинг ҳаёти ва фаолияти билан боғлиқ ҳаққоний маълумотларни ўрганиш – эзгу ва хайрли ишдир”¹. Тарихимизнинг энг қора ва аламли ҳасратга тўла бўлган мустамлака даври ҳам бутунлай қайтадан ўрганилиши лозимлиги маълум бўлиб қолди. Боиси, мустабид тузум миллатимиз ҳақидаги тарихий адолатни шу даражада эгиб, ҳақиқатни йўққа чиқарганки, тарихимиз тўғрисида бирорта тўғри сўз қаламга олинмаган эди. Ҳолатни ўрганиш тарихчилар олдига катта вазифа юклади. Ушбу тарихий ҳақиқатни тиклашда энг шимарган фидойи олимлар ичида йирик адабиётшунос олим, профессор Наим Каримовнинг хизматлари ҳам жуда катта бўлди. Ўзбекистон Қаҳрамони Озод Шарафиддинов “Ҳар ҳолда, XX асрнинг иккинчи ярмидаги ўзбек адабиётидаги ривожланишни Наим Каримовсиз тасаввур қилиб бўлмайди...”, деб олимнинг адабиётшунослик соҳасидаги хизматларини бирма-бир санаб ўтади ва “Мустақиллик йилларида Наим Каримов ижодида жуда муҳим аҳамиятга эга бўлган янги бир мавзу пайдо бўлди. Бу шўро замонидаги оммавий қатағон мавзуси бўлиб, Наим Каримов унинг адабиёт билан боғлиқ жиҳатларини ёритишга ва шу билан яқин тарихимизнинг ўқилмай қолган ёхуд нотўғри ўқилган саҳифаларини қайта тиклашга ҳаракат қилди...”² деганди. Олимнинг истиқлол йилларидаги ижоди билан танишар эканмиз нафақат адабиётшунос олим, балки адабиётшунос тарихчи олим десак хато бўлмайди. Шу боисдан ҳам профессор А.Маврулов Ўзбекистоннинг Янги тарихи китобига материалларни тайёрлашда Н.Каримов билан ҳамкорлик қилгандир³. Олимнинг хассос қалби ва

¹ Аждодлар руҳига эҳтиром. 2008 й. 31 август // Ўзбекистон Миллий ахборот агентлиги (ЎЗА)нинг веб-сайти – www.uza.uz.

² Наим Каримов. – Тошкент. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси, 2003 й. – 65 б.

³ Жамият маданий-маънавий ҳаётида “ривожланган социализм” гоёсининг сингдирилиши // Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-киتاب. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. – Т., 2000. – Б. 569-586. Ўзбекистон фан ва маданияти уруш йилларида // Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-киتاب. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. – Т., 2000. – Б. 487-498. “Қайта қуриш” ва Ўзбекистон маданияти // Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-киتاب. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. – Т., 2000. – Б. 648-659.

тийрак назаридан замонанинг ҳеч бир жиҳати қочиб қутила олмайди, тарих янада таъсирли, янада ибратли кўриниш олиб, ўқувчи юрагининг туб-тубларига кириб боради. Тузум қаттолликларининг ҳақиқий башарасини очишда А.Қаҳҳордек сўзга хасис ва ортиқча ҳиссиётлардан холислик йўлини тутлади. Китобхонда тарихий тафаккурни шакллантиришда Н.Каримовнинг услуби кўпчилик тарихчилар учун ҳам ўрناк бўларлик деб ўйлаймиз. Назаримизда олим тарихни ёзишда миллатимизнинг улуғ мутафаккири А.Навоийнинг тавсияларини ўзига асос қилиб олган. Олимнинг заҳматли меҳнати туфайли архив маълумотлари асосида давр зулмларининг остида топталган нафақат адабиёт вакиллари, балки сиёсат ва жамоат арбоблари, машҳур спортчилардан тортиб оддий инсонларгача, қатағоннинг беғуноҳ қурбонлари бўлган аёлларнинг бевақт сўлган тақдирлари мисолида “ёвузлик империяси”нинг ҳақиқатини даҳшатли юзини очиб ташлайди. Хуллас, қатағон даври тарихини ёритишда олимнинг ижодий ишларини тўплаб, тарих фанини ўқитишда қўшимча адабиёт сифатида тавсия этилса янада мақсадга мувофиқ бўлади. Шу маънода Наим Каримовнинг истиқлол йилларида вақтли матбуотда ва алоҳида рисолалар сифатида нашр этилган асарларини қатағон даври тарихшунослиги манбалари сифатида қабул қилиш мумкин. Наим Каримов истиқлолнинг илк шамоллари эса бошлаган кезлардан ўзининг олимлик бурчи сифатида миллатимизнинг асл жавоҳирлари ва уларнинг бахтсиз тақдирлари билан халқимизни таништиришга киришган. Хусусан, Жадидлик ҳаракати¹, Ҳамза², Бехбудий³, Фитрат⁴, А.Қодирий¹, Чўлпон², Усмон Носир³, Боту⁴,

¹ Жадидчилик нима? // Санъат. – 1990. – 12-сон. – Б. 5-6. Жадидлар 1916 йилда // Миллий тикланиш. – 1998. – 22 сентябрь. XXаср бошларидаги тарихий вазият ва жадидчилик ҳаракатининг вужудга келиши // Жадидчилик: ислоҳот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. Даврий тўплам. – Т., 1999. – Б.23-34. Жадид адабиёти: пайдо бўлиш вақти ва сабаблари //Маърифат, 2005. – 13 август

² Ҳамзани ким ўлдирган ёхуд Шохимардоннинг қора баҳори // Ёшлик. – 1991. – 10-сон. – Б. 50-59. Ҳамза ва жадидчилик // Гулистон. – 1994. – 5-сон. – Б. 54-57. Ҳамза ва мухторият // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1995. – 11 август.

³ Миллий уйғониш жарчиси (Бехбудий ҳақида). // Ўзбекистон овози. – 1995. –18 апрель. Бехбудий Хельсинкида бўлганимиз? // Хуррият. – 1998. –3 июль. Бехбудийнинг сўнгги сафари // Жамият ва бошқарув. – 1998. –1-сон. – Б 58-63. Уни Вилсон таклиф қилган эди... (Бехбудий ҳақида). // Миллий тикланиш. – 2001. –2 февраль.

⁴ Мавлоно Фитрат, Рафиқ Мўмин // Фидоийлар. – Т., 1990. – Б 11-17, 30-35; Истиқлол жарчиси (Фитрат ҳақида) Тошкент оқломи. – 1996. –18 декабрь.

Рафиқ Мўмин⁵, Ғ.Зафарий⁶, Ҳожи Муин⁷, Отажон Ҳошим⁸лар тақдири билан қизиқди. Шунингдек, “Ўзбек адабиёти жаллодлари” туркумидан қатор мақолалар эълон қилди⁹. Олим машғум қатағон сиёсати даврини қаламга олар экан таъкидлаб ўтганимиздек нафақат адабиёт ва санъат аҳлини, балки халқимизнинг кўплаб ватанпарвар фарзандларининг тақдирларига ҳам бепарқ бўлмади. Жумладан, Ёқубхўжа Баҳриддинхўжаев¹⁰, Қори Ёқубов¹¹, Хайринисо Мажидхонова¹², Абдуваҳоб Муродий¹³, Назир Тўрақулов¹⁴, Убайдулла Хўжаев¹⁵, Абдунаби Расулев¹, Ҳусайнхон

¹ “Жисмоний ўлим менга кўрнчч эмас...” (Ёзувчи ҳаётидан бир лавҳа: А.Қодирийнинг 100 йиллиги олдидан) // Халқ сўзи. – 1994. –13 сентябрь.

² Истиклол учун кураш (Чўлпон ҳақида) // Миллий тикланиш. – 1995. –19-26 ноябрь Яна Чўлпон ўлими ҳақида // Маърифат. – 1996. –13 январь. Истикбол учун кураш (Чўлпон ҳаётидан лавҳалар) // Миллий тикланиш. – 1997. –18-26 ноябрь.

³ Аждаҳо комида (Усмон Носирнинг сўнги кунлари) // Ёш Ленинчи. – 1990. – 16-17, 20-22 ноябрь; Шоир изларини излаб (Усмон Носир ҳақида) // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1990. – 13 июль

⁴ Отилган юлдуз (Боту ҳақида) // Тошкент ҳақиқати. – 1992. –22 февраль. Боту – истибод қурбони // Тил ва адабиёт таълими. – 1994. –2-3 сон. –Б. 10-14.

⁵ Маърифатпарвар шоир (Рафиқ Мўмин ҳақида) // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1990. –25 май.

⁶ Ёзувчи, замон, муҳит (Ғ.Зафарий ҳақида). // Тошкент ҳақиқати. – 1994. –17 декабрь. Ғулом Зафарий // Гулистон. – 1996. – 4-сон. – Б. 54-56.

⁷ Муқаддас ғоя (Ҳожи Муин ҳақида). // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1999. –17 декабрь.

⁸ Энди гулга кирганда (Отажон Ҳошимнинг 85 йиллиги) // Қишлоқ ҳақиқати. – 1990. – 17 апрель.

⁹ “Наркомпрос иши”, “Ўзбек адабиёти жаллодлари” туркумидан // Фан ва турмуш. – 1991. – 6-сон. –Б. 26-29; Чўлпон учун кишан. “Ўзбек адабиёти жаллодлари” туркумидан // Фан ва турмуш. – 1991.–10-сон. –Б.7-8. “Алпомиш” нинг қатл этилиши. “Ўзбек адабиёти жаллодлари” туркумидан // Шарқ юлдузи. – 1992. –12-сон. –Б. 157-165. Зулм салтанатининг захматлари “Ўзбек адабиёти жаллодлари” туркумидан // Фан ва турмуш. – 1992. –11-12 сон. –Б. 14-16. Ойбек “Тош экан бу бошим” “Ўзбек адабиёти жаллодлари” туркумидан // Фан ва турмуш. – 1992. –9-10 сон. –Б. 24-25; Қодирийнинг боши – янги йил совғаси “Ўзбек адабиёти жаллодлари” туркумидан // Фан ва турмуш. – 1993. –3-4 сон. –Б. 14-16.

¹⁰ Тўғилмоқ – барҳаёт қолмоқликнинг хабари ёхуд шайхонтохурлик машҳур савдогар (Ёқубхўжа Баҳриддинхўжаев ҳақида) // Савдогар. – 2000. –12 сентябрь.

¹¹ Хуфялар изғиган замон (Қори Ёқубов ҳақида). // Миллий тикланиш. – 2000. –9 май; Устоз санъаткор (Қори Ёқубов ҳақида). // Халқ сўзи. 2006 й. 20 июн. Муҳиддин Қори Ёқубов // Жаннатмакон. 2011. 4-сон. 28-32 бетлар.

¹² Эрк-тангрига сажда қилиб... (1922 йили Олмонияга ўқишга кетган Хайринисо Мажидхонова ҳақида) // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 2000. – 14 апрель.

¹³ Биринчи дипломи агроном (Абдуваҳоб Муродий) // Қишлоқ ҳаёти. –2001. – 22 июнь.

¹⁴ Назир Тўрақулов // Жаннатмакон. 2011 й. 5-сон. 56-59-бетлар.

¹⁵ Ватанга бахшида умр. Унутилмас сиймолар (Убайдулла Хўжаев ҳақида) // Ҳаёт ва қонун. –2001. – 2-3 сон – Б. 43-44.

Ниёзий², С.Хўжаев³ларнинг ҳаётини ҳазон этган сиёсатнинг оғир оқибатларини фош қилиш билан тарихимизнинг оқ доғларини тўлдиришга интилади ва қатағон сиёсатининг бирор қатлам учун хавфсиз бўлмаганини уқтиришга ҳаракат қилади. Замон золимлик ва ёвузликнинг қўлига тушганда қандай аҳволнинг содир бўлишини ўзининг ҳажман йирик бўлмаган асарлари орқали тасвирлар экан, ҳар бир инсонни бугуннинг тинч осуда кунларининг кадр-қимматини истиқлолнинг нақадар улуғ бахт эканлигини кўрсатиб беришга ҳаракат қилади. Айниқса, мустабид тузум даври нафақат эркакларни, балки “инсониятнинг гўзал бўлаги” бўлган аёлларни ҳам аяб ўтирмади. Олим уларнинг ҳам тақдири билан қизиқади ва вақтли матбуотдаги чиқишларини умумлаштирган ҳолда “Қор кўйнида лолалар” тўпламига киритади⁴. Шу каби “Бокий хотира” туркум мақолалари ҳам қатағон сиёсатининг бегуноҳ қурбонлари ҳаёти ва замона фитналари ҳақида баён қилади⁵.

Олимнинг “Ҳидоят Иноятов”⁶, “Қурбон Берекин қисмати”⁷, “Муҳаммадшариф Сўфизода”⁸, “Маҳмудхўжа Бехбудий”⁹ каби қатор рисола ва китоблари қатағон даври тарихини ўрганишда муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

Яна бир йирик олим Шерали Турдиевнинг қатағон сиёсати ва унинг оқибатларини ўрганишда амалга оширган заҳматли меҳнатларини келтириш мумкин. Олим ўз илмий изланишларида

¹ Дўппифурушнинг аччиқ қисмати (Қатағон қурбони Абдунаби Расулев ҳақида) // Даракчи. – 2001. – 30 август.

² Хусайнхон Ниёзийнинг сўнги кунлари // Хусайнхон Ниёзий. – халқ профессори (Хотира ва мақолалар тўплами). – Т., 2001. – Б. 64-73.

³ Сулаймон Хўжаев профессионал хаваскор. // Жаннатмакон. 2011 й. 9-сон. 48-52 бетлар.

⁴ Кимёхон Ашурова. Тожихон Аҳмедова. Яна Валентина Васильева тўғрисида. Кетеван Исломова. Элмира Исломова. Максуда Исҳоқова. Асҳоб Машарипова. Зоя Оллоқулова. Сабоҳат Раҳимова. Екатерина Сулаймонова. Марям Султонмуродова тўғрисида. Сора Тўрабекова. Ҳикматжон Фитратова. Она, бола ва келин Хўжаевалар. Раҳбар Шермухаммедова (Қатағон қурбонлари) // Қор кўйнида лолалар (Қатағон қилинган аёллар ҳақида очерклар). – Т., 2001. – 312 б.

⁵ Миллатнинг ҳазон бўлган гуллари (Бокий хотира туркумидан) // Тошкент ҳафтанома. – 2002. – 29 август. Миллий иттиҳодчилардан бири (Асадулла Хўжаонов). (Бокий хотира туркумидан) // Тошкент ҳафтанома. – 2002. – 18 июль. Тавалло (Бокий хотира туркумидан) // Тошкент ҳафтанома. – 2002. – 22 август. ...

⁶ Ҳидоят Иноятов. Н.Каримов. – Т., Фан. 2003. – 20 б.

⁷ Қурбон Берекин қисмати, - Т., А.Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти. – 126 бет. ДИТД-1.

⁸ Муҳаммадшариф Сўфизода. (6 б.т.)

⁹ Маҳмудхўжа Бехбудий. – Т.: Ўзбекистон. 2011. 80 б.

Миён Бузрук¹, Р.Малик², Саидризо Ализода³, Боту⁴, Сафо Зуфарий⁵, Раҳим Раҳмонов⁶, Ҳожи Муин⁷, Раҳима Исломова⁸, Хусан Ғозиев⁹, Насриддин Шераҳмедов¹⁰, Холид Саид¹¹, Саттор Жаббор¹², Абдувоҳид қори¹³, Карим Абдуллаев¹⁴, Абдуқодир Шақурий¹⁵, Фитрат¹⁶, Қори Йўлдош Пўлатов¹⁷, Ашурали Зоҳирий¹⁸, Зиё Саид¹⁹, Исмоил Обидий²⁰ ва Халил Ёқубов²¹ларнинг аламли қисматига оид маълумотларни кенг жамоатчилик эътиборига тақдим этди. Олимнинг қатагон сиёсатини ўрганишга бағишланган меҳнатларининг меваси сифатида дунё юзини кўрган “Улар Германияда ўқиган эдилар” асари ўқувчилар томонидан айниқса яхши кутиб олинди. Олим умрининг сўнгги дамларигача халқимизнинг асл фарзандларининг аянчли тақдирини халққа етказишдек савобли иш йўлда фаолият олиб борди. Албатта,

¹ Миён Бузрук Солиҳов – адабиётшунос. Ўзбек тили ва адабиёти. 2002., № 1.

² Устоз қисмати (профессор Р.Малик ҳақида). //Маърифат, 2002. – 26 июнь.

³ Маърифат ва матбуот фидойиси (Саидризо Ализода). //Маърифат, 2003. – 7 май.

⁴ Маърифат фидойилари (Боту ҳақида). //Маърифат, 2004. – 17 май.

⁵ Тилшунос олим қисмати (Сафо Зуфарий ҳақида). //Маърифат, 2004. – 5 июнь.

⁶ Ёр олимнинг қисмати (Раҳим Раҳмонов ҳақида). //Маърифат, 2004. – 14 август.

⁷ Матбуотга бахшида умр (Ҳожи Муин ҳақида). //Маърифат, 2004. – 17 август.

⁸ Ўн тўққиз ёшлик кизнинг қисмати (Раҳима Исломова ҳақида). //Ўзбекистон овози, 2004. – 28 август.

⁹ Тилшунос олим қисмати (Хусан Ғозиев ҳақида). //Маърифат, 2004. – 28 август.

¹⁰ Уни нега айбладилар (Насриддин Шераҳмедов ҳақида). //XXI аср, 2004. – 6 октябрь.

¹¹ Ҳукмдан олдин отилган олим (Холид Саид ҳақида). //Маърифат, 2004. – 6 октябрь. Туркшунос олим қисмати (Холид Саид ҳақида). // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 2009. –13 март.

¹² Саттор Жаббор қисмати. //Маърифат, 2005. – 11 июнь. Машъум панжалар(Саттор Жаббор қисмати) //Миллий тикланиш, 2006. – 4 январь.

¹³ Абдувоҳид Қори қисмати. //Миллий тикланиш, 2005. – 24 июнь. Бобом ҳақида(Абдувоҳид Қори набирасининг хотираси). // Ҳидоят, 2008. №9.

¹⁴ Келажак кўзи билан қаради (Карим Абдуллаев ҳақида). //Маърифат, 2005. – 30 июль.

¹⁵ Маърифатпарварнинг сўнгги тақдири (Абдуқодир Шақурий) //Маърифат, 2006. – 5 июль. Маърифат боғининг боғбонларидан эди (А.Шақурий ҳақида). //Қишлоқ ҳаёти. 2007. – 31 август.

¹⁶ Ўзбекистонни ташлаб кетмажакман (Фитрат) Маҳалла, 2006. – 30 август.

¹⁷ Фидойлик қурбони (Қори Йўлдош Пўлатов) Шарқ юлдузи, 2007. №5. Қонунсизлик қурбони (Қори Йўлдош Пўлатов ҳақида) //Инсон ва қонун. 2001. – 21 август.

¹⁸ Маърифат ва истиклол фидойиларидан эди (Ашурали Зоҳирий ҳақида) //Соғлом авлод учун. 2009. №8.

¹⁹ Зиё Саид зиёси. // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 2009. –29 май.

²⁰ Фидойи қурашчи эди (Исмоил Обидий ҳақида) // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 2009. –7 август.

²¹Изтиробли хотиралар (Халил Ёқубов ҳақида) //Маърифат, 2009. – 22 август. Халил Ёқубов ҳақида хотиралар. // Ўзбек тили ва адабиёти. 2009. №4.

севимли қаҳрамонларидек бу илмий тадқиқотлари билан ўзини ҳам мангуликка муҳрлаб кетди, десак асло хато бўлмайди.

Йирик олим, архив билимдони Сирожиддин Аҳмедовнинг истиқлол йилларидаги илмий изланишларида ҳам қатағон даври қурбонлари ва уларнинг фаолиятини ўрганиш етакчи ўрин эгаллайди. Олимнинг вақтли матбуотдаги чиқишлари ўзининг қамров кўлами, кенг мушоҳадаси ва воқеъликка нисбатан ўта синчков муносабати билан ажралиб туради. Чуқур илм соҳиби Сирожиддин Аҳмедовнинг ҳар бир тадқиқоти санъат даражасига кўтарилган. Инсоннинг ва замоннинг объектив ва субъектив жиҳатларини очишда олим ҳар бир деталга алоҳида эътибор қаратади ва тарих фалсафаси билан ёндашади. Мустабид тузум ва унинг сиёсий устқурмаси ноинсоний ғоялар устида барпо этилганлиги ва ана шу шароитда тузумнинг ҳаётини сақлаб қолиши фақат сонсиз қатағонлар сиёсатини тақозо этиши, бунда шахснинг алоҳида мавжудлиги куч билан йўқотилиб, мустақил фикр ва ташаббус таъқиб этилиши, инсоннинг оддий мурватга, манқуртга айлантрилиши, сиёсатнинг асосий вазифасига айланганлигини кўрсатиб беради. Олимнинг матбуотдаги чиқишлари ўзининг пухталиги ва инсонни ўйга толдириши билан ажралиб туради. Уларда олим жададчиликнинг пайдо бўлиш шарт шароитларини илмий талқин этиб, Мунаввар қори Абдурашидхонов, Салим Тиллахонов, Абдулла Қодирий, Фитрат, Чўлпон каби буюк ватандошларимизнинг ҳар бирининг ҳаёти, ижоди ва тақдири билан боғлиқ маълумотларни мамлакатимизда биринчилардан бўлиб эълон қилди. Ғулом Зафарий¹, Шаҳид Эҳсон², Абдулла Пўлатов³, Мирзоғофур Мусохонов⁴, Маҳмудхўжа Бехбудий⁵, Мунаввар қори Абдурашидхонов⁶, Ашурали Зоҳирий⁷, Комилжон Норбеков⁸ каби миллатимизнинг сара жавоҳирларининг аянчли тақдирлари уларнинг мустабид тузум томонидан таъқиб қилиниши ҳақидаги тарихимиздан супуриб ташлашга қаратилган ҳаракатларини йўққа

¹ Ғулом Зафарий // Шарқ юлдузи. 2004. №4.

² Шаҳид Эҳсон // Маърифат, 2004. – 17 июль.

³ Бўз йигитнинг қисмати // Қадрият, 2004. – 31 август.

⁴ Санъатсевар эди // Хуррият, 2005. – 8 июнь.

⁵ Бир сиёсий қотиллик тарихи // Миллий тикланиш, 2005. – 10 июнь.

⁶ Ҳақсиз ҳужум // Хуррият, 2005. – 17 август.

⁷ Сароб бўлмаган умр // Ўзбекистон матбуоти. №3, №4. 2010.

⁸ Тириклигим илм ахлоқингизда // Моҳият. 2011. – 19 август.

чиқарди. “Тараққий” театр труппасининг тақдири¹ баён этилган мақоласида миллий труппалардан бирининг йўқ қилиниши мисолида шўроча маданиятнинг асл қиёфасини тасвирлаб берган. Олимнинг “Қаюм Рамазоннинг ушалмаган орзулари” рисоласида² бутун давр даҳшатларини бир инсон тақдири мисолида кўрсатиб берилган.

Умуман, олимларимизнинг истиқлол йилларида қатағон даври ва унинг бегуноҳ қурбонлари ҳаёт фаолиятига бағишланган заҳматли меҳнати таҳсинга лойиқдир. Эндиги вазифа ҳурматли олимларимизнинг ишларини жамлаш ва умумлаштирган ҳолда оммалаштириш мақсадга мувофиқдир. Яқин тарихимизнинг алам ва изтиробларга тўла “оқ доғ”ларини тўлдиришда “Қатағон қурбонлари хотираси” музейининг кичик илмий жамоасининг катта ишлари, албатта, бу билан чекланиб қолмаган. Ҳозирда турли грантлар бўйича амалга оширилаётган илмий тадқиқотлар келажақда янада залворли меваларини бериши шубҳасиздир.

М.Абдуллаев

Т.ф.н., доц. Андижон давлат университети

МУСТАҚИЛЛИК ДАВРИ ТАДҚИҚОТЛАРИДА “ҚУЛОҚЛАР СУРГУНИ” МУАММОСИНИНГ ЁРИТИЛИШИ

Маълумки, совет даври тарихшунослигида кулоқ қилиш ва сургун қилинган оилалар тақдири масаласи ҳаққоний ўрганилмаган, бу мавзу тамоман сохталаштирилган. Аниқроғи муаммони ҳолисона ўрганишга ҳукмрон мафкура имкон бермаган.

1980 йиллар охирида тарихшунослик фанида дунёқараш бирмунча ўзгарди. Бу маълум маънода илмий тадқиқотларда сиёсийлаштириш, мафкуралаштириш ҳамда догматизмдан чекинишда ўз ифодасини топди. Тадқиқотчилар ва умуман, жамият аъзолари онгида тарихий қадриятларга қайта баҳо бериш, СССРдаги социалистик қурилиш назарияси ва амалиётидаги муаммоларга ҳолисона жавоб топиш фикри юзага келди. Қолаверса, 1980 йиллар охирида тадқиқотчилар учун фойдаланиш умуман мумкин бўлмаган айрим архив ҳужжатларидан махфийлик

¹ Тараққий тақдири. //Театр. 2010. № 1.

² Қаюм Рамазоннинг ушалмаган орзулари. Т., – 2005. –Б. 59.

тамғасининг олиниси кулоқ қилиш жараёнини тарихий ҳақиқат асосида объектив таҳлил қилиш учун шароит яратди.

“Қайта куриш” йилларида ошкоралик шабадаси ўларок, 1930-1950 йиллардаги оммавий сургунлар, халқларни депортация қилиш ва унинг кўлами масалаларини ёритувчи илк изланишлар бошланди, тарихшуносликда катта аҳамиятга эга бўлган янги тадқиқотлар яратилди. Уларда коллективлаштириш ва кулоқ қилиш жараёнига янгича тафаккур ва илмий билимларнинг янги даражасида баҳо берилган. Бу каби ишлар қаторига 1930 йиллар аграр ислохотларини катагон кўзгусида ёритувчи О.В.Волобуев, С.В.Кулешов, В.П.Данилов, Н.В.Тепцов мақолаларини киритиш мумкин¹. Бу мақолаларда коллективлаштиришнинг зўравонлик усуллари, кулоқ қилишнинг репрессив формалари танқидий таҳлилга тортилган, кулоқ қилинган, иттифокнинг чекка минтақаларига сургун қилинган кулоқ оилалари миқдори ҳақида янги маълумотлар келтирилган ҳамда совет ҳукуматининг 1930 йиллардаги сиёсатига янгича баҳо берилган. Афсуски, бу ишларда ҳам сургун қилинган кулоқлар – махсус қўчирилганлар тақдири тўла ўз ифодасини топмаган.

Мустабид тузум қулаганидан кейин миллий республикаларда “кулоқлар сургуни” муаммосини тадқиқ этиш янгича методология асосида ва кенг кўламда йўлга қўйилди. 1992 йилдан бугунги кунларгача МДХ давлатларида, асосан, Россия Федерациясида халқлар депортацияси ва уларнинг махсус посёлкалардаги ҳаёти масалаларини ёритувчи кўпгина тадқиқотлар яратилди ва улар ушбу мавзу тарихшунослигини анчагина бойитди. Энг муҳими, бу муаммо тарихшуносликнинг турли аспектларида тадқиқ этила бошланди. “Кулоқ” оилалари сургун қилинган махсус посёлкалар феноменига алоқадор нашрларни шартли равишда бир неча гуруҳга ажратиш мумкин.

¹ Волобуев О.В., Кулешов С.В. Очищение. История и перестройка. – М.: 1989; Данилов В.П. Каковы современные оценки коллективизации сельского хозяйства в нашей стране. Историки отвечают на вопросы. – М.: 1989; Ўша муаллиф. Коллективизация... / Переписка на исторические темы. Диалог ведёт читатель. – М.: 1989; Ўша муаллиф. Коллективизация: как это было? / Страницы истории советского общества. Люди, проблемы, факты. – М.: 1989; Тепцов Н.В. Аграрная политика на крутых поворотах 20-30-х годов. / История и политика КПСС. – М.: 1990; Ўша муаллиф. Правды о раскулачивании. (Документальный очерк) // Кентавр. – М.: 1991, март-апрель.

Россиялик тадқиқотчиларнинг асарларини кузатар эканмиз, уларнинг айримларида асосан, алоҳида халқларнинг депортация қилиниши ёки депортацияга учраган халқлар тарихининг маълум бир масаласи ўрганилган. Тарихчи В.Н.Земсков эса ўз тадқиқотларида ГУЛАГнинг таркибий қисми бўлган махсус посёлкалар тизими фаолиятидаги таркибий ўзгаришларни демографик аспектда тадқиқ этган. Тоталитар тузум қулагандан кейинги илк йилларда юзага келган тадқиқотлардан бевосита “қулоқлар сургуни” масаласига дахлдор бўлган В.Н.Земсков, А.Н.Дугин, Г.М.Адибеков мақолаларини¹ қайд этиб ўтмоқ лозим. Бу тадқиқотларда қулоқлаштириш, сургун қилиш, қулоқларнинг махсус посёлкалардаги оғир турмуш тарзи, махсус посёлкалар дислокацияси, махсус кўчирилганлар миқдори ва динамикаси масалалари ёритиб ўтилган. Гарчи бу тадқиқотларда ёритилган масалалар бутун иттифоқ доирасида олинган ва асосан статистик характерда бўлсада, уларда Ўрта Осиё, жумладан Ўзбекистон меҳнат посёлкаларидаги “собик қулоқлар” миқдори ҳақида ҳам бир қанча маълумотлар ўрин олган. Энг асосийси, бу тадқиқотларда қулоқ оилаларининг сургун қилинишига оммавий қатағон нуқтаи назаридан баҳо берилган.

Россиялик тадқиқотчилар Н.А.Ивницкий, В.Н.Земсковларнинг сўнги монографик тадқиқот ишлари² алоҳида эътиборга сазовордир. Уларда “қулоқлар сургуни”нинг 25 йиллик тарихи – 1930 йилдан 1954 йилгача, яъни сургуннинг бекор қилинишигача бўлган жараёнлари умумий ҳолда таҳлил қилинган. Хусусан, В.Н.Земсковнинг монографиясида СССРдаги махсус колониялар тарихи бошланғичидан то охиригача камраб олинган бўлиб, муаммо социал-демографик аспектда таҳлил қилинган. Тадқиқотда махсус посёлкалардаги “собик қулоқлар” контингенти миқдори ва дислокациясига доир жуда кенг кўламдаги маълумотлар жамланган

¹ Земсков В.Н. «Кулацкая ссылка» накануне и в годы Великой Отечественной войны // Социологические исследования. – М.: 1992, №2; Ўша муаллиф. Судьба «кулацкой ссылки» в послевоенное время // Социологические исследования. – М.: 1992, №8. Ўша муаллиф. Судьба «кулацкой ссылки». 1930-1954 // Отечественная история. – М.: 1994, №1; Дугин А.Н. Спецпоселения // Полиция и милиция в России. – М.: 1993; 1996; Адибеков Г.М. Спецпереселенцы – жертвы сплошной коллективизации // Исторический архив. – М.: 1994, №4.

² Ивницкий Н.А. Коллективизация и раскулачивание (начало 30-х годов). – М.: 1994; Ўша муаллиф. Судьба раскулаченных в СССР. – М.: Собрание, 2004; Земсков В.Н. Спецпоселенцы в СССР. 1930-1960. – М.: Наука, 2003.

бўлиб, улар ичида Ўрта Осиё республикалари махсус посёлкаларига алоқадор маълумотлар муҳим аҳамият касб этади.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш ва қулоқ қилиш сиёсати тарихини ҳаққоний ўрганиш сари дадил қадам ташланди. Мазкур муаммо доирасида янги концептуал-методологик тамойилларга асосланиб ёзилган қатор илмий мақолалар ва монографиялар яратилди. Таниқли тарихчи олима, академик Р.Х.Аминова ўзининг мақолалари ва рисоласида¹ коллективлаштириш сиёсатининг зўравонликка асосланган, қишлоқ ва деҳқонлар манфаатига тамоман ёт бир иллат эканлигини далиллар асосида исботлаб берди, тоталитар тузумнинг бу хато сиёсатини кескин танқид остига олиб, унинг салбий оқибатларини кўрсатди.

А.А.Голованов ўз тадқиқотида² 1917-1937 йиллардаги ўзбек қишлоғининг ижтимоий ҳолатини янгича қарашлар асосида таҳлил қилиб, советларнинг бу йилларда ўзбек қишлоғида олиб борган аграр сиёсатининг ўзига хос салбий хусусиятлари ва унинг оқибатларини очишга ҳаракат қилган. Монографияда тўқ хўжаликлар устидан советлар юритган чеклаш сиёсати, “қулоқ қилиш” ва унинг салбий натижалари ҳам мисоллар асосида ёритиб ўтилган.

Профессор Р.Т.Шамсутдиновнинг коллективлаштириш, қулоқ қилиш ва сургун тарихига бағишланган монографик тадқиқотлари ва мақолаларида³ муаммонинг бир қатор аспекти - хусусан, қулоқларнинг сургундаги ҳаёти масалалари биринчи маротаба ўзбек тарихшунослигида нафақат Ўзбекистон, балки бутун Ўрта

¹ Аминова Р.Х. Возвращаясь к истории коллективизации в Узбекистане. -Т.: Фан, 1995; Ўша муаллиф. Коллективлаштириш - кашшоқлаштириш демак. // Шарқ юлдузи, 1992, №12.

² Голованов А.А. Крестьянство Узбекистана: эволюция социального положения. 1917-1937 гг. -Т.: Фан, 1992.

³ Шамсутдинов Р.Т. Ўзбекистонда советларнинг қулоқлаштириш сиёсати ва унинг фожаси оқибатлари. - Т.: Шарқ, 2001; Ўша муаллиф. Қишлоқ фожаси: жамоалаштириш, қулоқлаштириш, сургун (Ўрта Осиё республикалари мисолида) - Т.: Шарқ, 2003; Ўша муаллиф. Ўзбекистон деҳқонларининг Шимолий Кавказга сургун қилиниши. // Ўзбекистон тарихи. 2003, №1. Ўша муаллиф. Шимолий Кавказ сургундаги юртдошлар қисмати. (А.Мамажонов билан ҳаммуаллифликда) - Т.: Шарқ, 2005; Шамсутдинов Р., ва бошқ. Тарихнинг хасратли саҳифалари. - Т.: Шарқ, 2006; Шамсутдинов Р. Қулоқлар сургуну. // Мулоқот, 2000, №3, №4; Шамсутдинов Р., Мамажонов А. Шимолий Кавказ сургундаги юртдошларимиз ҳаёти // Жамият ва бошқарув, 2004, №4. Шамсутдинов Р. Қатағонга учраган қулоқлар. // Мулоқот, 2005, №2.

Осиё минтақаси қамраб олинган ҳолда таҳлил қилинган. Бу тадқиқот асарларида ватанимиз ва ҳориждаги мавзуга даҳлдор муҳим архив ҳужжатлари биринчи бор илмий истеъмолга олиб кирилган ҳамда “қулоқларни синф сифатида тугатиш” сиёсати янги руҳда умумлаштирилган ҳолда ёритилган. Шунингдек, мазкур тадқиқотларда Ўрта осийлик “қулоқ”ларининг Украина, Шимолий Кавказ, Шимолий Қозоғистон ва иттифоқнинг бошқа чекка минтақаларига сургун қилиниши, уларнинг сургундаги аянчли ҳаёти, пахтачилик соҳасидаги меҳнати, 1937-1939 йилларда яна қайта қатағон қилиниш жараёнлари, Иккинчи жаҳон урушидаги иштироки масалалари кўплаб фактик ҳужжатлар, эсдаликлар асосида тасвирланган.

2006 йилда Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тарих институти, Республика “Шаҳидлар хотираси” хайрия жамғармаси ва Андижон Давлат университети томонидан профессор Д.А.Алимова таҳрири остидаги уч жиллик “Ўрта Осиё қишлоқлари фожиаси: коллективлаштириш, қулоқлаштириш, сургун 1929-1955 йиллар” номли архив ҳужжат ва материаллари тўпламининг нашр қилиниши мазкур муаммо манбашунослигига муҳим ҳисса бўлди¹. Мазкур ҳужжатлар тўпламида деҳқон хўжалиқларининг қулоқ сифатида тугатилиши, қулоқ оилаларининг сургун қилиниши Ўрта Осиё миқёсида тадқиқ этилган ва деҳқонларнинг оммавий қатағон қилинишига доир тарихимизнинг аянчли саҳифаларидан гувоҳлик берувчи хилма-хил архив манбалари биринчи бор эълон қилинган. Энг муҳими, ушбу ҳужжатлар тўпламининг нашр этилиши қатағон қилинган “қулоқлар” тақдирига даҳлдор кенг қамровли муаммонинг янгидан-янги қирраларини тадқиқ этишга йўл очиб берди.

Сўнгги йилларда, сургун қилинган “қулоқ”лар тақдирига оид бир қатор тадқиқот ишлари эълон қилинди. Бизнинг номзодлик диссертациямизда ва мақолаларимизда² Ўзбекистондаги қулоқлар

¹ Қаранг: Трагедия среднеазиатского кишлака: коллективизация, раскулачивание, ссылка 1929-1955 гг. Документы и материалы в 3-х томах. / Сост.: Р.Т.Шамсутдинов, Б.М.Расулов; Под ред. Д.А.Алимовой. – Т.: Шарк, 2006.

² Абдуллаев М.Ф. Ўзбекистонда советларнинг «қулоқ» қилиш сиёсати ва унинг фожиали оқибатлари (1929-1945 йиллар). Тарих фан. ном. илмий даражаси учун диссертация. Тошкент: 2002; Абдуллаев М. Ўзбекистондаги «қулоқ» посёлқалари. // Ижтимоий фикр. Инсон ҳуқуқлари, 2004, №2; Абдуллаев М. “Ҳазорбор” меҳнат посёлқаси. // Ўзбекистонда демократлаштириш ва инсон ҳуқуқлари, 2005, №3-4; Абдуллаев М. Қулоқлар сургунни ва маҳсус посёлқалар. // «Жамият ва бошқарув» 2010. № 1. 96-98-бетлар; Абдуллаев М.

сургуни ва сургундаги “собик кулоқлар” тақдирининг айрим масалалари ёритиб ўтилган. Тадқиқотчи А.Мамажоновнинг номзодлик диссертациясида¹ Ўзбекистондан Шимолий Кавказга сургун қилинган кулоқлар тарихи ўрганилган бўлса, тадқиқотчи М.Акбарованинг номзодлик диссертациясида эса ёппасига коллективлаштириш йилларида Ўзбекистондан Шимолий Қозоғистонга сургун қилинган юртдошлар қисмати масалалари ўрганилган².

Р.Т.Шамсутдинов, М.Акбароваларнинг қатор мақолалари ва 2009 йилда нашр этилган алоҳида монографиясида Ўзбекистондан Шимолий Қозоғистонга сургун қилинган кулоқлар ҳаёти ва тақдирининг турли масалалари янги архив ҳужжатлари асосида ёритилган³.

Мазкур мавзу тарихшунослигида “кулоқ”лик азоб-уқубатини тортганларнинг эсдаликлари ҳам муҳим аҳамият касб этади. Бу борада мустақиллик йилларида бир қанча эсдаликлар⁴ эълон қилиндики, улар ўша мудҳиш давр манзарасини тасвирлаб беришга хизмат қилади.

Хуллас, масалага доир илмий адабиётлар шарҳи ва таҳлили кўрсатмоқдаки, Ўрта Осиё республикаларидаги кулоқ қилиш, унинг оқибатлари – асосан, Ўрта Осиё ҳудудларига сургун қилинган кулоқ оилалари тақдир масаласи ўзбек тарихшунослигида тўла

Сургун қилинган кулоқларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари. // «Жамият ва бошқарув» 2010. Махсус сон. 122-126; Абдуллаев М. Дехкон хўжалиқларинин кулоқ қилишда ОГПУ органларининг роли. // «АДУ Илмий хабарномаси». 2010. № 3. 59-63-бетлар; “Кулоқлар сургуни”да махсус посёлкаларнинг маъмурий бошқарув тизими. // “Бухоро Давлат университети илмий ахбороти” 2010. №3. 18-26-бетлар.

¹ Мамажонов А. Коллективлаштириш жараёнида Ўзбекистон қишлоқларидан Шимолий Кавказга сургун қилинганлар. // Тарих фан. ном. илмий даражаси учун дисс. автореферати. – Андижон: 2005.

² Акбарова М.Л. Жизнь и судьба кулаков, высланных из Средней Азии в Казахстан (1929-1956 гг.) // Автореферат дисс. канд. ист. наук. – Ташкент: 2010. 30 с.

³ Шамсутдинов Р., Акбарова М. Шимолий Қозоғистонга сургун қилинган ўзбеклар. // Жамият ва бошқарув, 2006, № 2. – Б. 176-179; Ўша муаллифлар. Шимолий Қозоғистонга сургун қилинган юртдошлар. / Тарихнинг хасратли саҳифалари. – Т.: Шарқ, 2006. – Б. 131-146; Ўша муаллифлар. Шимолий Қозоғистонга сургун қилинган дехқонлар ва уларнинг фожиали ҳаёти. / Ватанимиз ўтмишидан. – Андижон: 2007. Б. 65-82; Шамсутдинов Р., Акбарова М. Шимолий Қозоғистон сургундаги юртдошлар қисмати. – Т.: Шарқ, 2009. 224 б.

⁴ Эгамназаров А. Сургун. (ҳужжатли қисса, очерклар, мақолалар) -Т.: Адолат, 1999., Боқий Н., Ҳамидов Х. Мени ёд эт. -Т., 2000; Иброҳим Карим. Бегона. (Давр фожиаси менинг тақдиримда) Биринчи китоб. -Т.: Янги аср авлоди, 2001.

ўрганилмаган. Бу борадаги изланишлар эндигина бошланди. Айтиш мумкинки, ҳозирги даврга қадар нафақат Ўзбекистон, балки Ўрта Осиё тарихшунослигида ноҳаддан қатагон қилиниб, махсус меҳнат посёлкаларига сургун қилинган деҳқон оилаларининг сургундаги тақдири масаласи яхлит бир илмий муаммо сифатида махсус ўрганилмаган. Бу ҳол ушбу муаммони республикамиз архивларида ва қўшни МДХ давлатлари архивларида сақланаётган ҳужжатларни ўрганиш, таҳлил қилиш асосида ҳал этишни тақозо этади.

А.Раҳманкулова

Т.ф.н., А.Қодирий номидаги Тошкент давлат маданият институти

СПЕЦПОСЕЛЕНЦЫ В УЗБЕКИСТАНЕ: СПЕЦПЕРЕСЕЛЕНЦЫ, ДЕПОРТИРОВАННЫЕ, МОБИЛИЗОВАННЫЕ

Вследствии репрессивной политики советского государства миллионы людей стали жертвами политического произвола по политическим, религиозным, социально-классовым и иным мотивам. Репрессии были направлены не только против отдельных лиц, слоев, но и против целых народов. Огромное количество людей было незаконно депортировано из мест своего проживания и большинство из них пострадало совершенно безвинно. Среднеазиатские республики как Западная Сибирь и Казахстан, были выбраны как места расселения и спецпоселений для депортированных народов и спецпереселенцев. Большое количество их было расселено в Казахстане и в Узбекистане.

Крупной волной принудительного переселения стала так называемая кулацкая ссылка, связанная с проведением насильственной коллективизации. В 1931-1932 гг. центр переселения сместился в Казахстан, Среднюю Азию и Западную Сибирь. Раскулаченные и высланные кулаки проходили первоначально по ведомству ГУЛАГ ОГПУ и именовались спецпереселенцами. В 1933 году их переименовали в трудпоселенцев, а места их расселения переименовали из спецпоселков в трудовые поселки (трудпоселки). Расселяли

кулаков небольшими поселками в так называемые «**трудовые поселки**». Для них существовал еще и филиал ГУЛАГа САЗЛАГ. По состоянию на 1 января 1941 года по Управлению исправительно-трудовых лагерей НКВД Узбекской ССР дислокация трудпоселков выглядела следующим образом: количество трудпоселков-14, состояло семей - 3328, человек - 12078, в том числе детей до 3 лет-1215, от 3 до 8 лет – 1063, детей и подростков от 8 до 14 лет- 1952 человек¹. Трудпоселенцы были из 23 разных национальностей.

Одними из первых в 1937 году тотальной депортации подверглись корейцы Дальнего Востока. Сразу после принятого 21 августа 1937 г. постановления СНК СССР и ЦК ВКП (б) «О выселении корейцев из пограничных районов Дальневосточного края» в республику в октябре-ноябре 1937 г. прибыло 74500 корейцев (16307 семей)². В 1940-е годы тотальной депортации подверглись немцы, калмыки, народы из Северного Кавказа: карачаевцы, чеченцы, ингуши, балкарцы, из Крыма: крымские татары, болгары, греки, армяне и иноподанные, из Грузии: турки-месхетинцы, курды и хемшины и другие народы. По состоянию на 1 января 1953 года в Узбекской ССР количество спецпоселенцев составило 188689 человек. Из них мужчин – 52924, женщин – 73139, детей до 16 лет – 58996 человек. Количество среди спецпоселенцев иноподданных и лиц без гражданства составило 2743 человек. Из них: из Греции – 2472, Ирана – 7, Турции – 208, Германии – 1, Польши – 3, Румынии – 1, без гражданства – 53 человек³. Сведения о количестве спецпоселенцев, расселенных в республике (по контингентам) представлены следующим образом (смотрите таблицу)⁴:

¹ ГАРФ (Государственный архив Российской Федерации), Ф. Р-9479, Оп. 1. Д. 62, Л. 111.

² ЦГА РУз, ф. 837, оп.32, д. 593, л.139.

³ Депортация народов СССР (1930-1950-е годы). 1 часть. Документальные источники ЦГАОР высших органов власти и органов госуправления СССР. Материалы к серии. «Народы и культуры». Выпуск 12. –М., 1992. –С. 204.

⁴ Там же. –С.229-241.

№	Наименование республик, краев, обл.	Наименование контингентов	Находится в наличии				Кроме того		Всего состоит на учете
			Семей	Чел.	Из них		Числится в розыске	Находится в местах лишения свободы	
					Взрослых	Детей до 16 лет			
1	Узбекская ССР	Итого:	45600	185055	126063	58992	156	3478	188689
	В том числе:	Калмыки	224	794	551	243	-	14	808
		Власовцы	-	216	216	-	6	95	317
		Из Молдавской ССР	1	10	8	2	-	-	10
		Из Крыма	32263	130856	91555	39301	101	2774	133731
	Из них:	Татары	30882	125519	87392	38127	97	2732	128348
		Греки	1068	4065	3185	880	1	31	4097
		Армяне	99	379	304	75	-	2	381
		Болгары	14	53	40	13	-	-	53
		др. нац., не входящие в состав семей спецпоселенцев из Крыма	200	840	634	206	3	9	852
		Из Грузии	10756	43611	26888	16723	39	217	43867
	Из них:	Турки	7407	30399	18664	11735	35	154	30598
		Курды	135	666	396	270	-	1	667
		Хемшины	-	2	2	-	-	-	2
		Немцы	2021	7996	5804	2192	8	362	8366
	Из них:	Местные	1230	4603	3291	1312	3	58	4664
		Высланные по решениям ревительства	381	1431	1068	363	-	20	1451
		Мобилизованные	213	1010	788	222	-	14	1024
		Репатрирированные	192	910	615	295	5	270	1185
		др. нац., не входящие в состав семей спецпоселенцев немцев	5	42	42	-	-	-	42
		Из Северного Кавказа	335	1572	1041	531	2	16	1590
	Из них:	Карачаевцы	150	818	558	260	1	2	821
		Балкарцы	101	409	250	159	-	1	410
		Чеченцы	53	175	119	56	-	5	180
		Ингуши	29	159	106	53	1	7	167
		др. нац., не входящие в состав семей спец-поселенцев из Северного Кавказа	2	11	8	3	-	1	12

Депортированные не входили в состав спецпереселенцев–раскулаченных. Они кроме корейцев, обслуживались спецкомендатурами. Корейцы фактически считались по своему статусу административно–высланными и не входили в состав спецпоселенцев. Следует сказать, что нововыявленные архивные документы, вносят точность в статус других контингентов, в частности, **мобилизованных** немцев и других, характеризуют деятельность спецкомендатур.

Н.Мустафаева
ЎЗР ФА Тарих институти

ФАЙЗУЛЛА ХЎЖАЕВ: МИЛЛИЙ МАДАНИЯТ ҚАЙҒУСИ

XX аср бошлари Шарқ халқлари тарихида, хусусан Туркистон, Хива ўлкалари каби Бухоро амирлигида ҳам мураккаб ижтимоий-сиёсий воқеаларга бой бўлди. Бу даврнинг энг характерли хусусияти янгиланиш, тараққиёт учун курашган жадидчилик ҳаракати ва халқимизнинг буюк фарзандларини фидоийлиги, уларнинг илғор ғоялари ва мақсадларининг улуғворлигида эди. Бухоро жадидчилиги ҳам ушбу суронли даврларда ташкил топди, ривожланди ва ижтимоий воқеликлар билан чамбарчас боғланди. Айнан шу ҳаракат Файзулла Хўжаевдек етук арбобни тарих сахнасига олиб чиқди ва у мураккаб тарихий шароитда ўз халқи, Ватани тақдири учун бутун умрини бахшида этди.

Маълумки, жадидчилик ҳаракатининг дастлабки даври “маданий ҳаётга янгилик олиб кириш, мактабларни ислоҳ қилиш, дунёвий таълим тизимини жорий этиш, халқ орасида маърифат тарқатишни тарғиб қилиш”¹дан иборат бўлди. 1913 йилда она юртига бутунлай қайтиб келган Файзулла Хўжаев тез орада Бухоро тараққийпарвар оқимиға кўшилади. Чунки ёшлигиданоқ шарқ адабиёти классиклари Рудакий, Фирдавсий, Саъдий, Навоий, Фузулий, Машраб асарларида катта бўлган бўлса-да, лекин

¹ Қосимов Ф. Бухорода миллий демократик ҳаракатнинг ўзига хос хусусиятлари//Марказий Осиё XX аср бошида: ислохотлар, янгиланиш, тараққиёт ва мустақиллик учун кураш (жадидчилик, мухториятчилик, истиқлолчилик). Халқаро конференция материаллари Т. 2001. 6. 115

Россияда ўқиб, таълим тизимини кўриб, Бухородаги ўқиш, ўқитиш системаси, маориф ва маданият ишларини тубдан ислоҳ қилиш зарурлигини тўлиқ англаган эди.

У ўзининг “Бухоро инкилобининг тарихига доир” номли асарида жадидларнинг маданий-маърифий соҳадаги ишларини холис ёритиб берди. Бу ҳаракатнинг илк даврига баҳо берар экан, Ф.Хўжаев “хур фикрлик ва тараққийпарвар кишиларнинг айрим тўдаларидан бошланиб Бухоро, Тошкент, Фарғона ва Самарқандда очилган маданий маориф жамиятлари шаклидаги уюшмаларидан жадидчилик ташкилоти пайдо бўлди. Бу жамиятлар аввал бошлаб мавжуд бўлган мактабларни ислоҳ қилиш учун ташвиқот юргизди, ундан кейин дунёвий маълумот олмоқ зарурлиги йўлида ва унча катта бўлмаган ислоҳотлар талабида қойим бўлди”¹, - деган холис фикрда эди.

Бухоро Халқ республикаси тузилган биринчи даврларида давлат вазифаларининг бош бўғини сифатида дин соҳасига алоҳида эътибор қаратилганини қайд этиш даркор. Бу хусусда Ф.Хўжаевнинг қарашлари диққатга лойиқ. “Динни давлатдан ва мактабдан ажратиш зарур деган нуқтаи-назарда турганимиз ҳолда, биз қуйи табақалардаги диний тафаккур мустақамлигини ва ўрта аср фанатизми даражасига бориб етканлигини назарда тутиб, ҳозирги вақтда диннинг ўзига қарши давлатнинг актив кураш бошлаши мумкин эмас, деб ҳисоблаймиз. Руҳонийларни иқтисодий негизларидан ва мактабга таъсир ўтказишларидан маҳрум қилиш билангина чекланиб туриш керак”².

1920 йил БХСР бош нозири вазифасидаги фаолияти давомида воҳадаги илм-фан, халқ маорифи ҳаётига, адабиёт ва санъат тараққиётига алоҳида эътибор қаратди. Хусусан, 1921 йилда Бухоро илмий жамияти, 1923 йилда Бухоро воҳаси тарихи ўлкашунослик музейи ташкил этилди. Илмий жамият ўлканинг маърифатпарвар зиёлилари, шоирлари, тарихчилари, халқ маорифи вакиллари бирлаштирган эди. Улар илмий экспедициялар тузиб, қадимги қўлёзмалар, тарихий археологик ёдгорликлар, халқ оғзаки ижоди намуналарини тўплаш, уларни тадқиқ қилиш каби муҳим масалалар билан шуғулландилар. Бухорода халқ маорифи кенг

¹ Хўжаев Ф. Бухоро инкилобининг тарихига материаллар.//Файзулла Хўжаев ҳаёти ва фаолияти ҳақида янги мулоҳазалар. Т.1997. б.63.

² Хўжаев Ф. Танланган асарлар. Т.1. –Т.,1976. б.240.

ривожланди. 1923 йилда бу ерда 69та мактаб ва саводсизликни тугатиш курслари, 17та кутубхона ва қироатхона, 1 музей, 1 театр, 4 кинотеатр ишлаб турди. 1924 йилда эски Бухорода 60 кишилик клуб, 150 кишилик педагогик курслар очилди. 1923 йил 27 мартда СССР ХКС қарори билан Москва шаҳрида айнан БХСР болалари учун Бухоро билим юрти фаолият бошлайди ва у ерда 220 нафар йигит – қизлар таҳсил олган эди¹. Албатта бу ўринда Файзулла Хўжаевнинг саъйи-ҳаракатлари беқиёс бўлганлигини алоҳида таъкидлаш даркор. Унинг ташаббуси билан 1922-1923 йиллар мобайнида бир гуруҳ ёшлар Германияга таҳсил олиш учун юборилган эдилар.

Ф. Хўжаев миллий матбуотни ривожлантириш борасидаги ишлари ҳам таҳсинга лойиқ. Зеро, унинг ташаббуси билан “Бухоро ахбори”, “Известия БухЦИК”, “Билим учқуни”, “Қизил найза”, “Школа и жизнь”, “Учкун”, “Маориф ва маданият”, “Бухарская правда”, “Бухоро турмуши” каби газета-журналлар нашри йўлга қўйилди ва у ҳар бир матбуот органида ўзининг қизиқарли, долзарб мақолалари билан иштирок қилиб, ўзининг етук журналистик ҳамда публицистик сифатларини намоён қилди.

Ўзбекистонда кино санъати тараққиёти ҳам бевосита Ф.Хўжаев номи билан чамбарчас боғлиқ. 1924 йил Ленинград кино ташкилоти ва Бухкино билан шартнома имзоланиб, миллий кинематография тарихида муҳим босқич бошланди. Зотан айнан шу даврда бир неча хужжатли фильмлар ва биринчи ўзбек тўлиқ метражли фильми – “Ўлим минораси” суратга олинди. Миллий кинони ривожлантириш йўлида Ф.Хўжаев “Бухкино” ходимлари учун ҳатто ўзининг шаҳардаги уйини бўшатиб беради. Бу ҳам бўлса унинг ўзбек маданияти ривожига олийжаноблик хислатларидан бири ҳисобланади.

1925-1937 йиллар давомида Ўзбекистон ХКС раиси лавозимида ҳам у ўз халқи ва Ватани тақдири учун жонкуяр бўлиб қолди. Табиийки, ўша даврнинг тарихий воқелиги, мураккаб сиёсий вазият, мафкуравий тазйиқ, давлат сиёсатидаги коммунистик партия томонидан белгилаб берилган ғоявий йўналишлар Ф.Хўжаев фаолиятига ҳам ўз таъсирини ўтказгани шубҳасиз. Чунки унинг бу йиллардаги қилган маърузалари, нутқлари, мақолаларида социалистик қурилиш муваффақиятлари,

¹ Хўжаев Ф. Танланган асарлар. Т.1. – Т., 1976. 6.515.

индустрияда эришилган натижалар, маданий инқилоб ютуқларини очишга ҳаракат қилинган. Лекин шунга қарамай, у ютуқ ва муваффақиятлар билан бир қаторда, юз бераётган камчиликлар, йўл кўйилаётган хатоларни кўрсатишга уринди.

Маданият ривожининг энг муҳим шарти – бу маориф масаласидир. Файзулла Хўжаев айнан мазкур масалага алоҳида эътибор қаратиб, ўз даври учун катъиятли, дадил чиқишлари билан бу соҳа ривожига салмоқли ҳисса қўшган.

1926 йил июнда Советлар МИК IV сессиясида ЎзССР ҳукуматининг ҳисоботида Файзулла Хўжаев “1925 йилда биринчи босқич мактабларга тортилган болалар сони 55291 нафарга етганлигини, бу эса 8 ёшдан 16 ёшгача бўлган жами 967 минг нафар боланинг умумий сонига нисбатан 5,7 процентни ташкил этганлигини”¹, – қайд этади. Сиёсий маориф муассасаларининг сони эса 31,5 процент кўпайган. Файзулла Хўжаев бу ҳолатга: “Областларимизда аҳолининг кўпчилиги мактабларга бориб ўқишни сира истамаётир, иккинчидан, педагог ходимлар йўқ. Мактаблар очиш мумкин-у, аммо муаллимларни топиб бўлмайди. Учинчидан, дарсликлар йўқлиги ҳам жуда ёмон таъсир қилмоқда. Муаллимларни ҳам, дарсликларни ҳам тайёрламоқ учун бу ишга анча вақт керак. Тўртинчидан, шуниси қизиқки, мана шу халқ маорифи ишига жон-жаҳди билан кириша оладиган ходимлар шу вақтгача йўқ. Сиёсатчилар қанча десангиз топилади. Олий ўқув юртларини ва коммунистик университетларни битириб чиқаётганларнинг ҳаммаси сиёсатчи бўлиб кетмоқдалар”², деб баҳо берган эди.

Гарчи 20- йилларнинг сўнгги йилларида маҳаллий бюджетнинг 40 фоизи ва давлат бюджетининг 33 фоизи халқ маорифига ажратилган бўлса-да, Файзулла Хўжаев “ҳатто мана шу катта маблағлар ҳам етарли эмас”,- деб ҳисоблайди. Унингча, “Ўзбекистонда халқ маорифи соҳаси энг қоқоқ соҳа: хўжаликнинг ривожланиши билан маданият ишларининг ривожланиши ўртасида тафовут йилдан-йилга кўпроқ сезилмоқда. Ўзбекистон аҳолисининг катта қисми ҳалигача саводсиз ва бу саводсизликни батамом

¹ Советлар МИК IV сессиясида ЎзССР ҳукуматининг ҳисоботи. 1926. июнь.// Хўжаев Ф. Танланган асарлар. Т.2. –Т., 1978. б.114-115.

² Миллий давлат чегараланиши ва республика ташкил этгандан бери ўтган бир йил ичида Ўзбекистоннинг муваффақиятлари// Хўжаев Ф. Танланган асарлар. Т.2. –Т., 1978. б.477.

тугатиш учун якин келгусида имконият йўқ: мактаб ёшидаги болаларни мактабга тортиш Ўзбекистонда фақат 19 фоизни ташкил этади. Маданий қолоқлик мана шундай охириги даражага етиб турган шароитда бу йил халқ маорифига берилган 28 миллион сўм у ёқда турсин, ҳатто бундан кўпроқ маблағ берилган тақдирда ҳам бу маблағ етарли бўлмас эди”¹.

Файзулла Хўжаев Ўзбекистон халқ маорифининг ривожланишига тўсқин бўлиб турган омиллар куйидагиларда кўради:

1. Ерли аҳоли мактаблари учун муаллимларнинг етарли эмаслиги ва бундай муаллимларни кўп миқдорда четдан жалб қилиш зарурлиги.

2. Юқори даражадаги таълимни ривожлантиришга тўсқинлик қилиб турган бир нарса борки, у ҳам бўлса, бошланғич таълим олган кишиларнинг етарли эмаслиги.

3. Мактаблар ва бошқа маориф муассасалари бинолар билан жуда кам таъминланган.

Муаллимларнинг етарли эмаслиги ва улар билим савиясининг пастлиги билан мактаб ишларини назорат қилиб туришнинг заифлиги натижасида ўқитиш сифати юқори даражада бўлмаган, мактаб мавсуми қисқариб, ўқувчилар ва муаллимлар орасида “прогуллар” жуда кўпайган. Бу камчиликларни бартараф этиш йулида Ф.Хўжаев катта куч гайратини сарф этди.

Унинг зиёлилар масаласидаги қарашларини ўз даври учун жасорат деб баҳолаш мумкин: “Бизда Октябрь революциясидан бурунги ва Октябрь революциясидан кейинги зиёлилар бор деб айта олмаймиз. Гап шундаки, Октябрь революциясидан олдинги зиёлиларни контрреволюцион зиёлилар деб ҳисоблаб, уларни ишга тортмаётимиз. Мен буни асло тўғри эмас деб ҳисоблайман. Мен зиёлиларнинг ҳаммасидан фойдаланиш лозим деб ҳисоблайман.”² Афсуски бу фикрлар келгусида унинг ўзига қарши қаратилган тажовузларда хизмат қилган бўлса, эҳтимолдан холи эмас.

Унинг маданият ҳаётининг ҳар бир нуқтасига алоҳида эътибор берганини ҳатто радио масалаларига бўлган ёндашувда ҳам кўриш мумкин эди. 1934 йил радио ходимлари кенгашида сўзланган

¹ Ўзбекистон ва халқ хўжалиги (СССР МИК 1928 йил 3 декабрь IV чакирик нутқи)// Хўжаев Ф. Танланган асарлар. Т.2. –Т., 1978. 6.288-289.

² Хўжаев Ф. Танланган асарлар. Т.2. Т.1978. 6.509.

нутқда кўп ҳолларда пахта ишлари аллақачонлар унутилиб кетган оддий агитация усулларини қўлланишдан иборат бўлиб қолаётганлигини таъкидлайди. “Пахта-оқ олтин”, “пахта – менинг гўзалим”, “пахта менинг севган ёрим” деб пахта тўғрисида айтилган кўшиқларни эшитишга тўғри келади. Ўзларингиз айтинг, бунақа ўхшатишдан колхозчига нима фойда? Ахир, у пахта гўзал ёр эмаслигини ва гўзал ёрга ҳеч қандай алоҳаси йўқлигини, пахта “оқ олтин” эканлигини жуда яхши тушунади-ку, пахта қандай талқин қилинишини билади-ку? Хуллас, пахта масаласига бачканалик билан ёндашиш натижасида радио ходимларимиз мақсадга эришолмайдилар”¹. Ташвиқот тарғибот ишларида Ф.Хўжаев радиодаги соатлаб суҳбатлар одамларнинг жонига тегиши, беш дақиқалик ахборотлар бериш ва унинг орасида мусиқий номерлар тақдим этиш орқали кўпроқ натижа эришиш мумкинлиги ҳақидаги фикрлари қизиқарли. Ўзбек радиосини танқид қилар экан, “репертуарларнинг чекланганлиги, музыкали номерлар такрорланавериб жонга тегаётганлиги” унинг эътиборидан четда қолмайди.

Умуман, Ф. Хўжаев ўз фаолияти давомида Ўзбекистоннинг шон-шухрати, обрўси йўлида тинмай ҳаракат қилди, интилди. У бу борада айнан маданият соҳаси ҳар томонлама тараққиётнинг муҳим омили эканлигини у жуда яхши тушунар эди.

Х.Қурбонов

Т.ф.н., Навоий давлат педагогика институти

ШОҲИДЛАР ХОТИРАСИДАГИ ҚАТАҒОНЛАР

Ўзбекистон ўз миллий мустақиллигини қўлга киритгандан сўнг ҳолис ва ҳаққоний тарихни ўрганиш давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Кейинги йилларда совет ҳукмронлиги даврида амалга оширилган коллективлаштириш, қулоқлаштириш, сургун, қатағон сиёсатларини ўрганиш ва ҳолис тарихни яратишда Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг 1999 йил 12 майдаги “Қатағон қурбонлари хотирасини абадийлаштириш тўғрисида”ги

¹ Радиофронтни қайта қурайлик//Ф.Хўжаев Танланган асарлар. Т.3. Т.1980. 506 б.

Фармони¹, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 22 июлдаги “Ватан озодлиги йўлида қурбон бўлган фидойилар хотирасини абадийлаштириш тўғрисида”ги қарори² ҳуқуқий асос бўлди. 2001 йил 1 майдаги Президент Фармонига асосан, 31 август куни “Қатағон қурбонларини ёд этиш куни” деб белгиланди ва 2002 йилда бу илк бор “Шаҳидлар хотираси” ёдгорлик мажмуида нишонланди.

Республика Президенти И.А.Каримов: “Эл-юртимиз тақдирига даҳлдор бўлган тарихий адолатни тиклаш, халқимиз ва миллатимизнинг яқин ўтмишидаги ёпиқ саҳифаларини тўла очиб бериш, шу тарихдан сабоқ чиқариб, бугунги ва келажак ҳаётимизга онгли қарашни шакллантириш, бегуноҳ қурбон бўлган инсонлар хотирасини абадийлаштириш биз учун ҳам қарз, ҳам фарз”³, – дея таъкидлаган эди.

Совет ҳуқумати оммавий қатағонларни Сиёсий бюро ва партия раҳнамолигида бевосита НКВД органларига таянган ҳолда ўтказган. Давлат-партия идораси ва манфаатлари билан уйғунлашиб кетган совет қонунчилиги муҳолиф кучларга давлат билан олишишга ҳеч бир имкон қолдирмаган. Сиёсий бюронинг 1937 йил 2 июлдаги “Советларга қарши унсурлар тўғрисида”ги қарори “қатта террор” даврининг кенг кўламли қатағон операциясини ўтказиш учун ўзига хос “старт” бўлган.

НКВД комиссари Н.Ежов томонидан 1937 йил 30 июлдаги 00447-сонли мутлақо махфий оператив буйруғи қатағоннинг оммавий тус олишига бош омил бўлди. Унга мувофиқ, 1937 йил 10 августдан 1938 йил 1 январгача бўлган вақтда Ўзбекистон бўйича жами 10700 киши қамоққа олинган, улардан 3613 киши 1-тоифа бўйича отувга, 7087 киши 2-тоифа бўйича 8-10 йил қамоқ жазосига ҳукм қилинган⁴.

Аслида буйруққа асосан, Ўзбекистондан биринчи тоифа бўйича 750 киши, иккинчи тоифа бўйича 4000, жами 4750 киши

¹ Қатағон қурбонлари хотирасини абадийлаштириш тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Президенти фармони // Халқ сўзи, 1999 йил 13 май.

² Ватан озодлиги йўлида қурбон бўлган фидойилар хотирасини абадийлаштириш тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори // Халқ сўзи, 1999 йил 23 июль.

³ Каримов И.А. Юксак маънавият – энгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008. – Б.98.

⁴ Шамсутдинов Р.Т. Қатағон қурбонлари. Иккинчи китоб. - Т.: Шарқ, 2007. – Б. 6.

катагонга тортилиши кўрсатилган¹ бўлса-да, амалда бу “топширик” ортиғи билан бажарилган. Ушбу буйруқ ижросини таъминлаш учун барча чора-тадбирлар ишлаб чиқилган. Республикалар, ўлкалар, вилоятлар ҳудудларида маҳаллий шароитлар ва юзага келган вазиятга мувофиқ равишда оператив секторлар ташкил қилинган. 1937 йил августда бошланган террор 1938 йилнинг ноябрида, айнан В.И.Сталиннинг террорга чек қўйиш тўғрисидаги кўрсатмаси билан тўхтаган. Бу эса “катта террор”нинг марказдан бошқарилганлигидан далолат беради.

Қатагон қилинадиганларнинг рўйхатлари турли ташкилот ва бўлимлардан қабул қилинган. Ана шу машъум йиллардаги қатагонлар ҳудуд, жой, миллат, ирк, мансаб танламаган. Бутун иттифокдаги сингари Ўзбекистоннинг ҳам ҳар бир бурчагида “қатагон қиличи” ўз кучини кўрсатаверган.

XX асрнинг 30-йиллари охирида бошланган коллективлаштириш сиёсатининг мажбурийликка асосланганлиги, унинг оқибатида амалга оширилган қулоқлаштириш сиёсати, сургун амалиёти 40 - йилларга келиб оммавий сиёсий қатагонларга асос бўлди.

ВКП(б) МК Сиёсий бюросининг 1930 йил 30 январдаги “Ёлпасига коллективлаштириш районларида қулоқ хўжаликларини тугатиш тадбирлари тўғрисида”ги қарори ҳукуматнинг навбатдаги қатагон сиёсати авж олаётганлигидан дарак берди.

“Қулоқларни тугатиш оқибатида, - дейди проф. Р.Шамсутдинов, - қишлоқ энг тадбиркор, эпчил, ўзига тўқ, мустақил иш кўрувчи, хўжалик юритувчи деҳқонларидан маҳрум бўлди... Ва бу сиёсат бошдан охиригача зўравонлик, жабр-зулм ҳолатида олиб борилди”².

Кармана райони Варқ қишлоғида истиқомат қилган, коллективлаштириш даврида хўжалиги қулоқлаштирилган Нурназар Абдуназаровнинг фарзанди Муқим ота Нурназаров шундай эслайди: “Хўжаликда 20 таноб ер, 8 хонали уй, бир неча бош қорамол, от, эшак, қўй-қўзилар бўлган. Отамнинг айтишича, уйимизга қишлоқ совети раиси билан бирга бегона кишилар келиб,

¹ Репрессия 1937-38 годы. Документы и материалы. Выпуск 1. Сост: Шамсутдинов Р., Каримов Н., Юсупов Э. – Ташкент: Шарқ, 2005. – С. 35.

² Шамсутдинов Р.Т. Ўзбекистонда советларнинг қулоқлаштириш сиёсати ва унинг фожеали оқибатлари. –Тошкент: Шарқ, 2001. – Б. 64.

уни идорага олиб кетишган. Ноҳақ ва уйдирма айбловлар натижасида хўжалик кулоққа тортилган ва район ташқарисига, аниқроғи ҳозирги Самарқанд вилоятининг Пахтачи районига сургун қилинган. Аламли томони шундаки, мол-мулклар мусодара қилинаётган вақтда, ҳатто ҳаво совуқ бўлганлигига қарамай, менинг эгнимдаги камзўлчани ҳам отамнинг кўз олдида устимдан ечиб олиб кетишган экан”¹.

Дарҳақиқат, коллективлаштириш жараёнларида ихтиёрий равишда колхозга кирмаган, хўжалиги “юклатилган” солиқни ўз вақтида тўлай олмаган хўжаликлар кулоққа тортилган.

Сургун амалиёти оммавий қатағоннинг бошланишининг яна бир асосий бўлган омиллардан эди. Кўплаб оилалар қатори Карманалик бир оила ҳам сургун азобларини чеккан.

Навоий вилоятининг Кармана тумани Мир Саид Баҳром кўчаси (илгари Менжинский)да истиқомат қилаётган Бўриева Мунаввара ая (1933 йили Қарши шаҳрида туғилган, 6 ойлигида ота – онаси ва оила аъзолари билан Қаршидан Карманага кўчиб келган. Отин буви) отаси Ғаффор Бўриев ҳамда бобоси Бўри Шукуровларнинг Қарши сургунини бошларидан кечирганликларини куйидагича эслайди:

“Бобом Шукуров Бўри 1870 йили Карманада туғилган, зиёли, диндор, бой бўлган. Шу билан бир қаторда амирликда косиблик қилган. Болаларга диний ва Қуръондан таълим берган. 1938 йили 68 ёшда вафот этган.

Отам Бўриев Ғаффор 1901 йилда Карманада туғилган. Унга отасидан бир қисм мол-мулк қолган. Диний таълим ва Қуръони Каримни билган, намоз ўқиган. У кишининг 3 нафар: Бўриев Зиёдулла, Бўриева Каромат ва Бўриева Мунаввара (мен) исмли фарзандлари бўлган. 1931 йилда отам ва бобомнинг хўжалиги кулоқ қилиниб, бор мол-мулки мусодара этилган ҳамда мажлис қарори билан Қарши шаҳрига, 2 йилга сургун қилинган. Сургун вақтида бобом Б.Шукуровни 3 йилга қамоқ жазосига ҳукм қилганлар. Аммо, 60 ёшли отасига жазони лозим кўрмаган ўғли Ғ. Бўриев ўз отасининг ўрнига 3 йил қамоқ жазосини ўтаган. (Бир амаллаб йўлини топган бўлса керак, – М.Б.). 1932 йил ёз ойларида,

¹ Дала материалларидан. Варқ қишлоғида истиқомат қилган (оламдан ўтган) Муқим ота хотираларидан ёзиб олинди. 2008 йил 18 август. Кармана.

ўшанда мен 6 ойлик бўлган эканман, оиламиз Карманга қайтарилган. Отам 1983 йилда вафот этди”¹.

Бугунги кунгача эълон қилинган ҳужжатлар ва материаллар тўпламларидан² шу нарса аёнки, қатагонлар даврида, яъни 1937-1938 йилларда Бухоро вилоятидан 872, Навоий вилоятидан 249, Самарқанд вилоятидан 569, жами 1690 киши қатагон қилинган. Миллий таркибнинг 78 фоизини ўзбеклар ташкил этган. Агарда ушбу рақамларга шу йилларда узоқ ўлкаларда сургунда бўлган юртдошларимизни қўшиб ҳисобласак, бу миқдор янада кўпайиб кетади.

Қатагон қилингаларнинг аксарияти, яъни 70-74 фоизи “собик кулоқлар” ва дехонлар бўлганлигини таҳлиллар исботлади. Бухороликларнинг 595 нафари, навоийликларнинг 180 нафари, самарқандликларнинг 305 нафари коллективлаштириш даврида “кулоқ” қилинган кишилар эди. Улар ва қолган 25-30 фоиз аҳолининг ижтимоий таркиби таҳлил қилинганда, 100 турдан ортиқ касб–кор эгалари бўлганликлари маълум бўлди. Собик кулоқ, кулоқнинг ўғли, бой, савдогар, амир амалдори, ўқитувчи, диндор (имом, эшон, рухоний, мулла), талаба, колхоз раиси, ҳарбий аскар, жандарм, дворян ва помешчик, собик босмачи, юрист, ҳисобчи, техник, механик, трест бошлиғи, машинист, комендант, кутубхоначи, кассир, таржимон, илмий ходим, табиб, соқчи, тегирмончи, қурувчи, архитектор, ферма мудир, ветеринар, агроном, ёзувчи, артист, бригадир, фотограф, шофёр, лаборант, база бошлиғи, темирчи уста, косиб, нонвой, боғбон, уй бекаси ва бошқалар шулар жумласидан.

Бухоро сектори РМБ (Район милиция бўлими) томонидан ўтказилган йиғилиш қарори асосида “учлик”нинг 1937 йил 10 декабрдаги № 62-рақамли баённомасига кўра 205 киши устидан

¹ Дала материалларидан. Бўрисва Мунаввара ая хотираларидан ёзиб олинди (ҳозирда ҳаёт). 2008 йил 26 август. Кармана.

² Репрессия 1937-38 годы. Документы и материалы. Выпуск 1. Сост: Шамсутдинов Р., Каримов Н., Юсупов Э. – Т.: Шарқ, 2005. – 286 с; Шамсутдинов Р. Қатагон қурбонлари. Иккинчи китоб. – Т.: Шарқ, 2007. – 496 б; Репрессия 1937-38 гг. Документы и материалы. Выпуск 3. 1937 год, ноябрь. Сост: Шамсутдинов Р., Юсупов Э, Мамажонов А, Дусматов Э. – Т.: Шарқ, 2007. – 496 с; Репрессия 1937-38 гг. Документы и материалы. Выпуск 4. 1937 год, декабрь. Сост: Шамсутдинов Р., Абдуллаев М., Дусматов Э., Курбанов Х. – Т.: Шарқ, 2008. – 574 с; Қатагон қурбонлари. 1938 йил февраль, сентябрь. Бешинчи китоб. Тузувчилар: Шамсутдинов Р., Курбанов Х., Расулов Ж., Эгамбердиев Ф., Бекимметов У. – Т.: Шарқ, 2009. – 414 б.

ноҳақ ҳукм тайёрланган. Ушбу баённома бўйича 55 киши отувга, 150 киши 10 йилга МТЛга ҳукм қилинган. Ушбу баённома билан Навоий вилояти, Кармана райони (собик Бухоро округи) дан ҳукм ўқилган 24 киши бўлган. Илмий изланишлар, илмий экспедициялар натижасида ана шу 24 кишидан айримларининг ўзи, айримларининг қариндошларини топилди.

Шулардан бири Карманалик Сафар Умаровдир. “Умаров Сафар - 1912 йил Кармана район Ўйрот қишлоғида туғилган, ўзбек, ҳибсга олинган вақтда колхоз аъзоси. У қуролли босқинчи жиноий тўда билан алоқада бўлганликда, талончилик қилганликдаги уйдирмалар билан айбланиб, ЎзССР ЖКнинг 78 - моддаси билан 10 йилга МТЛга ҳукм қилинган”¹.

Умаров Сафар бобонинг ўғли Ҳамроқул Умаров билан суҳбат қилинганда у 1992 йилда отасининг сўзлари ёзиб олинган видеотасмани тақдим этди. Хотира сифатида олинган видеотасмада Сафар бобо ўз бошидан кечирган барча воқеалар тафсилотини батафсил баён қилган. Жумладан: “1932 йилда 5 йилга қулоқ қилиниб, ҳозирги Нарпай фермерлар уюшмасига қарашли камишзор ичидаги махсус “қулоқлар қамоқхонаси”да бўлдим. У ерда канал, ариқ, зовурлар қазиш каби оғир меҳнатларга мажбур қилиндим. 1937 йилнинг ёз ойларида озод этилдим. Орадан 20 кун ўтиб-ўтмай Кармана бозорида акам билан юрганимда 2 нафар милиция ходими олиб кетди ва Конимех райони марказидаги вақтинча сақлаш камерасида декабрь ойигача ушлаб турилдим. Декабрь ойида суд ҳукмини ўқиб эшиттирмасдан тўғридан-тўғри “сен халқ душмани Файзулла Хўжаевнинг думисан, 10 йилга қамалдинг” деб озодликдан маҳрум қилдилар. Узоқ Шарқ ва Нижний-Тагелдаги қамоқхоналарда 10 йил гуноҳсиз ўтирдим. Ваҳоланки, мен ҳатто Файзулла Хўжаевни танимас эдим, у билан бирор марта ҳам суҳбатлашмаганман. 15 йил Кармананинг сувини ичмадим. 1947 йилда қамоқдан озод бўлиб, уйга қайтдим. Мени яна негадир “чарм плаш кийганлар” излай бошлади, мен Тожикистонга қочиб яширинишга мажбур бўлдим. 1949 йилда Қарши шаҳрида яшаб, ўша ердан уйландим. Хотиним Мушарраф билан 1951 йилда Карманага кўчиб келдим. Келган заҳотиёқ, мироб бўлдим. “Колхоз пахтасини сувга бостирди” деган айб билан терговга чақиришди,

¹ Репрессия. 1937-1938гг. Документы и материалы. Выпуск 4... - С. 493.

аммо қишлоқ совети раиси ва колхоз раисининг актга имзо чекмаганлиги сабабли навбатдаги қамокдан қутилиб қолдим”¹.

Ўғли Ҳамро Умаровнинг сўзларига қараганда, отасининг хўжалиги колхоз тузумига қадар ўзига тўқ оила бўлиб, уйда тегирмон ва мой жувози бўлган, сўзларига кўпчилик одам қулоқ солган, маслаҳат олган, қишлоқ камбағалларига ҳар доим уйдан ун, ёғ улашиб турган. Отаси қамокдан қайтгач, умрининг охиригача деҳқончилик билан оила тебратган. Ҳамро Умаровнинг ўзи етмаганидек, 4 нафар ўғли ҳам “қулоқнинг ўғли”, “халқ душманининг фарзанди”, - деб ҳеч қаерга ишга жойлаша олмаган, узоқ йиллар руҳий ва маънавий азоб чеккан. Истиклол, бу оилага эрк, фаровонлик ато этди. Эндиликда Сафар бобо фидойилик тимсоли сифатида “оқланди”, Ҳамро ака қишлоқда фахр билан бош кўтариб юришга муваффақ бўлди.

Ана шу машғум йилларда Кармана районининг Ҳазора қишлоғидан қатағон қилинган Бозор Қурбонов, Насим Боймуродов, Ходи Мавлонов, Шавқи Юнусов, Мардон Асомов, Жамол Омонов, Ҳалил Сақовлардан фақат Шавқи Юнусов 10 йилдан сўнг қайтиб келган².

Воқеалардан умумий хулоса шуки, қатағонлар совет давлати ўрнатилган илк кунларданоқ бошланган эди. Қатағонлар совет ҳокимиятининг иқтисодий, сиёсий ва мафкуравий ҳукмронлигини зўравонлик билан таъминлаб берди. Қатағонлар ўзбек қишлоғидаги ижтимоий-сиёсий аҳволга оғир таъсир кўрсатди. Коллективлаштириш туфайли деҳонда ерга эгалик ҳисси ҳамда меҳнатидан манфаатдорлик йўқолди. Қулоқлаштириш натижасида нафақат тадбиркор, ишбилармон, бойлар, балки қишлоқ хўжалигининг таянчи бўлган ўрта ҳол қатлам ҳам қатағон қилинди. Сургун натижасида аҳоли ўз ер, ўз мулкидан, ўз оиласидан ажралди. Натижада қишлоқ эгаси камбағал-деҳқон бўлиб қолди. Бу эса иқтисодий ночор оқибатларга олиб келди.

“Қатта террор” халқнинг руҳий ҳолатига ҳам салбий таъсир кўрсатди. Халқда кўркув, ишончсизлик, умидсизлик, манфаатсизлик кайфиятини кучайишига сабаб бўлди.

¹ Дала материаллари. Ҳ. Умаров хотираларидан ёзиб олинди (вафот этган). 2008 йил 4 апрель. Кармана, Уйрот.

² Ҳамидов Х. Дарё соҳилидаги қишлоқ (Кармана тумани Ҳазора қишлоғи тарихидан кичик лавҳалар). – Тошкент, 2004. – Б. 49.

**ЎЗБЕКИСТОН МАХСУС ПОСЁЛКАЛАРИДАГИ
ҚУЛОҚЛАРНИНГ ТАКРОРАН ҚАТАҒОН ҚИЛИНИШИ
(1937-1938 йиллар)**

Меҳнат посёлкаларида сургун азобини, жабр-жафосини тортаётганларнинг бир қисми 30-йилларда, ҳатто Иккинчи жаҳон уруши йилларида такроран қатағон қилинган. Бундан Ўзбекистондаги меҳнат посёлкалари ҳам мустасно бўлмаган. Улардаги меҳнат кўчкдиларининг маълум қисми қатағон комига тортилиб концлагерларга, ГУЛАГ колонияларига, меҳнат тузатув лагерларига ташланган, айримлари отиб юборилган. Меҳнат посёлкалари ҳисобланган “Хазарбоғ”, “Боёвут”, “Далварзин”, “Дзержинский”, “Сталин”, “Ўзбекистон беш йиллиги”, “Норин”, “Савай” совхоз ва колхозларида сургун азобини тортаётганларнинг маълум қисми такроран қатағон қилинган. 1930 йил 10 ноябрда Денов райони, Амбарсой қишлоғида яшовчи Бурхон Ҳакимов ГПУ ходимлари томонидан қамоққа олиниб, Термиз изоляторида тергов қилинган. Унга Ўзбекистон ССР жиноят кодексининг 63- ва 80-моддалари бўйича айб қўйилган. Айблов хулосасига кўра у Денов қишлоқ совети Амбарсой қишлоғида 21,2 гектар ерга пахта экиб, ҳосилни атайин нобуд қилган, ерга ишлов бермаган, пахтани суғормаган, шу йўл билан давлатга зиён келтирган. Бурхон акимов деҳқонларни пишиб етилган пахтани териб олмасликка, бир пуд гуруч 50 сўм бўлгани ҳолда 1 пуд пахта 5 сўм бўлгани, бундан ташқари гуруч баҳосини кўтариш учун ушлаб турса бўлиши, пахтани эса дарҳол топширишга тўғри келиши боис пахта ўрнига шоли экиш деҳқон учун фойдали экани ҳақида тарғибот олиб борганликда ҳам айбланган. Ана шу айбларни ҳисобга олиб, ЎзССР Марказий Ижроия Комитетининг қарори ва ОГПУнинг 172-сонли буйруғига асосланиб Бурхон Ҳакимов иши ОГПУнинг Ўрта Осиёдаги доимий вакиллиги қошидаги судсиз жазо бериш бўйича учликка юборилади. Андреев, Макаревич, Диментманлар имзоси

билан юборилган айблов хулосасида Бурхон Ҳақимовга олий жазо-отув берилиши талаб қилинган¹. Бу каби қисматга маҳкум этилганлар жуда кўп бўлган. Далилларга мурожаат қиламиз. ОГПУнинг 1932 йил 15 апрелдаги 2-сонли оператив маълумотномасида Ўрта Осиёнинг 125 райондаги 27794 “қулоқ” хўжаликлардан 7091 оиланинг яшаш жойидан кетиб қолгани қайд этилган. Шундан 3316 киши якка ҳолда, 3775 оила эса барча оила аъзолари билан бирга қочиб кетган. Уларни топиш ва қўлга олиш бўйича операция ўтказилиб, 2155 “қулоқ” ушлаб олинган ва улардан 502 киши яшаб турган жойига, 610 киши махсус посёлка ва лагерларга юборилган, 759 кишининг иши судга оширилган, 284 киши эса маълумот тузилаётган вақтда терговда бўлган². “Савай” меҳнат посёлкасидаги махсус кўчиндилар сони янгитдан кулоққа тортилиб, учликнинг қарори билан меҳнат посёлкасига сургун қилинганлар ҳисобига ҳам кўпайиб борган. Масалан, ОГПУнинг Ўрта Осиёдаги доимий вакиллиги ҳузуридаги учликнинг 1933 йил 27 ва 28 майдаги Андижонда бўлиб ўтган Сайёр йиғилишида қамоққа олинган 181 кулоқ устидан ҳукм чиқарилади. Улардан 20 нафарини қамоқдан озод қилиб оиласи билан биргаликда “Савай”³ махсус посёлкасига сургун қилишга ҳукм қилинган. 1937 йил 10 августдан 1938 йил 1 январгача бўлган вақтда Ўзбекистон бўйича “қулоқ”лардан 5924 киши, “жиноятчи”лардан 1679 киши, бошқа “советларга қарши унсурлар”дан 3097 киши, жами 10700 киши қамоққа олинган. Уларнинг барчаси қамоқ жазосига ҳукм этилган. Улар орасида Ўзбекистон ҳудудидаги меҳнат посёлкаларидаги “қулоқлар” ҳам бор эди⁴. Бу ўринда ушбу жадвалдаги рақамлар диққатга сазовордир: 1937-1938 йилларда меҳнат посёлкалари аҳолиси таркибида қатағон қилинганлар сони

¹ Репрессия 1937-1938 гг. Выпуск 4 –Т.: Шарк, 2008, -С.229.

² Тарихнинг хасратли саҳифалари. Т.-“Шарк”, - 2006, 161-бет.

³ Андижон округи Жалолқудуқ районидаги “Савай” совхозида ташкил этилган, сургун қилинган кулоқлар яшаб меҳнат қиладиган махсус посёлкага жойлаштирилган, улар қомандатура ихтиёрида бўлганлар.

⁴ Тарихнинг хасратли саҳифалари. 161-бет

Республикалар	1937			1938		
	1937 йил 1 январ ҳолатига кўра меҳнат кўчкиндилар сони	1937 йилда жазоланган лар миқдори	Меҳнат кўчкиндилар умумий миқдорига нисбатан фоизи	1938 йил 1 январ ҳолатига кўра меҳнат кўчкиндилар сони	1938 йилда жазоланган лар миқдори	Меҳнат кўчкиндилар умумий миқдорига нисбатан фоизи
Ўзбекистон ССР	14 758	46	0,31	14 271	110	0,77
Қирғизистон ССР	12 123	77	0,63	11 961	116	0,97
Тожикистон ССР	9494	140	1,47	9150	263	2,90
Шимолий Кавказ ўлкаси	47 887	259	0,54	44 991	168	0,37
Украина ССР	8008	68	0,85	7468	58	0,78 ¹

1937 йил 8 сентябрда “учлик” Ички ишлар халқ комиссарлиги Андижон сектори томонидан тақдим этилган 2716-сонли жиноий ишни кўриб чиқади. Бу иш бўйича 5 кишига айблов қўйилади. “Учлик” Мирзаев Омонкул, Отаёров Қозоқ, Давлатов Саидларни отувга, мол мулкани мусодара қилишга, Холиқов Аннакул, Холиқов Омонкулларни 10 йил муддатга меҳнат тузатув лагерига қамоқ жазосига ҳукм қилган. Қамоқ жазоси Холиқов Аннакул учун 1937 йил 21 июлдан, Холиқов Омонкул учун 1937 йил 26 июлдан ҳисобланган.

Иккинчи жаҳон уруши даврида ҳам меҳнат посёлкаларидаги меҳнат кўчкиндиларининг маълум қисми турли ҳил бўҳтон, нотўғри маълумотлар, сохта айбловлар асосида қатагон қилинганлар.

1942 йил 20 январда ЎзССР Ички ишлар халқ комиссарлиги махсус меҳнат посёлкалари бўлимининг ГУЛАГ бошлиғи ўринбосари, давлат хавфсизлиги майори Загвозроднийга юборган ахборотида ана шу қатагон қилинганлар ҳақида маълумотлар келтирилган. Унда айтилишича, республикадаги махсус посёлкаларда 3296 оила бўлиб, улар таркибида 11798 киши борлиги, булардан кўп қисмини “собиқ кулоқ унсурлар, бой-

¹ Земсков В.Н. Спецпереселенцы в СССР 1930-1960 гг. -М.: “Наука”, 2003. – с 60.

помешчик унсурлар ва босмачилик ҳаракатининг собиқ иштирокчилари” ташкил этгани қайд қилинган. Шунингдек, меҳнат кўчиндиларидан 1942 йил 1 январдаги ҳолатга кўра 283 киши босмачилик ҳаракатининг собиқ иштирокчилари, 129 киши бой-помешчик унсурлар, 24 киши мусулмон-руҳонийлар, 103 киши савдогарлар, 38 киши собиқ-дворян-князлар, 8 киши собиқ халқ душманларининг хотинлари экани кўрсатилган. Ахборотда жумладан, шундай дейилган: “Ватан уруши бошланган пайтдан буён ўтган вақт ичида меҳнат кўчиндилари орасидан бўлган советларга қарши унсурларнинг антисовет фаоллиги намоён бўлмоқда, бу ҳол советларга қарши курашда мағлубиятчилик ва Германия фашистларини ёқловчи кайфиятларни ва бошқа ифвогарлик уйдирмаларини тарқатишда ўз ифодасини топмоқда”¹.

Бу ахборотда қамоққа олинганлар ҳақида ҳам маълумотлар келтирилган. Масалан, Янгийўл районидаги 4-сон меҳнат посёлкасидан меҳнат кўчиндиси, собиқ бой Омонбоев партия аъзосига нисбатан террорчилик ҳаракати қилгани учун, Ховос районидаги 2-сон меҳнат посёлкасидан Козимов советларга қарши гаплар айтгани учун қамоққа олинган. Учқўрғон районидаги 8-сон посёлкадан меҳнат кўчиндиси, миллати осетин, Жонпўлат Саломов аксилинқилобий фаолияти учун олий жазога ҳукм этилган. Избоскан районида советларга қарши ташвиқот олиб боргани ва фашистлар руҳидаги ифвогарликдан иборат миш-мишлар тарқатгани учун Шукур Худойбердиев ва Абдулла Мирзаев (ўзбек, собиқ йирик қулоқлар) қамоққа олингани ва ҳукм қилинганлиги ҳам қайд этилган².

1941 йил июлидан 1942 йилнинг 1 январига қадар советларга қарши фаолият кўрсатганликда айбланиб, 24 киши қамоққа олинган ва улар устидан ҳукм чиқарилган. Шу вақт ичида меҳнат посёлкаларидан 40 киши қочиб кетган, улардан 8 киши ушланиб, қайтариб меҳнат посёлкасига олиб бориб жойлаштирилган.

Ахборотда яна, шундай дейилган: “Шунингдек, собиқ босмачилардан бўлган банда-унсурларнинг қисман жонланиб қолганлиги ҳам сезилмоқдаки, бу ҳол улар орасидан баъзи бирларининг аксилинқилобий ҳаракатни фаоллаштириш мақсадида

¹ “Мерос” халқаро илмий-амалий экспедиция хайрия жамғармаси материалларидан: РФДА 9401-фонд, 2-рўйхат, 139-иш, 560-варақ.

² Уша жойда 558-варақ.

босмачилик ҳаракатининг собиқ иштирокчилари билан алоқа боғлашга интилишларида кўринмоқда”¹.

Меҳнат посёлкаларидаги меҳнат кўчиндиларининг ҳаёти, турмуши устидан назорат олиб бориш, кузатиш, қочиб кетишининг олдини олиш ва меҳнат кўчиндиларидан ишчи кучи сифатида фойдаланишни тартибга солиб туриш вазифаси комендантлар ва комендатуралар зиммасига юклатилган. Иккинчи жаҳон урушининг бошланиши билан комендатура ва комендантларнинг “қулоқлар сургуни”даги меҳнат кўчиндилари орасида олиб бораётган оператив-агентура фаолиятига жиддий ўзгаришлар киритилди. ГУЛАГ кўрсатмаларига мувофиқ уруш даври талабларига кўра меҳнат посёлкаларидаги тартиб-шароитлар кучайтирилди. 1942 йилнинг иккинчи ярмида Ўзбекистондаги барча меҳнат посёлкаларида режим кучайтирилди. Ўзига хос қатағон сиёсати “қулоқлар сургуни”дагиларга нисбатан яна такроран қўллана бошланди.

Меҳнат посёлкаларидаги меҳнат кўчиндиларига нисбатан жазо чоралари қўлланиши янада кучайтирилди. Меҳнат интизомини бузганлар ва прогул қилганлар судга берила бошланди. 1941 йил августининг ўзида меҳнат посёлкаларида турли сабаблар билан 20 киши ЎзССР Жиноят кодексининг 106-моддаси бўйича жавобгарликка тортилган².

Посёлкаларда НКВДнинг махфий агентлари собиқ “босмачилар”ни ва советларга қарши кайфиятидаги кишиларни излашга сафарбар этилди. Шубҳа остига олинганлар НКВДнинг оператив рўйхатига олина бошланди. Қуйи Чирчиқ районидаги 4-сон меҳнат посёлкасида 1942 йилда 36 кишининг номи НКВДнинг оператив ҳисобига олинган .

1941 йилда урушнинг дастлабки ойида шу меҳнат посёлкасида Фозилов Турсунбой қамоққа олинган. “Ота” лақабли НКВД агентининг ёзишича Фозилов Турсунбой: “Яқинда бу ерга Гитлер келади, барча қийинчиликлар тугайди. Фақат Гитлергина бизни ўзига яқин дўст сифатида кўради. Мен яқин орада бу ердан қочиб

¹ “Мерос” халқаро илмий-амалий экспедиция хайрия жамғармаси материалларидан: РФДА 9401-фонд, 2-рўйхат, 139-иш, 561-варак.

² ЎЗРИИВА, 32-жамғарма, 1-рўйхат, 9-иш, 69-варак.

кетаман. Тайинли жойда мени 5 та йигитим қуроллари билан кутиб олади”¹ деган.

1942 йилнинг мартида Денов туманидаги 1-сон Хазорбоғ меҳнат посёлкасида 1872 йилда туғилган Отаев Шоди қамоққа олинади. НКВД агентининг берган маълумотига кўра, Отаев Шоди ўтмишда “босмачилик” ҳаракатида фаол иштирок этган ва қўрбоши лавозимида бўлган. Лекин унинг қайси йилларда “босмачилик” ҳаракатида иштирок этгани аниқланмаган².

Янгийўлдаги меҳнат посёлкалари бўйича 11 кишининг номи НКВДнинг оператив рўйхатида олинган. Улардан 6 тасига советларга қарши кайфиятдаги “қулоқ”лар, 3 тасига собиқ “босмачилар” деган айб кўйилган.

1941 йил август ойида Али Мамаюсупов НКВДнинг махсус йиғини томонидан қамоққа олинган. Аниқланишича у ўтмишда қўрбоши бўлган ва ихтиёрида 55 йигити бўлган³.

1942 йил март ойида Окқўрғон районидаги 3-сон меҳнат посёлкасида қамоққа олинган Дадабоев Қосим ва Дадабоев Вали ўтмишда “босмачилик” ҳаракатида фаол иштирок этганликда ва 1941-1942 йилларда безорлик қилганликда, чайқовчилик билан шуғулланганликда айбланиб олий жазо отувга ҳукм қилинганлар⁴.

Бекобод туманидаги 6 ва 10-сон меҳнат посёлкаларидан 52 кишининг номи НКВД оператив рўйхатида олинган. Улардан 24 тасига собиқ “босмачилар”, 16 тасига йирик собиқ “қулоқ”лар, 3 тасига “халқ душманлари”нинг қариндошлари, 2 тасига чор армияси офицерлари деган айб кўйилган. Мазкур меҳнат посёлкасида “халқ душмани” сифатида отиб ташланган Файзулла Хўжаевнинг турмуш ўртоғи Робия Хўжаева, Файзулла Хўжаевнинг отиб ташланган укаси Ота Хўжаевнинг рафиқаси Шарифа Гизатуллиналар ҳам бўлган. Улар ҳақида “Роза” ва “Ғойиб” лақабли агентлар маълумот етказиб турганлар⁵.

Умуман 1941-1942 йилларда Ўзбекистон ҳудудидаги меҳнат посёлкаларидан 283 киши собиқ “босмачи” сифатида, 279 киши эса

¹ Ўша жойда, 15-иш, 38-варақ.

² ЎзР ИИВА, 32-жамгарма, 1-рўйхат, 15-иш, 25-варақ.

³ Ўша жойда, 483-варақ.

⁴ Ўша жойда, 59-варақ.

⁵ Ўша жойда, 49-50-варақлар.

советларга қарши ва аксилинқилобчи сифатида НКВДнинг оператив рўйхатига олинган. Улар қатағон домига тортилганлар¹.

ЎзССР Ички ишлар халқ комиссарлигининг 1942 йил ноябрь ойидаги махфий кўрсатмаси билан меҳнат посёлкаларидан қочганларни халқ судлари орқали эмас, балки НКВДнинг махсус кенгаши орқали жиноий жавобгарликка тортиш жорий этила бошланди².

Қочишга қарши турли тўсиқлар ўрнатиш борасида ва қочишга мойиллиги бўлган шахсларга нисбатан олдини олиш оператив-профилактик тадбирлар кўриш юзасидан анча ишлар амалга оширилади. Қочоқларни излаб топишни енгиллаштириш мақсадида посёлка комендатуралари бўйича ҳисобда турган барча меҳнат кўчкиндиларини бирма-бир суратга тушириш ўтказилади. Кўрилган тадбирлар натижасида 1942 йилнинг биринчи ярмида меҳнат кўчкиндиларининг қочиш ҳоллари анча камаяди, ушлаб келинганлар сони эса кўпайди. 1942 йилнинг биринчи ярмида 35 та меҳнат кўчкиндиси қочиб кетган, 62 киши эса ушлаб келинган. Кўпчилик қочоқлар қочишга уринган пайтларда комендантлар томонидан темир йўллари ва оддий йўлларда ташкил қилинган тунги пистирмаларда ушлаб қолинган. Қочоқларнинг бир қисми комендатура ходимлари томонидан оператив йўл билан манзилларини, улар турган жойларни аниқлаш йўли билан ушланган ва қочганлиги учун оила бошлиқларини суд орқали жиноий жавобгарликка тортиб яна қайтадан улар меҳнат посёлкаларига олиб келиб жойлаштирилган. Масалан, 1942 йилнинг иккинчи кварталда 6 киши қамоққа олиниб, халқ суди томонидан қочганлиги учун жазога ҳукм қилинган³.

Ўзбекистондаги меҳнат посёлкалари комендатуралари ходимларининг меҳнат кўчкиндиларидан бўлган қочоқларга қарши курашдаги “жонбозликлари” марказнинг мақтовларига сазовор бўлган ҳам эди.

Шундай қилиб, аввал қулоққа тортилиб, Ўзбекистоннинг ички ҳудудларига сургун қилинганларнинг маълум қисми махсус посёлкаларда қайтадан қатағон қилинган, айбсиз отилган, узоқ ўлкалардаги концлагерларга, меҳнат тузатув лагерларига

¹ ЎзР ИИВА, 32-жамғарма, 1-рўйхат, 14-иш, 5-варак.

² Уша жойда, 15-иш, 38-варак.

³ Рустамбек Шамсутдинов. Қишлоқ фожеаси: ... 510-бет.

юборилганлар. Бир сўз билан айтганда беайб жазоланган кишилар яна қайтадан қатагон тиғидан ўтказилган. Қатагон комига тортилган “қулоқ” лар номи вафотларидан кейингина, узоқ йиллар ўтгач оқланди. Улар ҳақидаги бор ҳақиқатни рўёбга чиқариш тарихчилар олдидаги муҳим вазифалардандир.

Э.Холмирзаев

Андижон давлат университети

ЎЗБЕКИСТОНЛИК СИЁСИЙ МАХБУСЛАРНИНГ ГУЛАГ ЛАГЕРЛАРИДАГИ ҲАЁТИГА ДОИР

Тарихимизнинг ҳалигача тадқиқ этилмаган ҳасратли саҳифаларидан бири – XX асрнинг 20-50-йилларидаги қатагон қурбонлари ва уларнинг ГУЛАГ* лагерларидаги аянчли ҳаётидир. Бирок бу мавзу ўзбек тарихшунослигида деярли ўрганилмаган.

ЎзССР Ички Ишлар Халқ Комиссарлиги “тройка”си томонидан 1937-1938 йилларда 8-10 йил қамоқ жазосига ҳукм этилган ва СССР НКВД ГУЛАГ лагерларига этап қилинган махбусларнинг меҳнати, турмуши, қисмати гарчан Россияда ўрганилган бўлса-да, аммо Ўрта осиелик махбуслар тарихи таҳлил қилинмаган.

1930-1950 йилларда жазо лагерлари СССРнинг барча ҳудудларида жойлаштирилган эди. Бу лагерлар таркибида қоидага кўра бир қанча лагер бўлимлари, пунктлари ва бошқа анча майда қисмлар бўлган. ГУЛАГ салтанати мавжудлиги даврида бундай қамоқхона жойлари 30 000 дан ортиқ бўлган. СССР НКВД ГУЛАГининг кадрлар бўйича бошлиғи ўринбосари Сахаровнинг 1940 йил 10 октябрдаги ҳисоботида 65 та ана шундай йирик лагерлар тизими мавжудлиги қайд этилган. 1939 йил 15 февралдаги маълумотга кўра, НКВДнинг 44 лагерида 1 321 906 махбус борлиги кўрсатилган¹. Ўрта Осиёдан, жумладан, Ўзбекистондан собик иттифокдаги мавжуд 52 та лагерларнинг аксариятига махбуслар этап қилинган. Бу махбуслар ГУЛАГнинг турли лагерларига, жумладан, Соловки лагерига ҳам жўнатилган ва уларнинг

* ГУЛАГ – Главное управление лагерей. (Лагерлар бош бошкармаси)

¹ ГУЛАГ (Главное управление лагерей) 1918-1960. Составители: А.И.Кокурин и Н.В.Петров. Научный редактор В.Н.Шостановский. - М., 2002. Стр 259-266; 416-417;420-422;

айримлари турли айблар билан отиб юборилган. Соловки лагеридаги маҳбуслар орасида ўзбеклар ҳам кўп бўлган.

Сиёсий маҳбуслар отилган ва дафн этилган жойлардан энг каттаси ҳисобланган Соловки лагери Соловецкий оролида жойлашган. Бу лагер 1923 йил баҳорида Соловецкий оролида, машҳур Муксольм монастир биноларида жойлаштирилган. Ундаги маҳбуслар сони 3 мингдан 60 минггача етган. Соловки лагери совет лагерларининг энг биринчиси ва энг йириги эди. Бу лагер Оқ денгиз хавзаси, Онега кўрфази оралиғида жойлашган Соловецкий оролидаги лагердир. Унинг умумий майдони 347 квадрат километрдан иборат бўлган¹. Қатағон авж олган 1937 йил 8 августдан 1938 йил 19 октябргача бўлган вақтда Соловки лагерида кўплаб маҳбуслар қатл қилиниб, Сандармох қатлгоҳига кўмилган.

Соловки лагерини кўпинча ўзига хос “давлат ичидаги давлат” деб аташган. Янгидан келган маҳбусларни чекистлар табриклашиб, “билинглarki, бу жойда совет ҳокимияти йўқ” деган иборани кўллашган, кичик паузадан сўнг: “Бу ерда Соловкилар ҳокимияти” деб кўшиб ҳам кўйишган. Соловкилар ўз муҳрига, “Слон” номли журналига (кейинчалик “Соловецкие острова” деб аталган), “Новые Соловки” газетасига, қизил ранг фонида оқ фил тасвирланган расмий рамзига эга бўлган. Соловкиларнинг ўз пули бўлган, унда ҳам оқ фил тасвирланган, маҳбуслар ўзларининг норасмий мадҳиясига эга бўлишган, мадҳия матни маҳбусларнинг ўзлари томонидан битилган.

Лагер маҳбусларга жазо бериш бўйича ўз тизимига эга бўлган, жазо жуда ҳам даҳшатли, ғайриоддий, ўзгача бўлган. Масалан, 365 зинали узун ва тикка кўтарилган қия шотидан айб қилган маҳбусга ёғочдан қилинган ходани боғлаб кўйиб, уни шотидан пастга қараб ташлаб юборишган, шоти этагига думалаб тушган маҳбус шу заҳотиёқ ўлган. Ёки бўлмаса, маҳбус қип-яланғоч қилиниб дарахтга боғлаб кўйилган, сон-саноғи йўқ чивинлар, ҳашорат, курт-қумрсқалар маҳбусни чақиб уни адои тамом қилган.

Янги келган маҳбусларни карабиндан дўл каби ёғдирилган ўқлар рўпарасидан олиб ўтганлар. “Қочиб кетишга уринганлардан” бир-иккитаси бошқаларнинг кўз ўнгида отиб юборилган.

¹ ГУЛАГ (Главное управление лагерей) 1918-1960. Составители: А.И.Кокурин и Н.В. Петров. Научный редактор В.Н.Шостановский. - М., 2002. Стр 259-266; 416-417;420-422;

Ана шундай жазолар қўллаш орқали маҳбуслар қўркувга солинган, “Соловкилар қонунларига” бўйсунмаганларга нисбатан ҳам ана шундай жазо қўлланилиши олдиндан огоҳлантириб қўйилган. Шу билан бир қаторда 20-йилларда Соловкийдаги турма режимининг юмшоқ белгилари ҳам бўлган. Маҳбусларнинг бир қисми илмий иш билан машғул бўлган. Сиёсий маҳбуслар - социалистлар ўз эрklarини ҳимоя қилиб турганлар.

1929 йил кузида Соловки лагерида “тозалов” ўтказилади ва 15 октябрга ўтар кечаси 300 га яқин маҳбус отиб ташланади. Улар “исёнчиликда” айбланганлар. Шундан сўнг лагер режими жуда қаттиқ кучайтирилади. Маҳбусларнинг ўртача умр кўриши 30-йиллар бошларида атиги 4 йилдан ошмаган.

1936 йили Соловки лагери СТОН (Соловецкая тьюрма особого назначения) яъни, алоҳида аҳамиятли Соловкий турмаси номини олади. 1939 йили турма тугатилади, соғлом маҳбуслар Сибирь лагерларига жўнатилади, кекса ва беморлар “Клара” юк кемасига жойлаштирилиб, кема Оқ денгиз томон кетади, кемадагилар тақдирини нима билан тугагани халигача маълум эмас.

Соловкидаги монахлар яшайдиган кичкина Муксольм монастирида 1937-1938 йилларда сиёсий маҳбусларнинг бир қисми отиб ташланади. Ўша сиёсий маҳбуслар отилган жой Сандармох номини олган. Ана шу даҳшатли машхур Соловкий лагерида кўплаб ўзбеклар бўлган ва улар Сандармох қатлгоҳида отиб юборилганлар. Уларнинг айримлари ҳақидаги маълумотларни келтирамиз:

Азизхон Хўжаев – 1905 йили Бухоро шаҳрида туғилган, ўзбек, ВКП(б) собиқ аъзоси, ЎзССР Халқ Комиссарлари Совети раиси Файзулла Хўжаевнинг укаси, 1932 йил 20 октябрда ОГПУ коллегияси томонидан РСФСР Жиноят кодексининг 58-6-моддаси билан 5 йил муддатга меҳнат тузатув лагерига ҳукм қилинган, жазони Соловецкий турмасида ўтаган, НКВДнинг Ленинград област бошқармаси махсус учлиги томонидан 1937 йил 25 ноябрда 58-6-модда, 2-банди билан олий жазога ҳукм этилган, 1937 йил 8 декабрда Ленинград шаҳрида отилган.

Усмон Маҳкамов – 1902 йили туғилган, ЎзССР Каганович райони Яйпан қишлоғидан, ўзбек, тикув фабрикаси директори ёрдамчиси, Қўқон шаҳрида яшаган, СССР НКВДси ҳузуридаги махсус кенгаш (особое совещание) томонидан 1935 йил 16 июлда

“аксилнқилобий фаолияти учун” 5 йил муддатга меҳнат тузатув лагерига ҳукм этилган, жазони Соловецкий турмасида ўтаган, 1937 йил 25 ноябрда НКВДнинг Ленинград област бошқармаси махсус учлиги томонидан РСФСР Жиноят кодексининг 58-8-моддаси, 2-банди билан олий жазога ҳукм этилган, 1937 йил 8 декабрда Ленинград шаҳрида отилган.

Сайид Хожийёров – 1903 йили Тожикистон ССР Шаҳриноус району Узун қишлоғидан, ўзбек, деҳқон оиласидан, ВКП(б)нинг собиқ аъзоси, ОГПУ коллегияси 1934 йил 27 мартда РСФСР Жиноят кодексининг 58-2-моддаси 2-банди билан 10 йил меҳнат тузатув лагерига ҳукм қилган, жазони Соловецкий лагеридан ўтаган. НКВД Ленинград област бошқармаси махсус учлиги томонидан 1937 йил 25 ноябрда РСФСР Жиноят кодексининг 58-6-2-банди билан олий жазога ҳукм этилган. 1937 йил 8 декабрда Ленинград шаҳрида отилган¹.

Ориф Олимжонов – 1899 йили туғилган, Жиззах шаҳридан, ВКП(б) собиқ аъзоси, хизматчи, бир қатор масъул лавозимларда ишлаган, Тошкент шаҳрида яшаган, ОГПУ коллегияси 1932 йил 14 октябрда отувга ҳукм қилган, сўнгра жазо 10 йил муддатли меҳнат тузатув лагери билан алмаштирилган, жазони Соловецкий лагеридан ўтаган. НКВДнинг Ленинград области бошқармасининг махсус учлиги томонидан 1937 йил 9 октябрда отувга ҳукм этилган. 1937 йил 27 октябрда Карелия АССРдаги Сандармох қатлгоҳида отилган.

Алимов Раҳим Аҳадович – 1912 йили Эски Бухоро шаҳрида туғилган, Бухоро амири Амир Олимхонинг Афғонистонга мухожир бўлиб чиқиб кетган ўғли, ўқувчи. ОГПУ коллегияси 1933 йил 9 мартда 10 йил муддатга меҳнат тузатув лагерига ҳукм қилган, жазони Соловецкий лагеридан ўтаган. НКВДнинг Ленинград област бошқармаси махсус учлиги 1937 йил 9 октябрда олий жазога ҳукм қилган. 1937 йил 27 октябрда Карелия АССР Сандармох қатлгоҳида отилган.

Мулла Иса Эрназаров – 1885 йили туғилган, Самарқанд округи Янгиқўрғон району Гадоё қишлоғидан, ўзбек, халқ судида йўриқчи бўлган, Самарқанд округида яшаган, сайлов ҳуқуқидан

¹ www.Solovki.ca/camp-20/international/international_uzbe.phil-57k 18.03.2011
Ленинградский мартиролог 1937-1938. Т.1-5. Отв. Ред.: А.Я Разумов СПб.: РНБ, 735 с. 1999.

махрум этилган. ОГПУ Коллегиyasi 1932 йилнинг 14 октябрида РСФСР Жиноят кодексининг 58-4-моддаси бўйича отувга ҳукм қилган. Сўнгра отув ҳукми 10 йил қамоқ билан ўзгартирилган. Жазони Соловецкий лагерида ўтаган. НКВДнинг Ленинград област бошқармаси махсус учлиги томонидан 1938 йил 14 февралда “махбуслар орасида аксилинкилобий тарғибот олиб борганлиги учун” олий жазога ҳукм қилинган. 1938 йил 17 декабрда Соловецкий лагерида отиб юборилган.

Абдувоҳоб Муродов – 1901 йили туғилган, Тошкент шаҳридан, ўзбек партиясиз, Берлин шаҳридаги Пруссия олий қишлоқ хўжалиги мактабини тамомлаган, агроном. ОГПУ коллегиyasi 1931 йил 25 апрелда РСФСР Жиноят кодексининг 58-3-4-6-моддалари бўйича отувга ҳукм қилган, ҳукм 10 йил меҳнат тузатув лагери қамоғи билан алмаштирилган. Жазони Соловецкий лагерида ўтаган. НКВД Ленинград област бошқармаси махсус учлиги томонидан 1937 йил 9 октябрда олий жазога ҳукм қилинган. 1937 йил 27 октябрда Карелия АССРдаги Сандармох қатлгоҳида отилган.

Айниддин Садриддинов – 1907 йили туғилган, Тошкент шаҳридан, шу жойда яшаган, ўзбек, партиясиз, Ер ишлари халқ комиссарлиги вакиллиги ҳузуридаги ўғитлар институтида хазинабон-ҳисобчи, 1932 йил 9 октябрда қамоққа олинган. ОГПУ коллегиyasi 1933 йил 22 февралда РСФСР Жиноят кодексининг 58-4, 116- моддаси билан айблаб, 10 йил муддатга меҳнат тузатув лагерига ҳукм қилган. 1933 йил июлида лагердан қочган, 1933 йил декабрида қўлга олиниб, Соловецкий лагерига юборилган. НКВД Ленинград област Бошқармаси махсус учлиги томонидан 1937 йил 9 октябрида отувга ҳукм қилинган, Карелия АССРдаги Сандармох қатлгоҳида 1937 йил 27 октябрда отилган.

Муҳаммаджон Файзуллин – 1902 йили туғилган, Жиззах шаҳридан, ўзбек, партиясиз, Жиззах шаҳридаги 6-сон мактабнинг собиқ ўқитувчиси, кооператив ташкилоти хизматчиси, ОГПУ коллегиyasi 1932 йил 14 октябрда РСФСР Жиноят кодексининг 58-2-4-моддаси бўйича 10 йил меҳнат тузатув лагерига ҳукм этган, жазони Соловецкий лагерида ўтаган. НКВД Ленинград област бошқармаси махсус “учлиги” 1937 йил 9 октябрда олий жазога ҳукм қилган, Карелия АССРдаги Сандармох қатилгоҳида 1937 йил 27 октябрда отилган.

Сайидхон Дадахўжаев –1916 йили туғилган, Қирғизистон ССР, Новқат районидан, ўзбек, НКВДнинг Беломор–Болтик комбинат лагери маҳбуси, НКВД Карелия АССР “учлиги” 1937 йил 28 декабрда 82-модда бўйича (қочқинлик) қайта ҳукм қилган. 1938 йил 21 январда Медвежья-гора станциясидаги Сандармох қатлгоҳида отилган¹.

Биз юқорида фақат Соловецкий лагерига этап қилиниб, маҳбуслик азобини бошидан кечирган ва отиб ташланган 10 нафар юртдошларимиз ҳақида қисқача маълумот келтирдик, холос. Ҳолбуки, қайд қилинганидек, ўзбек сиёсий маҳбуслари собиқ иттифокнинг барча қамоқхона ва лагерларида бўлган ва улар азоб-уқубатли ҳаёт кечирганлар. Ўша лагерлардаги ўзбек маҳбусларининг ҳам маълум бир қисми 1937-1938 йилларда яна тақдоран қатағон қилинган, отиб юборилган.

Қизил салтанатнинг турли комиссиялари ва “учлик”лари томонидан ноҳақ айбланиб, жисмонан йўқ қилинган бу каби ватандошларимизнинг хоки собиқ Иттифокнинг турли бурчакларида махфий, киши билмас қабристонларида, абадий сукут қўйнида ётибди. Уларни номма-ном аниқлаш, улар ҳақидаги бор ҳақиқатни рўёбга чиқариш ҳамда хотираларини абадийлаштириш долзарб вазифалардан биридир.

3.Исломов

Ф.ф.д., профессор. Тошкент ислом университети

АБДУРАУФ ФИТРАТ МАҲМУД ЗАМАХШАРИЙ ИЛМИЙ МЕРОСИ ТАДҚИҚОТЧИСИ СИФАТИДА

Жадид адабиётининг йирик намоёндаларидан Абдурауф Фитрат ўзбек маданияти, маънавий мероси билимдони сифатида танилган. У ўрта асрлар ислом тарихи ва адабиётини мукамал билган. Жумладан, у Абулқосим Маҳмуд Замахшарий илмий мероси билан ҳам шуғулланган. Олим Бухородаги Ибн Сино кутубхонаси бой қўлёзмалар хазинасида сақланаётган арабий,

¹ Возвращенные имена: Список жертв политических репрессий, осужденных на территории Республики Коми. (Покаяние: Коми республиканский мартиролог жертв массовых политических репрессий. Т. 1-2.- Сыктывкар, 1998-1999)
<http://vizs.nlr.ru/searchword.php> 26.03.2011

форсий, туркий манбалар билан яқиндан танишган, нодир асарларни тадқиқ этган. Мана шундай тадқиқотлардан бири Маҳмуд Замахшарийнинг “Муқаддамату-л-адаб” асарига бағишланган. Мазкур тадқиқот мақола сифатида “Маориф ва ўқитувчи” журнаlining 7-8-сонларида Самарқандда 1926 йили чоп этилган. Журналнинг “Адабий тафтишлар” рукни остида “Муқаддамату-л-адаб” номи билан олимнинг мақоласи берилган¹. Бу мақолани юртимиздаги Маҳмуд Замахшарий ва унинг “Муқаддамату-л-адаб” асарига бағишланган илк тадқиқот деб ҳисоблаш мумкин. Унда Фитрат ўзини адиб, шоир сифатидагина эмас, балки кенгқамровли олим эканлигини кўрсатади. Жумладан, “Муқаддамату-л-адаб” асарини барча тадқиқотлар қатори ўз номи билан эмас, балки асар муқаддимасида кўрсатилганидек “Луғати Хоразмшохий” деб аталганлигини таъқидлайди. Фитрат асар билан яқиндан танишиб чиқади, исм ва феъллар қисмларига киритилган арабий ва бошқа тиллардаги сўзликка алоҳида эътибор беради. Бунинг учун олим ўз она шаҳри Бухородаги Ибн Сино кутубхонасида сақланган асарнинг қадимий икки қўлёзмаси билан яқиндан танишади. Уларнинг биринчиси ҳижрий 705/1305 йили Ҳамид Ҳофиз номли котиб томонидан кўчирилган асарнинг тўлиқ қўлёзмаси. Ундаги луғат қисмига арабий-форсий тиллардаги муодиллар киритилган. Маълумки, Бухородаги Ибн Сино кутубхонаси фонди 20-йилларнинг охирида Тошкентга кўчирилган. Мазкур қўлёзма Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондига келиб тушган ва ҳозирда шу фондда 429 инвентарь рақами остида сақланади. Фитрат мақолада ёзган иккинчи қўлёзма 898/1492 йили котиб Дарвиш Муҳаммад томонидан кўчирилган. Унинг ҳошиясидаги муҳрда ёзилишича, қўлёзма ўзбек хонларидан Абдуллахоннинг бекларидан бўлмиш Қулбобо Кўкалдош томонидан 977/1569 йили кутубхонага вақф қилиниб топширилган. Бу қўлёзма Европа шарқшуносларига ҳам машҳур бўлган. Улар ушбу қўлёзма билан танишишга ҳаракат қилганлар. Фақатгина мўғулшунос олим Николай Поппе 1928 йили асарнинг 1921 йили янги кўчирилган қўлёзма нусхасини олади ва 1939 йили ўзининг “Монгольский словарь Муқаддимат ал-адаб” номли китобини чоп этади. Чунки у дунёдаги асарнинг ягона арабча-форсча-туркий-

¹ Қаранг; Фитрат. Муқаддамату-л-адаб. Маориф ва ўқитувчи. 1926. 7-8 сон. 76-78 б.

мўғулий сўзлик киритилган қўлёзмаси эди. Айнан шу қўлёзмадан 1921 йили Тошкентдан келган илмий ҳайъат томонидан бир нусха кўчирилади ва Тошкентга олиб кетилади. Лекин унинг тақдири, асарнинг аҳамияти ҳақида ҳеч ким тадқиқот олиб бормаган эди. Шу сабабли Фитрат асл нусха асосида уни таҳлил қилади. Қўлёздаги туркий сўзликни муаллиф чиғатоича деб номлайди ва уни Алишер Навоий замони ёки ундан илгарироқ даврга мансуб бўлса керак, деган фикрни илгари суради. Уни айниқса қўлёздаги тўртинчи сўзлик қизиқтиради. Фитратнинг ёзишича, бу сўзликни Пўлат Солиев мўғулча деб тахмин қилган. Лекин бу фикрга қўшилмаганлар ҳам бўлган. Унинг ўзи мўғул тилини билмаганлиги учун бу ҳақда аниқ фикр билдира олмаган. Лекин олим сифатида мўғулий сўзликка содда усулда ёндошади ва таҳлил қилади. Жумладан, туркийдаги “ой” сўзи мўғулийда “соро” тарзида берилган. Зу-л-қаъда ойининг номи ўзбек тилида “оро ойи” бўлиб, мўғулча “оро соро” шаклига эга мазмундаги фактик маълумотларни беради. Муаллиф шу тарзда асосан мисоллар келтиради. Давомида муаллиф шамол, гирдоб, ер, тупроқ, тоғ, сув, олов каби сўзларнинг туркий-ўзбекча ва мўғулча шакллари қиёслайди. Мақола сўнгида Фитрат туркий, мўғулий сўзларга санок сонлар жумладан бирлик, ўнлик сонларини бири-бирига қиёслайди. Материалларни янада аниқ қилиш мақсадида қўлёзманинг “фақир” сўзи билан бошланувчи саҳифасининг факсимилини келтиради. Олим ўзи мўғул тилини билмасида, асардаги мўғулий элементлар, грамматик категориялар орқали таҳлил қилишга уринади. Фитрат биринчилардан бўлиб ўзбек тилида асар тадқиқига бағишланган мақоласини дадиллик билан ёзади ва уни журналда чоп этади. Шу билан у Маҳмуд Замахшарийнинг машҳур “Муқаддамату-л-адаб” асарининг илк бор ўзбек тилига олимлари томонидан ўрганилишига асос солади. Мақоланинг руҳи ҳам айнан Маҳмуд Замахшарийнинг кам ўрганилган, лекин катта илмий аҳамиятга эга, айниқса ўзбек тилини тадқиқ этиш учун мислсиз материал бера оладиган нодир манба эканлигини кўрсатишга қаратилган.

Бахтли тасодиф туфайли 1921 йили кўчирилган нодир қўлёзма 1938 йили буюк ўзбек шоири Алишер Навоий таваллудининг 500 йиллигини нишонлаш бўйича тузилган ҳайъатига келиб тушади. Шу тариқа “Муқаддамату-л-адаб”нинг дунёдаги ягона тўрт тилли қўлёзмаси Ўзбекистон Фанлар академияси Алишер Навоий

номидаги Давлат Адабиёт музейи фондига келиб тушган. Ҳозирда ҳам бу манбага дунё олимларининг кизиқишлари жуда катта. Жумладан, япон олимлари Саито Ёшио Ҳироми, Курибаши Ҳиточи ўзбек олимлари З.Исломов, Х.Ҳасановлар билан биргаликда “Муқаддамату-л-адаб” га бағишланган 3 жилддан иборат мажмуа Японияда 2008 йили чоп этилди¹. Унинг биринчи жилдига асарнинг Алишер Навоий номидаги Адабиёт музейи фондида сақланаётган 533 varaқдан иборат рангли факсимиль нашри, иккинчи жилдга мўғулий сўзликнинг индекси, учинчи жилдга асар бўйича дунё мамлакатларида ёзилган мақола ва рисолалар киритилган. Япон олимларининг асосий мақсади ҳам асарнинг мўғулий сўзлигини ўрганишдан иборат бўлган. Демак, Абдурауф Фитрат орзу қилган ишларни Ўзбекистон мустақиллиги йилларида амалга ошириш имконияти яратилди.

У.Сатторов

Ф.ф.н., Навоий кончилик коллежи

ТОТАЛИТАР ТУЗУМ ҚУРБОНИ

(Танқидчи ва адабиётшунос Сотти Хусайин ҳақида)

Ўтган асрнинг 30-50 йилларида Совет тоталитар тузуми оқибатида Ўзбекистоннинг бир қанча таниқли давлат ва жамоат арбоблари, ёзувчи ва олимлар сиёсий тухмат айб билан бегуноҳ қурбон бўлиб кетдилар. Бу борада советларнинг қатағон сиёсати, айниқса, 30-йиллар охири 40-50 йиллар бошларида, авжига чиқди. Юртимизнинг таниқли давлат арбоблари - Файзулла Хўжаев, Абдулла Раҳимбоев, Султон Сегизбоев, ёзувчи ва олимлардан - Фитрат, Қўлпон, Абдулла Қодирий, Усмон Носир, Сулаймон Азимов, Ҳамид Сулаймонов ва бошқалар советларга ва партиёга қарши бўлган аллақандай миллатчилик ташкилотнинг аъзолари деган сохта айблар билан айбланиб оғир фожиали қисматларга дучор қилиндилар.² Шулардан бири мазкур йилларда ўзбек адабиёти ва матбуоти танқидчилигида фаол иштирок этганлардан

¹ Қаранг, *The Muqaddimat al-Adab: A Facsimile Beproduction of the Quadrilingual Manuscript (Arabic, Persian, Chagatay and Mongol)* Tokyo. 2008.

² Б.В.Ҳасанов “Национальная интеллигенция Узбекистана и исторические процессы”. 1917-начало 50-годов. Ташкент - 2000, стр. 7, 65, 70-80, 119-131, 190-191

Сотти Хусайин эди. Биз куйида унинг ҳаёт ва фаолияти, совет тоталитар тузуми давридаги фожиали қисмати ҳақида ҳикоя қиламиз.

Таниқли танқидчи ва адабиётшунос олим Сотти Хусайин 1906 йил шоирлар ватани Қўқон шаҳрида таваллуд топди. Дастлаб шу ердаги замонавий янги усулдаги мактабда ўқийди, кейин шаҳардаги болалар уйида тарбияланади. У Қўқон комсомол ёшлари ташкилотида тарбиявий ишларда ишлайди. 1922 йил Тошкентга келиб Ўрта Осиё Комунистик университети (САКУ)да таҳсил олади. Уни битиргач республика адабиёти ва матбуотида адабий ва танқидий мақолалари билан фаол қатнаша бошлайди. 1927 йил Ўзбекистон Комсомол ёшлари органи “Ёш ленинчи” газетасига муҳаррир этиб тайинланади. Сотти Хусайин бу ерда ёш шоир ва адиблар тўғараги ташкил қилади, кейинчалик бу тўғарақдан Миртемир, Комил Яшин каби бир қанча талантли шоир ва драматурглар ҳам етишиб чиқади. У шу билан бир вақтнинг ўзида Ўрта Осиё Давлат университетининг аспирантурасида ҳам ўқийди (1931 йилгача). 1932 йилда бир неча ўзбек матбуот ходимлари билан Тожикистонга юборилади. У ерда советларнинг сиёсий тарғибот – ташвиқот ишларини амалга оширишда кизгин фаолият олиб боради. Сўнг Москвадаги Қизил профессорлар институтига ўқишга кетиб, уни 1937 йил тугатади. 1938 йилдан бошлаб Республика Фан Комитети қошидаги Тил ва адабиёт институтида директор бўлиб ишлайди. 1940 йил охирларидан Ўзбекистон Партия Марказий Комитети қошидаги тарғибот ва ташвиқот бўлимини бошқаради. Шу йиллар ичида мабуотда унинг кўплаб адабий-танқидий ва илмий мақолалари босилади. Уларнинг баъзиларида мазкур йилларда бутун собиқ СССРда бўлгани каби Ўрта Осиё, жумладан Ўзбекистонда ҳам хукмронлик қилаётган адабиёт ва санъатга вульгар социалистик руҳдаги зарарли қарашларнинг таъсирлари очиқ кўринган эди (масалан “Пролетариат ҳам адабиёт” (1930), “Адабий танқидда партия чизигини маҳкам ўтказиш учун”, “Қурилиш”, 1931, № 1/2 каби). Лекин, шунга қарамасдан, танқидчи ўзининг бир қатор мақолаларида (Жумладан, “Ижодий йўлимиз” (1929 йилда)) шу йилларда Россия пролетар ёзувчилари уюшмаси ЎЗАПП (Ўзбекистон пролетар ёзувчилари уюшмаси)нинг баъзи бир ғоявий йўлбошчилари мақолаларида кўринган миллий

классикадан воз кечиш керак деган нигилистик қарашларга қарши чиқиб, ўзбек адабиётининг ўсиб келаётган ёш талантларини тарбиялашда ўтмиш маданий меросининг муҳим роли борлигини дадил ёзади.¹

У ёш ўзбек адиб ва шоирларининг ўқиш, ўрганишида классик ёзувчилар ва шоирлар меросидан ижодий ўрганишни қизгин қўллаб-қувватлаш билан бирга, бу борада ўзи амалий иш бошлаб, улуғ ўзбек шоирлари Навоий, Муқимий, сўнгра марифатпарвар Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, буюк грузин классик шоири Шота Руставелли асарларидан тортиб, инглиз драматурги В. Шекспирнинг “Гамлет”, рус сатирик ёзувчиси Н.В.Гогольнинг “Уйланиш” асарининг таржимасига оид мақолаларида бу фикрларини янада кенгроқ ёритиб борди. Сотти Ҳусайин, айниқса, Навоий тўғрисидаги мақолаларида Навоийни “Илм, фан ва санъатнинг соҳибқирони”, улуғ шоири деб унга юксак баҳо беради. Танқидчи ўтмишнинг буюк классиклари Навоий, Муқимий, Шота Руставелли ва бошқалар билан бирга янги замон ўзбек адабиётидаги йирик муҳим сиймолардан Абдулла Қодирий, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийлар ҳақида ҳам кўплаб мақола ва рисолалар эълон қилади. Унинг Абдулла Қодирийнинг “Ўтган кунлар” (1925) романи ҳақидаги туркум мақолалари (1929) шулар жумласидандир. Албатта, Сотти Ҳусайин бу романга кўпроқ сиёсий томондан ёндашиб, кўп ўринларда Абдулла Қодирийни ноҳақ танқид қилади. “Ўтган кунлар”га кўпроқ ижтимоий синфий томондан ёндашиб, нотўғри камчиликлар қидиради, лекин шунга қарамасдан у ёзувчи маҳорати ва асар тилига асосан ижобий баҳо беради. Шунинг учун марҳум академик Иззат Султон Сотти Ҳусайин асарларининг 1974 йилги қайта нашрига ёзган сўзбошисида бу ҳақда тўхтаб, ҳақли равишда шундай деб ёзган эди: “...Сотти Ҳусайин “Ўтган кунлар” романининг ва Абдулла Қодирий ижодининг ҳақиқатан мавжуд ва ҳеч бўлмаган камчиликларини танқид қилганда ҳам ёзувчининг улкан талант сифатида ўзбек адабиёти ривожига тутган ўрнини ҳеч қачон рад этмаган эди. Бу моментни қайд этмаслик Сотти Ҳусайинга нисбатан адолатсизлик бўлар эди. Масалан 1928 йилда “За партию” журналида “Ўтган кунлар” романи ҳақида босилган бир мақола

¹ “Шарқ ҳақиқати газетаси”, 1929 йил, 26 апрель

муносабати билан Сотти Хусайин “Коммунист” журналининг ўша йилги сонида махсус мақола эълон этиб, унда бундай деган эди: “Ўтган кунлар” ўзбек адабиёти майдонида биринчи роман ва яхши ёзилган роман. У шубҳасиз гўзал ва нафис бир асар. А.Қодирий кучли ёзувчи, кучли адиб...”¹. Айниқса, Сотти Хусайин А.Қодирийнинг “Ўтган кунлар” романидаги тил устида ишлаш маҳорати, унинг ўша давр ўзбек адабиёти тили такомилидаги ролига алоҳида эътибор беради. У бу ҳақда тўхтаб шундай ёзади: “Романнинг ўзбек адабий тилининг такомилида катта хизмати бор. Ўқувчиларни ўзига жалб қилотурғон асарларнинг тили содда бўлуви лозим. Шунинг учун А.Қодирий ўз романининг тили устида кўп ишлаган”².

У шоир Миртемирнинг 1928 йил босилиб чиққан биринчи шеърлар тўплами “Шуълалар кўйнида” китобига ёзган “Андак” номли кириш сўзида унинг илк ижодий қадамлари ҳақида самимий сўзлар ёзади, кейинроқ “Ёш ленинчи” газетаси қошидаги адабий тўгаракнинг бир қанча иштирокчиларидан бири бўлган Миртемирга яна умид билдириб, “Ёш, умидли комсомол шоири Миртемир бўлса секин ўсиб бормоқда. Миртемирдаги ўсиш албатта санъатдаги ўсиш ва мафкура ёғдан ўзини мустаҳкамлашдан иборатдир, Миртемир ҳозирги ёруғ кун, янги турмуш ва табиатни эркин пролетариат ҳисси билан ёза олди...”

“Бу баҳор”,

Ёруғ турмуш баҳори!

Меҳнат элининг баҳори!

Булар Миртемирда яратувчанлик маҳоратининг кучланиб бормоқдалигини сўйлайдилар. Шеърларининг мазмуни кундан кун қуюқлашиб борар, вазнини яхши қўллаб, оҳангдор вазнда дасталаб бериш - мазмунини совқаттармаслик учун бирмунча чиройлик шакллар билан ясантириш йўлида мувоффақиятлари бор. Ва вазнини музикали бериш баробарида кўп қофияли шеърларида бутун беради³. У 30 - йиллар охирлари ва 40 - йиллар бошларида улуг ўзбек шоири Алишер Навоий таваллудининг 500 йиллик

¹ Иззат Сулгон, Сотти Хусайин ҳақида бир неча сўз. Сотти Хусайин. “Танланган асарлар”. –Г. 1974, 17 бет

² Юкоридаги китоб, 38 бет.

³ Сотти Хусайин, ... “Кўрмана”нинг эгалари тўғрисида. “Кўрмана” Ўзнашр. Самарқанд 1929 –Г., 4-5 бетлар

юбилейини ўтказиш ишларида фаол қатнашади. Бу борада у Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси ва Ўз Фан комитети қошидаги Тил ва адабиёт институти Навоийшунос олимлари Озод Шарафуддинов, Иззат Султон, Ходи Зарипов, Воҳид Зоҳидов ва бошқалар билан ҳамкорликда ишлай бошлайди. Афсуски, шунга қарамасдан Сотти Ҳусайиннинг илмий ва ташкилотчилик фаолияти айна гуллаган бир пайтда 1941 йил 1 ноябрда у тўсатдан қамоққа олинади. Унинг Тошкент шаҳар, Куйбишев Район, Шертова кўчасида 3-уйида тинтув ўтказилиб ҳамма ёк остин-устин қилиб ташланади.

Шундай қилиб охир оқибатда ўз вақтида советларнинг ғоявий-сиёсий тадбирларининг омма орасида амалга оширишда фаол ишлаган ва унга садоқат билан хизмат қилиб, коммунистик партия ва совет ҳукуматига ишонган таниқли матбуот ва адабиёт арбоби, танқидчи ва адабиётшунос Сотти Ҳусайиннинг ўзи ҳам сталинча тоталитар тузумнинг бегуноҳ қурбони бўлади. Бу ҳақда Сотти Ҳусайиннинг ўз қўли билан ёзган таржимаи ҳоли ва хатларини биринчи бор “изоҳлар” билан эълон қилган таниқли адабиётшунос олим, профессор Наим Каримовнинг қуйидаги фикрлари айниқса характерлидир. “Таниқли адабий танқидчи ва театршунос Сотти Ҳусайиннинг юқорида эълон қилинаётган таржимаи ҳоли ва ёзма кўргазмалари унинг совет давлатига ишонгани ва садоқат билан хизмат қилгани, ҳатто 30-йиллардаги суд жараёнларида “Қосимовчилар”ни ҳам, Боту ва унинг маориф Халқ Комиссарлигидаги биродарларини ҳам миллатчиликда айблаб чиққанини кўрсатади. Совет давлати, Акмал Икромов башорат қилганидек, унинг бу хизматларини қадрлаш ўрнига, аксинча, ўзини ҳам халқ душмани сифатида айблаб, Ўзбекистон КП(б)МК котиби С. Азимов ва бошқалар билан биргаликда қамоққа олди. 1941 йилнинг 6 июль-21 октябрь кунларида қамоққа олинган С. Азимов ва Т. Жалолов 19 йил муддатга, Ғ.Расулов, О. Ҳошимов ва О. Одилов 8 йил муддатга, С. Эминов 5 йил муддатга ҳукм қилинди. Мазкур жабрдийдалар жазо муддатини ўташ учун совет давлатининг энг совуқ жойлари – Дудинка, Магадан ва Красноярскийдаги лагерларга юборилди. Сотти Ҳусайин билан Юнус Латиф эса 1942 йил 5-6 сентябрь кунлари Тошкентда отиб ташланди. Сотти Ҳусайиннинг Совет

давлатига бўлган чексиз ишонч ва садоқати шундай “тақдирланди”.¹

Сотти Хусайин қамалганидан кейин кўп ўтмай унинг оиласи ва бола-чақалари ҳам қаттиқ таъқибга дучор бўлдилар. Рафиқаси Олимбоева Райхона ва ёш қизи Ойхон Хусайиновалар халқ душманининг оиласи сифатида уйдан ҳайдаб чиқарилдилар. Хотини Райхона опа қамоққа олиниб, улар ўз бошларидан турли қийинчиликлар ва сарсон-саргардонликларни кечирдилар. Узок йиллар кўрқиб, хавф остида яшадилар. Бу ҳақда ҳозир нафақада бўлган Сотти Хусайиннинг қизи Ойхон Хусайинова шундай хотирлайди: “1940 г. мама поступило в Университет САГУ на географический факультет, но в 1942 году была отчислена, как жена врага народа, поскольку в октябре 1941 г. Хусаинов Сотти был репрессирован по ст. 58. Поскольку в городе нам жить было нельзя, с квартиры нас выгнали, маму приютила простая семья из колхоза им. Навои Ташкентской области Каттакурганского района 60 км от города Ташкента. Там она прожила 6 лет, работая кассиром в правлении колхоза. В 1947 году она вернулась в город Ташкент, устроилась на работу в издательство “Ўқитувчи” техническим редактором и проработала там до 1966 года. Она меня отдала в русскую школу, которую окончила 1959 году. Затем училась в университет на геологическом факультете, которую окончила в 1965 г....

-Азимов Сулаймон Эгамбердиевич после возвращения ссылки в 1956 году сам рассказал нас, как семью его близкого друга. Очень много рассказывал о папе, говорил, что он был очень простой, глубоко порядочный, очень веселый и доброжелательный человек...

-Мухаммаджон Юлдашев- академик АНР Узбекистана также был другом моего отца. По рассказам моей матери, ему удалось спастись от репрессий в 1941 году и уехать в город Ленинград благодаря тому, что мама во время известила их семью о том, что моего отца Хусаинову Сотти забрали в тюрьму ”.²

¹“Тарихнинг номаълум саҳифалари”, Хужжат ва материаллар. Биринчи китоб, Гафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, Тошкент-2009 йил, 173 бет.

² Хотира рус тилида бўлиб, 2006 йил, 20 майда ёзилган, Қўлэзма, 3 бет, Хотира матни марҳум олим Шерали Турдиев архивида сақланмоқда

Ўтмишда кўплаб бегуноҳ жабрланган республикамиз зиёлилари каби Сотти Хусайин ҳам Сталин вафотидан кейин, 1956 йилдагина расман оқланди. Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасига аъзо сифатида қайта тикланади. 1974 йил унинг “Танланган асарлари” нашр этилди. Унда Сотти Хусайиннинг 20-30 йилларда нашр этилган бир қанча адабий-танқидий ва адабиётшуносликка оид муҳим мақолалари ва айрим сахна асарлари жой олди. Лекин, Сталин бедодлигини бошдан кечирган кўплаб ватандошларимиз сингари Сотти Хусайин ҳам фақат Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейингина ҳақиқий рўшнолик кўрди. Фақат шундан кейингина унинг адабий-танқидий меъроси, турли архивлардан у ҳақдаги ҳужжатлар ва хотиралар атрофлича ўрганила бошланди. Республика “Қатағон қурбонлари хотираси” музейи экспонатларида унга оид материалларга муносиб жой ажратилиб, хотира ва юбилей кечалари ўтказила бошланди. Ўлкамизнинг таниқли адабиётшунос олимлари ва танқидчилари унинг адабий-танқидий ва илмий меъросини мустақиллик даврининг янги ғоялари нуқтан-назаридан қайта ўрганиб, янгидан баҳо бера бошладилар.

Б.Ирзаев

“Қатағон қурбонлари хотираси” музейи

ТАРИХИЙ АДОЛАТНИНГ ТИКЛАНИШИ, МАЪНАВИЙ ҚАДРИЯТЛАР – ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИНИНГ КЎЗГУСИ СИФАТИДА

Президентимиз Ислам Каримов раҳнамолигида истиқлол йилларида миллий қадриятларни тиклаш, тарихимизни холис ва ҳаққоний ўрганиш, ноҳақ унутилган тарихий сиймолар хотирасини эъзозлаш, маданиятимиз ва санъатимиз ривожига ҳисса қўшган ижодкорлар фаолиятини ўрганиш, уларнинг бой маънавий меросини асраб авайлаш, тарғиб ва ташвиқ этиш, азиз авлиёларимизнинг қадамжоларини мўътабар зиёратгоҳларга айлантириш, тарихий адолатни қарор топтириш борасида кенг кўламли ишлар амалга оширилмоқда, айти пайтда бу ёш авлодни эзгу ғоялар асосида тарбиялашга хизмат қилмоқда.

Юртимиз озодлиги ва мустақиллиги учун курашларда матонат кўрсатган, миллатни ҳурлик ва эркинликка чорлаган, мустабид тузум йилларида қатоғон этилган фидойий ватандошларимизнинг мўътабар хотирасини абадийлаштириш, уларнинг ибратли ҳаёти ва фаолияти, илмий-ижодий меросини чуқур ўрганиш, ёшлар қалбида метин иродали, мард аждодларимиз руҳига эҳтиром, ижтимоий адолат тантанасига ишонч, истиқлол ғояларига садоқат, ватанпарварлик ва фидойилик туйғуларини кучайтириш мақсадида, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1999 йил 12 майдаги Фармойишига¹ мувофиқ, Вазирлар Маҳкамаси мустамлакачилик даври қурбонлари хотирасини абадийлаштириш бўйича жамоатчилик комиссиясининг қатоғон қурбонлари бўлган ватандошларимиз ҳаёти ва фаолиятини ўрганиш, хотирасини абадийлаштириш юзасидан таклиф ва тавсияларини маъқуллаш тўғрисида қарор қабул қилди². Жамоатчилик комиссиясининг кенг халқ оммаси фикрларига асосланган таклифлари ҳисобга олиниб, Мустамлакачилик даври қурбонлари хотирасини абадийлаштириш бўйича республика ташкилий қўмитаси тузилди ва унинг таркиби тасдиқланди.

Ташкилий қўмита Жамоатчилик комиссияси билан биргаликда, Бадиий академия, иждоий уюшмалар, нодавлат ва жамоат ташкилотлари, ўзини ўзи бошқариш органлари, ижтимоий фанлар вакилларини жалб этган ҳолда: Тошкент шаҳрининг Юнусобод туманидаги Бўзсув қирғоғида мустамлакачилик даври қурбонлари хотира мажмуасини барпо этиш бўйича кенг жамоатчилик фикрини тўлиқ ўрганиш ва танловлар асосида тайёрланган таклифларни Вазирлар Маҳкамасига киритди³; вилоятлар, туман ва шаҳарларда Мустамлакачилик даври қурбонлари хотирасини абадийлаштириш

¹ Распоряжение Президента Республики Узбекистан №Р-99 от 12 мая 1999 г. // Веб-сайт Национальной базы законодательства Республики Узбекистан – www.lex.uz.

² Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 й. 22 июль “Ватан ва халқ озодлиги йўлида қурбон бўлган фидойилар хотирасини абадийлаштириш тўғрисида”ги Қарори // “Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари миллий базаси”нинг веб-сайти – www.lex.uz.

³ Мазкур мажмуа доим зиёратчилар билан гавжум. Бу маскан нафақат шаҳидлар ёдини нфода этади, балки бугунги авлодини табаррук она Ватанимизни, мустақилликни кўз қорачиғидек асраб-авайлашга ундайди. Бу ерга зиёратга келган инсон осуда ўтаётган кунларга шукрона келтиради, қалбида шу озод ва обод юрт тақдирига дахлдорлик туйғуси жўш уради (қаранг: Озодлик йўлида курашганлар хотирасига эҳтиром. 2010 й. 31 август)/www.uz.

мақсадида ёдгорлик мажмуаларини барпо этиш ва бошқа қўшимча тадбирларни кўзда тутувчи дастурларни ишлаб чиқди.

Мустамлакачилик даври қурбонлари хотирасини абадийлаштириш бўйича жамоатчилик комиссияси ҳузурида “Шаҳидлар хотираси” хайрия жамғармаси тузилди. Жамғарманинг асосий вазибалари этиб: мустамлакачилик даври қурбонлари хотирасини абадийлаштириш бўйича жамоатчилик комиссияси ишини ташкил этиш ва комиссия зиммасига юкланган вазибаларнинг бажарилишига ёрдам бериш; қатагон этилган фидойи ватандошларимизни номма-ном аниқлаш мақсадида жамоатчилик комиссияси томонидан мамлакатимиз ҳудудларида тузиладиган илмий ишчи гуруҳлар фаолиятларини қўллаб-қувватлаш; шаҳид бўлган юртдошларимиз номини абадий сақлаш ва келгуси авлодларга етказиш мақсадида кўп жыллик “Қатагон қурбонлари” хотира китобини яратиш ва нашр этишга кўмаклашиш; хориждаги турли архив, музей, кутубхона ва бошқа илмий-маърифий муассасалар, мутахассислар билан алоқалар ўрнатиш, ҳамкорлик қилиш ҳамда ватандошларимиз ҳаёти, фаолиятига оид чет эллардаги мавжуд манбаларни излаб топиш ва ўрганиш мақсадида илмий экспедициялар ташкил этиш; қонунчиликда белгиланган тартибда ишлаб чиқариш ҳамда тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш белгиланди.

“Шаҳидлар хотираси” хайрия жамғармаси “Адолат” ва “Маънавият” нашриётларида “Истиқлол фидойилари” туркумида мустамлакачилик даври қурбонларининг илмий-ижодий мероси, улар ҳақидаги тадқиқодлар, Ватанимиз озодлиги йилларида жон фидо қилган инсонларнинг ибратли ҳаётидан ҳикоя қилувчи хотиралар, ёдномалар, шунингдек, тарғибий-ташвиқий адабиётлар ва кўргазмали воситаларни мунтазам чоп этишни йўлга қўйди. Ўзтелералиокомпания “Унутмас мени Ватан” номли махсус ижодий гуруҳ ташкил этди, мустамлакачилик даври қурбонларининг хотирасини абадийлаштиришга оид амалга оширилаётган ишларни мунтазам ёритиб борди.

Халқимизнинг ана шундай минг-минглаб фидойи ва матонатли ўғил-қизларининг хотирасини эслаш, ҳақиқат ва адолатни тиклаш, замондошларимиз, хусусан, ўсиб келаётган ёш авлод қалби ва онгида ўтганлар хотирасига ҳурмат ва эҳтиром туйғусини тарбиялаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг

Фармони билан “Шаҳидлар хотираси” хайрия жамғармаси фаоллари, ижодий зиёлилар, кенг жамоатчилик вакилларининг мамлакатимизда “Қатағон қурбонларини ёд этиш куни”ни белгилаш ҳақидаги таклифи маъқулланди. Қатағон қурбонларини ёд этиш, давлатимиз раҳбари таъбири билан айтганда, - бу “олиб борилаётган хайрли ишларнинг мантиқий давомидир”, “бутун жамоатчилигимиз томонидан қизгин кутиб олинган воқеа”дир¹.

Қатағон қурбонларини ёд этиш маросими ҳар йили 31 август куни Мустақиллик байрами арафасида пойтахтимиз Тошкент шаҳридаги “Шаҳидлар хотираси” ёдгорлик мажмуида ўтказилиши белгилаб қўйилди. Республика “Маънавия ва маърифат” жамоатчилик кенгаши, “Шаҳидлар хотираси”, “Нуроний” жамғармалари, Маданият ишлари вазирлиги, Фанлар академияси ва ижодий уюшмалари ҳар йили “Қатағон қурбонларини ёд этиш куни” билан боғлиқ маънавий-маърифий тадбирлар дастурини ишлаб чиқади ва амалга оширади.

2001 йил мамлакатимизда илк бор ўтказилган “Қатағон қурбонларини ёд этиш куни”га пухта тайёргарлик кўриш ва маросимни юксак даражада ташкил этиш мақсадида комиссия тузилди². Унинг таркибига бастакорлар уюшмаси, “Нуроний” жамғармаси, Республика “Маънавият ва маърифат” Кенгаши, “Маҳалла” жамғармаси, “Шаҳидлар хотираси” хайрия жамғармаси, Бадий академия, “Тасвирий ойна” ижодий бирлашмаси, Ёзувчилар уюшмаси, “Камолот” ёшлар ижтимоий ҳаракати вакиллари киритилди. Тошкент шаҳар ҳокимлиги тегишли идора ва ташкилотлар билан биргаликда “Қатағон қурбонлари хотираси” музейини ташкил этди³, “Шаҳидлар хотираси” ёдгорлик мажмуини сайёҳлик йўналишлари рўйхатиغا киритиш, зиёратгоҳ ҳудудини

¹ Каримов И.А. “Халқ – қаҳрамон, халқ хотираси олдида доимо бош эгамиз...” //Халқ сўзи. – 2001. – 23 май.

² Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2001 й. 1 май “Қатағон қурбонларини ёд этиш кунини белгилаш тўғрисида”ги Фармони // www.lex.uz.

³ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2010 й. 12 апрелдаги қабул қилинган “Ўзбекистон Республикасининг “Музейлар тўғрисида”ги Қонунини рўйбага чиқариш учун зарур бўлган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни тасдиқлаш ҳақидаги қарорига асосан музейларни ташкил этиш, қайта ташкил этиш ва тугатиш тартиби, давлат музей коллекцияларини Миллий музей фонди таркибига киритиш ҳамда унинг таркибидан чиқариш тартиби, музей мутахассисларини тайёрлаш, ходимлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш тартиби тўғрисидаги қатор низомлар ва норматив ҳуқуқий ҳужжатлар тасдиқланди (қаранг: Музейлар – ўтмишнинг кўзгуси. 2010 й. 30 апрель). //www.uz.uz.

янада ободонлаштириш ва бу ерда махсус радиолаштириш тизимини жорий қилиш масаласини ҳал этди. Давлат ва нодавлат оммавий ахборот воситалари “Қатағон қурбонларини ёд этиш кунини”нинг маъно-мазмунини ва тарбиявий аҳамиятини кенг тарғиб қилмоқда.

Давлатимиз раҳбари “Қатағон қурбонлари хотираси” музейи фаолиятига алоҳида эътибор қаратиб келмоқда. Юртбошимиз таъбири билан айтганда, бу музей нафақат қатағон қурбонлари ҳақида, балки 130 йил мустамлакачилик сиёсатидан азият чеккан халқимиз кечмиши тўғрисида ҳикоя қилиши лозим. 2007 йил 31 август кунини давлатимиз раҳбари “Қатағон қурбонлари хотираси” музейига ташрифи чоғида музей фаолиятини қайта кўриб чиқиш, хусусан, унинг биносини кенгайтириш, илмий экспозицияни янгидан шакллантириш бўйича тегишли кўрсатма ва топшириқлар берган эди. Бу ишларни амалга ошириш мақсадида 2008 йили Президентимиз томонидан махсус қарор қабул қилинди. Қарорга мувофиқ катта ҳажмдаги қурилиш-таъмирлаш ишлари амалга оширилди, махсус илмий гуруҳ тузилиб, изчил иш олиб борилди¹. Музей биноси шарқона меъморлик анъаналари асосида кенгайтирилди. Чор Россияси томонидан Туркистоннинг босиб олиншидан то мустақиллик давригача бўлган тарихий жараёнларни ўзида акс эттирувчи ўн бўлимдан иборат янги экспозициялар ташкил этилди. Музей экспозициялари орасида мустақиллик йилларида амалга оширилган улкан бунёдкорлик, маънавиятимиз, тарихий обидаларимиз, динимизни асраб-авайлаш йўлида олиб борилаётган ишлар тўғрисида ҳикоя қилувчи экспонатларга кенг ўрин берилган².

Президентимиз таъкидлаганидек, тарихий хотирасиз келажак йўқ. Тарихий адолатни тиклашдан туриб, адолатли жамият қуриш мумкин эмас. Шу маънода Юртбошимиз олимлар, адабиёт ва санъат аҳли, фуқаролик жамияти институтлари вакиллари олдида қўяётган хайрли вазифа ҳар биримиздан масалага катта масъулият билан кенг ва атрофлича қарашни тақозо этади³. Истибод даврида қатағон қурбонини бўлган улуг сиймоларини ёд этиш билан бирга

¹ Аждодларруҳига эҳтиром. 2008 й. 31 август // www.uza.uz.

² Аждодлар ёди мангу. 2009 й. 31 август // www.uza.uz.

³ Каримов И.А. “Халқ – қаҳрамон, халқ хотирасини олдида донмо бош эгамиз...” // Халқ сўзи. – 2001. – 23 май.

худди шундай ноҳақ зулмга гирифтор этилган жафокаш оддий одамларни ҳурмат ва эҳтиром билан ёдга олишимиз, руҳларини шод этишимиз ҳам қарз, ҳам фарздир, бу ҳар биримизнинг инсоний бурчимиздир.

М.Акаброва

Т.ф.н., Андижон давлат университети

ҚАТАҒОН ҚУРБОНЛАРИ ҚИСМАТИ ВА ТАҚДИРИ – ТАЛАБАЛАР БМИ МАВЗУСИДИР

(АДУ, “Ўзбекистон тарихи” кафедраси тажрибасидан)

Юртбошимизнинг “Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида” китобида шундай дейилган: “Биз ўтмишимизни ва ҳозирги кунимизни ҳаққоний, ҳолисона танқидий таҳлил этишнинг қатъий тарафдоримиз. Биз босмачилик ҳаракати ҳақида бўлсин, коллективлаштириш, репрессиялар, турғунлик даврига оид бузилишлар ҳақида бўлсин-“оқ доғ”ларнинг бутунлай тугатилиши тарафдоримиз...”¹

Ислом Каримовнинг тарихимиздаги “оқ доғлар”, ҳисобланмиш, “босмачилик”, коллективлаштириш, репрессия масалалари 1991 йил июнида ташкил топган “Ўзбекистон тарихи” кафедрасининг асосий илмий йўналишлари бўлиб қолди. Ана шу мавзулар бўйича олиб борилган илмий тадқиқот давомида юзлаб илмий мақолалар, ўнлаб монографиялар, кўплаб архив ҳужжатлари ва материаллари тўпламлари, нашр этилди, бир қанча номзодлик диссертациялар ҳимоя қилинди, ҳозирда 2 та докторлик диссертацияси тайёрланиб, ҳимояга топширилди.

Тарих ва ижтимоий фанлар факультети Тарих бўлими ўқув режасидаги танлов фанлари ҳисобидан талабаларга “Ўзбекистонда советларни кулоқлаштириш сиёсати ва унинг фожиали оқибатлари”, “Ўзбекистонда советларни қатағон сиёсати ва унинг оқибатлари” муаммолари бўйича махсус курс ташкил қилинди. Талабалар бу ҳар икки махсус курсда маърузалар тинглаб, амалий машғулотларда қатнашадилар, реферат ва мустақил иш бажарадилар, тест синовларидан ўтадилар. Бу мавзу бўйича

¹ Каримов Ислом. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. “Ўзбекистон”, Тошкент, 2011, 166бет.

кафедрада илмий тўғарақлар мавжуд. Айни вақтда мазкур масала факультет профессор-ўқитувчиларининг “Истиклол, миллий тарих ва ижтимоий ҳаёт” илмий семинарининг ҳам бош мавзусидир.

Мана 3 йилдирики “Ўзбекистон тарихи” кафедраси бўйича битирувчиларнинг БМИ мавзулари Ўзбекистонда зўрлик билан ўтказилган коллективлаштириш жараёнида кулоқ қилинганлар, 1937-1938 йиллардаги “Катта террор”да қатағон қилинганларнинг ҳаёти, қисмати, уларнинг ҳозирги авлодларини излаб топиш, бу қатағон қурбонлари ҳақидаги бор ҳақиқатни рўёбга чиқаришга қаратилган ҳужжатлар, материаллар, суръатлар, эсдаликларни қўлга киритиш, ана шу манбаларни таҳлил қилиш, илмий ҳулосалар чиқаришдан иборат ижодий характерга эгадир. Бундай қилишнинг боиси шундаки, кафедра 1937-1938 йилларда республика бўйича қатағон қилинганлардан 15 минга яқин юртдошларимиз номманом аниқланган, улар ҳақида қисқача таржимаиҳол, қатағон қилиш тафсилоти ақс эттирилган хотира китоби яратилган эди. Бироқ, бу қатағон қурбонлари ҳақида кенг маълумотлар берилмаганди, уларнинг авлодлари, яқинлари кўрсатилмаган эди. Бунинг устига, ҳозирга қадар бу қатағон қурбонларининг оила аъзолари, қавмиқариндошлари, яқинлари уларнинг тақдири, қисмати, фожиасидан беҳабар эдилар. Номлари, қисмати, тақдири аниқланган, реабилитация қилинган бу қатағон қурбонлари ҳақидаги маълумотларни уларнинг ҳозирги авлодларига етказиш ниҳоятда ҳайрли, савоб, эзгулик ишидир. Бу билан ҳар бир қатағон қурбонининг оиласига ҳақиқат ва адолат нуруни киритиш, уларнинг қалбида мустабид совет режимининг жирканч қатағон сиёсати ва амалиётига нафрат газабини уйғотиш ва мустақиллик инъом этган эмин-эркин, фаровон ҳаётни қадрлаш хиссиётини кучайтиришга маълум даражада хисса қўшиш кўзда тутилди. Энг муҳими бўлғуси мутахассис тарихчилар бу мавзудаги БМИни тайёрлаш жараёнида илмий тадқиқот, изланиш борасида мустақил ижодий фаолият кўрсатиш малакасига эга бўладилар. Ҳар бир битирувчига БМИ мавзуи қилиб 1937-1938 йилларда қатағон қилинганлардан 4 нафарининг ҳаёти, фаолияти, қисмати, тақдирини ўрганиш вазифа қилиб белгиланган. Бунда ҳар бир битирувчининг ўзи яшаб турган худуди эътиборга олинган. Масалан, Андижон вилояти Избоскан тумани Пойтуғ шаҳридан битирувчи Мадина Нажмиддиновага “Избосканлик қатағон қурбонлари-

Муҳаммадхожи Тўхтабоев, Саидкулхожи Қирғизхўжаев, Муллахожимат Абдурахимов, Жалолхонтўра Саидхоновларнинг аянчли тақдири” БМИ мавзу қилиб берилган. Мавзу кафедра йиғилиши тавсиясига биноан, университет ректорининг буйруғи билан тасдиқланган. Берилган мавзунинг режаси Кириш (масаланинг долзарблиги, тарихшунослиги, манбавий асоси), “Избоскан туманида коллективлаштириш ва унинг оқибатлари”, “Қатта террор” қурбонларининг ҳаёт йўли ва тақдири, “Қатағон қурбонларининг ҳозирги авлодлари” номли 3 боб, хулоса, адабиёт ва манбалар рўйхати, иловалардан иборат бўлган. Илмий раҳбари билан биргаликда БМИнинг мақсад ва натижалари, илмий янгилиги, амалий ва тарбиявий аҳамияти асосланган режа ҳам олдиндан тузилган ва кафедра тасдиқлаган. Ана шу режа асосида битирувчи илмий раҳбарининг ёрдами билан БМИ ёзилган ва ҳимоя қилинган. БМИ тайёр бўлгандан кейин кафедрада муҳокама қилинган ва ҳимоя учун тавсия этилган, ҳимоя қилиш учун илмий раҳбар хулосаси ва иккита тақриз олингач ҳимояга қўйилган. Ҳимоя жараёни тақдимот тарзида олиб борилган. БМИ иши ҳайъат томонидан баҳоланган. Мана шу тартибда 2008 йилдан 2012 йилгача Тарих бўлими бўйича БМИ ҳимоя қилганлар миқдори куйидаги жадвалда ўз ифодасини топган:

№	Вилоят,шаҳар, туман	БМИ олган талабалар сони	Қатағон қурбонлари сони
1	Андижон шаҳар	41	164
2	Андижон тумани	32	128
3	Асака тумани	16	64
4	Шаҳрихон тумани	12	48
5	Пахтаобод тумани	18	72
6	Избоскан тумани	23	92
7	Жалолқудук тумани	18	72
8	Булоқбоши тумани	9	36
9	Балиқчи туман	16	64
10	Хўжаобод тумани	12	48
11	Қўрғонтепа тумани	7	28
12	Олтинқул тумани	9	36
13	Марҳамат тумани	16	64
14	Бўз тумани	2	8
15	Ойим	4	16
16	Наманган вилояти	3	12
17	Бўтақаро қишлоғи	4	16
Жами:		242	968

2011-2012 ўқув йилида Тарих бўлимидан “Ўзбекистон тарихи” кафедраси бўйича 44 нафар битирувчи БМИ ёзиб, ҳимоя қилидилар. Уларга 3- курсни битириш олдидан, яъни 2011 йил июнида мавзулар тарқатилган. БМИ объекти қилиб Наманган вилоятининг Норин, Учқўрғон туманларидан қатағон қилинган 176 юртдошимизнинг ҳаёти, қисмати ва тақдирини ўрганиш вазифа қилиб қўйилган. Изланиш давомида ҳозирда мавжуд бўлган янги адабиётлар асосида, Норин ва Учқўрғон туманларида коллективлаштириш, қулоқлаштириш, қулоқларни сургун қилиш, ўша қулоқларни 1937-1938 йилларда қатағон қилиниши жараёни кўрсатиб берилади, ҳар бир битирувчи ўзига бириктирилган 4 нафар қатағон қурбонининг ҳаёти, тақдири, уларнинг ҳозирги авлодларини, яқинларини излаб топади, улардан эсдаликлар, ҳужжатлар, суръатлар ва бошқа далилий ашёлар оладилар. Бу ишни амалга ошириш учун илмий раҳбарлар бошчилигида ректоратнинг Норин ва Учқўрғон хокимлари номларига ёзилган илтимос хатлари асосида илмий экспедициялар уюштирилади. Бунда туман давлат архивларига, музейларига, қишлоқ фуқаролар йиғинларига, қатағон қилинганларни, кекса, нуронийларни хонадонларига ташриф буюриб, мавзу бўйича суҳбатлар ўтказилади. Экспедиция жараёнида аудио, видео, фото аппаратлардан кенг фойдаланилади. Йиғилган, тўпланган материаллар, манбалар, ҳужжатлар, эсдаликлар битирувчилар ва уларнинг илмий раҳбарлари ҳамкорлигида тизимга солинади, ўрганилади, умумлаштирилади ва БМИ матнлари ёзилади. Мана шу усул ва шаклда БМИ қатағон қурбонлари мавзуида ташкил қилинади ва улар давлат аттестациясида ҳимояга қўйилади.

Хуллас, қатағон қурбонлари мавзуи бўйича битирувчиларнинг БМИ ёзма ишлари тўла ва кенг маънода ижодий характерга эга, уларнинг муаллифлари илмий тадқиқот олиб боришнинг асосий қоидалари ва босқичларини ўз бошидан кечирадилар, шу жараёнда улар совет режимининг қатағон сиёсати ва амалиётини ўзлари яшаб турган шаҳар ва қишлоқлари шароитида, юртдошлари қисмати, тақдири мисолида чуқур ва кенг англаш имкониятига эга бўладилар. Ўйлаймизки, қатағон қурбонлари, қулоқлаштириш фожиалари мавзуида БМИ ёзган ва ҳимоя қилган тарихчилар келажақда таълимнинг магистратура, стажёр-тадқиқотчи-изланувчи босқичларида танлаб олган илмий тадқиқот мавзуларини юқори савияда бажаришлари учун катта кўникма ва тажрибага эга бўладилар.

У.Курбонов

Жиззах вилояти, Ғалларол 88-ихтисослашган давлат умумтаълим мактаби

ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА ҚАТАҒОН ДАВРИ ТАРИХИНИ ЎРГАНИШ

Мустабид сиёсат минг-минглаб оддий одамларни, қанчадан-қанча бегуноҳ инсонларни ҳам асоссиз равишда қатағон қилди. Қатағон туфайли уй-жойидан, оиласидан, ота-онасидан, фарзандларидан айрилган, боши кулфатдан чиқмай ном-нишонсиз кетган қанчадан-қанча қурбонлар бўлганини ҳам унутмаслик зарур. Машъум 1937-1953 йилларда содир этилган бедодликни тасаввур этиш учун Ўзбекистон бўйича қарийб 100 минг киши қатағонга учраб, 13 минг нафари отиб ташланганлигини эслаш кифоя.

Таъкидлаш керакки, Истиқлол йилларида миллий кадриятларни тиклаш, ноҳақ қатағон қурбони бўлган тарихий сиймолар хотирасини эъзозлаш, азиз авлиёларимизнинг қадамжоларини мўътабар зиёратгоҳларга айлантириш, бир сўз билан айтганда, тарихий адолатни қарор топтириш, кенг халқ оммаси онгига сингдириш ва айниқса, ёш авлодни тарбиялаш борасида кўп ишлар амалга оширилди. "Қатағон қурбонларини ёд этиш кунини белгилаш тўғрисида"ги Президент Фармони ҳам давлатимиз раҳбари бошчилигида бу борада олиб борилаётган хайрли ишларнинг мантиқий давомидир. Пойтахтимизда бунёд этилган "Шаҳидлар хотираси" ёдгорлик мажмуи эл-юрт озодлиги ва эркинлиги йўлида ўз жонини фидо этган сиймолар билан бирга мустабид тузум даврида қабохат туфайли умри хазон бўлган, ноҳақ зулмга учраган оддий инсонлар, бир сўз билан айтганда, қатағон қурбони бўлган барча ватандошларимиз хотирасини ўзида мужассам этади. Кенг кўламли илмий – тадқиқот ишлари олиб борилмоқда, 50 дан ортиқ бадиий ва ҳужжатли фильмлар, 70 дан зиёд тарихий ва бадиий асарлар яратилган, тарихшуносликда қатағон даври тарихини ўрганиш бўйича ўнлаб номзодлик ва докторлик диссертациялари тайёрланди, анжуманлар ўтказилмоқда. Лекин шунга қарамасдан қатағон даври мавзусини таълим–тарбия жараёнига киритишда муаммолар мавжуд. Жумладан, тарих ва миллий ғоя фанлари туркумига кирувчи

фанлар таркибида қатағон даврини ўрганиш учун ажратилган соатлар номуносив тақсимланганлиги муаммони ўрганишда узилиш ҳосил килади. Масалан, 5-синф “Тарихдан ҳикоялар” дарслигида 2 соат ажратилган бўлиб, қатағон даврининг фақат маълум бир даврини қамраб олган. 6,7,8- синфлар тарих фани ДТС ва ўқув – мавзу режалари бу мавзунини киритишнинг иложи бўлмагани сабабли, масалани ўрганиш жараёнида узилиш рўй бермоқда. Муаммони ҳал қилиш учун юқорида келтирилган синфларда қуйидаги фанлар: тарбиявий соат дарслари, миллий ғоя, ўзбек адабиёти ўқув режаларига қатағон даврини ўрганиш билан боғлиқ мавзулар киритиш орқали муаммони ўрганишнинг узвийлигини амалга оширсин бўлади. 9 – синф “Ўзбекистон тарихи” дарслигида қатағон даври алоҳида мавзу сифатида берилмаган бўлсада, 7- ва 8- бўлимларида мавзу таркибига етарлича сингдирилмаган. Иккинчи масала маълумки, глобаллашув жараёнида ўқувчи ва талабаларнинг қатағон даври ҳақидаги тасаввур ва билимларини оширишда, мустақил ўрганиш имкониятларини кенгайтиришда ахборот технологиялари имкониятларидан фойдаланиш яхши самара бермоқда. Қатағон даври ҳақида яратилган маълумотларни тўплаб, улар асосида шу мавзуда турли электрон база ва электрон дарсликлар тайёрлаб таълим муассасаларини, Ахборот Ресурс Марказларини таъминлаш муаммосини ҳал этиш долзарб масаладир. Учинчи масала: мактаб тарих – ўлкашунослик тўғараги ва жойлардаги туман, шаҳар, вилоят музейлари, архивлари ва “Хотира ва кадрлаш мажмуи” билан ҳамкорликда шу ҳудудда қатағон қурбонларига айланган оддий одамлар ҳақидаги моддий ва ёзма манбаларни тўплаб, музейларда “Қатағон даври” бўлимларини ташкил этиш мақсадга мувофиқдир.

Н.Заирова

“Қатағон қурбонлари хотираси” музейи

МУСТАБИД ТУЗУМ ЙИЛЛАРИДА ЎЗБЕК АЁЛЛАРИНИНГ ҚАТАҒОН ЭТИЛИШИ

1917 йил октябрида большевиклар ҳокимият тепасига келгунларига қадар Ўрта Осиё, шу жумладан, Туркистонда қандай ижтимоий силсилалар содир бўлган бўлмасин, бирорта ҳам аёл

сиёсий айб билан қамоққа олинган ва унинг аёллик ор-номуси, ижтимоий-сиёсий ҳақ-ҳуқуқлари топталиб, бу дунёдан фиғон чекиб ўтган эмас. Хотин-қизларнинг фуқаролик ҳақ-ҳуқуқлари барқарор бўлишига катта эътибор берилган, уларнинг эркаклар билан тенг ҳуқуқли бўлиши учун курашган Совет давлатидагина аёллар сиёсий катагон кампаниясининг қурбони бўлганлар.

Тўғри, Чор Россияси Ўрта Осиёни, шу жумладан, ҳозирги Ўзбекистонни босиб олганидан кейин мустамлакачилик зулмига қарши кўтарилган халқ қўзғолонларида аёллар ҳам иштирок этганлар. Айниқса, 1916 йил миллий-озодлик ҳаракати ўлканинг барча жойларида аёлларнинг ташаббуслари билан бошланган ва пировардида аёллар ҳибсга олиниб, улар устидан тергов ишлари олиб борилган ва кўпгина аёллар қамалган.

Аммо ўзбек аёлларининг сиёсий айб билан қамоққа олиниши тарихга “Катта қирғин” деб кирган 1937-1938 йилларда бошланган. Шу йилларга таниқли давлат арбоблари Файзулла Хўжаев ва Акмал Икромов, Акбар Исломов, Мирмуслим Шермухаммедов, Чўлпон ва Фитрат сингари давлат ҳамда маданият арбобларининг турмуш ўртоқлари қамоққа олиниб, уларнинг бир қисми отиб ташланди, бир қисми эса умрларининг 19-20 йилини қамоқхона, лагерь ва меҳнат посёлкаларида ўтказдилар, ҳатто жазо муддатини тўла ўтганларидан кейин ҳам уларга туғилган шаҳарларида, ота-оналари ва фарзандлари бағрида яшаш учун имконият берилмади. Уларнинг аксари гўё турмуш ўртоқларининг аксилинқилобий фаолияти тўғрисида тегишли идораларга хабар бермаганликда, бинобарин, турмуш ўртоқларининг жиноий ишларига шерик бўлганликда айбланган.

Шундай аччиқ қисмат тузини тотганлардан бири Кимёхон Ашуровадир¹. Кимёхон ва Ўринбой Ашуровлар Тожикистон пойтахтида қамоққа олинган бўлишса ҳам, асли фарғоналик эдилар. Ўринбой Ашуров 1903 йили, Кимёхон эса 1909 йил Фарғонада туғилган. 1925 йили бу икки ёш ҳаёт йўлларини бирлаштиришга қарор қилиб, турмуш қуришган. Ўринбой Ашуров поғонама-поғона кўтарилиб, 1936 йил охирларида Тожикистон компартияси Марказий Комитетининг иккинчи котиби этиб тайинланди. 1937 йили кўтарилган бўрон бу ёш оилани ҳам четлаб ўтмади. Бир

¹ Қаранг: Қор кўйнида лолалар. - Тошкент: “Академия”.-2001.

кечанинг ўзида аёл эридан, уч бола эса отаси ва уйидан айрилиб, ўзга юртнинг бир овлоқ ерига кўчиб боришга мажбур бўлди. Улар бағри кенг ва меҳрибон инсонларнинг ёрдами билан кичик кулбага эндигина мослашиб олишган эдики, Ўринбой Ашуровнинг ёрдамчиси Ананьев келиб қолади. Кимёхон уни кўриб, бирон-бир янгилик олиб келди ёки мени ёримни кўргани олиб боради, деган умид билан ўн ойлик қизчасини олиб, машинага чиқади. Аммо қамоқхонага келишганда қизчасини олиб қолишади ва ичкарига кириб кетган Кимёхоннинг қайтиб чиқиши анча йилларга чўзилиб кетади. Шу воқеадан кейин уйқусиз кечалар, тунги сўроқлар, ўзлари учун зарур жавобларни олишга уринган НКВД ходимларининг қайта-қайта терговларга тутишлари билан ярим йилча вақт ўтади. Аммо Кимёхон тезроқ бу ердан чиқиб кетиш, болаларини бағрига босиб дийдорига тўйиш илинжида яшаётган кунларнинг бирида кичик қизи Кларанинг болалар уйида оламдан ўтганлиги ҳақида мудхиш хабар келади. Онанинг кўзлари, кўр кулоқлари қар бўлиб, ичидан нимадир узилгандек бўлади. Унга эрининг аксиланқилобий-миллатчилик фаолиятини НКВДдан “била туриб” яширган, шу йўл билан унинг жиноятига шерик бўлган, деган айб қўйилди. У 5 йилга озодликдан маҳрум қилиниб, жазо муддатини ўташ учун Красноярск ўлкасига юборилди. Кимёхоннинг акаси Мирзараҳмон унинг икки қизи Роза ва Динараларни ўз қарамоғига олиб, уларнинг ҳам “халқ душманлари”нинг фарзандлари сифатида сарсон-саргардон қилинишига йўл бермади. Кимёхон бунини эшитиб, анча кўнгли таскин топади. Аммо турмуш ўртоғи, фарзандларининг отаси Ўринбой Ашуров 1938 йилиёқ отиб ташланган эди. Кимёхон Ашурованинг ўзи эса 1942 йили, 33 ёшида она юртига қайтиш имконига эга бўлади.

Мана яна бир ўзбек аёлининг аччиқ қисмати.

Тожихон Ахмедова Тошкентда 1906 йил ишчилар оиласида дунёга келган. У 1922 йили Чўлпоннинг яқин дўсти, таниқли давлат арбоби Абдулхай Тожиевга турмушга чиққан. Эрининг ишлари туфайли бу ёш оила шаҳарма-шаҳар юришга тўғри келган. 1923 йили улар хонадонидан янги меҳмон - Учқун исмли ўғил дунёга келган. Шундан бир аввал Абдулхай Тожиев акаси Тўхтаўжанинг икки ёшли қизи Латофатхонни ўз қарамоғига олган эди. Бир ўғил ва бир қиз билан ширин ҳаёт кечираётган оила учун 1937 йил

бўронининг келиши кутилмаган ҳодиса бўлди. 1937 йил 3 август кунини Абдулхай Тожиев Тошкент шаҳар совети раиси лавозимида хизмат қилаётган кунларда НКВД ходимлари томонидан олиб кетилди. Орадан кўп ўтмай, 1937 йил 2 октябрда Тожихон Аҳмедова ҳам “ҳалқ душмани”нинг хотини сифатида қамокқа олинди. Шу йилнинг 21 ноябрида СССР НКВДсининг “Алоҳида Мажлис”и Тожихон опанинг “иши” билан танишиб, унга 8 йиллик қамок жазосини берди. Тожихоннинг акаси Саидгани Аҳмедов оғир кунинида унинг жонига оро кириб, болаларни ўз тарбиясига олди. Аммо синглизидан хат-хабар бўлавермагач кўплаб ташкилотларга у ҳақида маълумот беришларини сўраб мурожаат этди. Бироқ ҳеч қандай натижа бўлмади. 1945 йил 2 октябрда Тожихон Аҳмедова жазо муддатини тўла ўтаб, меҳнат-гузатув лагеридан озод этилади. Лекин уйига, кекса касалманд онаси ва фарзандлари бағрига қайтиш учун қанча уринмасин, унга бундай имконият берилмайди. У 1956 йилга қадар Тошкентдан 40 км нарида – Қозоғистон республикасига қарашли Сариоғоч туманида яшашига мажбур бўлади. Сиҳат-саломатлигини йўқотган, ўзи бирор кишининг кундалик ёрдамига муҳтож бўлган, аммо ўзидан кўра ҳам кекса онаси ва фарзандларининг ташвишлари билан яшаган аёл Давлат хавфсизлик хизматининг Сариоғоч тумани бўлимига ариза билан мурожаат қилади. Ниҳоят, Сталин вафотидан кейин, 1956 йил 11 декабрда Тожихон Аҳмедовани масъулиятга тортиш ва 8 йилга қамаш ҳақидаги “учлик” ҳукми бекор қилинади.

“Қатагон қурбонлари хотираси” музейи архивида сақланаётган қуйидаги маълумотнома Тожихон Аҳмедованинг боши узра соя ташлаб турган булутларнинг ғойиб бўлганидан дарак беради.

“БЕРХОВНЫЙ СУД УЗССР¹”

Г. Тошкент, ул. Жуковского, № 61

3 января 1957г.

№ 1-24

СПРАВКА

Дана в том, что уголовное дело по обвинению Ахмедовой Таджихан, 1906 года рождения, Верховным Судом УзССР пересмотрено и определением судебной коллегии по уголовным делам от 29/XI-56 г. Постановление Особого Совещания МГБ СССР от 2/X-1938 г. по которому она заключена в ИТЛ сроком на 8 лет, отменено и дело в отношении Ахмедовой производством прекращено.

Справка выдана для представления в соответствующие учреждения”.

Айни гуллаган чогида қамокқа олинган ва азоб-укубатларга дучор этилган ўзбек аёли оиласи бағрига 50 ёшни қоралаган, аммо 100 йиллик умрни кўрган кишидек қайтган эди.

Шуни алоҳида қайд этиш зарурки, “халқ душмани”, “аксилинқилобчи”, “миллатчи” сифатида қамокқа олинган аксар кишилар совет ҳокимиятига қарши бирор иш қилмаганлар ва бирор аксилинқилобий ташкилотга аъзо бўлишмаган. Бинобарин, Тожихон Аҳмедова сингари аёллар эрларнинг аксилинқилобий фаолият билан шуғулланмаганларини яхши билганлар. Қолаверса, 20-30 йилларда ҳукм сурган удумга кўра, уй бекалиги билан машғул бўлган аёллар турмуш ўртоқларининг ижтимоий фаолияти билан мутлақо қизиқмаганлар.

1922 йилда Германияга юборилган аёллар эса 1937 йил бўрони гурулаганда Германия фойдасига жосуслик қилганликда айбланиб қамокқа олинганлар. “Шпиономания” қасаллиги авж олган 1937-1938 йилларда Совет давлати шундай айблар билан ҳали “шпион” деган сўзни эшитмаган минглаб оддий кишиларни йўқ қилиб юборган. Давлат раҳбарлари томонидан топширилган бу мудҳиш вазифа НКВД органларининг қўли билан содир этилган. Совет давлати бегуноҳ аёлларни қамаш, қийнаш, уларнинг ор-номуслари

¹ Қор қўйнида лолалар. Тошкент-2001 “Академия”

«Қатагон қурбонлари хотираси» ва “Шахидлар хотираси” жамоат фонди архив маълумоти

ва инсоний ҳуқуқларини оёқ ости қилиш билан ўзининг ёвузлашган давлат эканини бутун дунё олдида намойиш этган.

Буни Хайринисо Мажидхонованинг ҳаёти мисолида кўришимиз мумкин.

Хайринисонинг отаси Мажид Миржалилхонов бўлиб (1854-1954) ¹, рус-тузем мактабида таҳсил олган, XX аср бошларида Марказий Россиянинг Москва, Петербург сингари шаҳарларида бўлган ўз даврининг илғор кишиларидан бири эди. У қизларини ҳам даврасидан ўрин олишини истаб, уларни илмга чанқоқлик руҳида тарбиялади. Хайринисо ёшлик чоғларида татар, рус, немис қизлари билан дўстона алоқада бўлди. Ойпошша опаси бу қизиқувчан қизга ўқув-ёзувни ўргатди. 1922 йил кузида 17 ёшли Хайриниса Мажидхонова хоразмлик Мариям Султонмуродова билан Германияга иқтидорли талабалар сафида ўқишга юборилди. 1925 йили чет элликлар учун очилган немис тилини ўрганиш курсида, 1926 йилда Дармштадт шаҳридаги педогогика мактабида, 1926-28 йилларда Берлиндаги ўқув юртида амалий тажриба ўтади. 1928 йилнинг май ойларида Тошкентга қайтиб келади. Лекин, у бирон тайинли ишга жойлаша олмайди. 1935 йили Ўрта Осиё тиббиёт институтини тугатиб, Ўқитувчилар уюшмаси марказида ишлай бошлади. Аммо 1937 йил 13 сентябрь куни НКВД ходимлари томонидан ҳибсга олиниб, унга “Германиядаги ўқиш пайтида миллатчи, аксилинқилобий, жосуслик фаолияти билан шуғулланган, “Озод Туркистон” ташкилоти аъзоси” деган айб қўйилади. Уйда тинтув ўтказиб, рус ва немис тилларидаги хатлар китоблар, маркалар, ён дафтарлар, фотосуратлар топилади ва ёқиб ташланади. Тергов жараёнида Мажидхонова ўзининг айбсизлигини, советларга қарши бирор ташкилотнинг аъзоси эмаслигини айтади. Лекин 1938 йил 9 октябрь куни у энг олий жазога ҳукм қилинади. У адолатсизлик ва бедодлик қурбони бўлиб, фақат 1999 йил 24 сентябрдагина Ўзбекистон Олий суди томонидан оқланади.

¹ Қор қўйнида лолалар. Тошкент-2001 “Академия”, Шерали Турдиев. Улар Германия ўқиган эдилар. Тошент-2006. “Хуррият” газетаси 2005 йил 7 декабр. Хайруннисо (юз йилиги муносабати билан) Сиражиддин Ахмад

“Қатағон қурбонлари хотираси” музейи томонидан нашр этилган китоблар, музей архивида сақланаётган ноёб фотосурат, хужжат ва хотиралар бегуноҳ ўзбек аёлларининг НКВД ходимлари томонидан ваҳшийларча азоблангани, сохта айблар асосида отиб ташлангани ёки узоқ муддатли қамоқ жазоларга ҳукм қилингани, уй-жойларини тортиб олиб, фарзандларини сарсон-саргардон қилингани ҳақида ҳикоя қилади. Аёлларга нисбатан бундай жиноятнинг инсоният тарихида XX асрда гўёки ўзини дунёдаги энг демократик ва энг инсонпарвар давлат деб, эълон қилган Совет давлатида содир этилгани эндиликда ҳеч ким учун сир эмас.

Афсуски, 30-50-йиллар қатағони коммунистлар партиясининг тарихий XX съезди томонидан 1956 йилда қораланганидан сўнг ҳам шундай сиёсий жиноят - халққа қарши қаратилган сиёсий кампаниялар давом этиб, 80-йилларнинг биринчи ярмида “Пахта иши” ўйлаб топилди. Шу ўта мудҳиш жараён пайтида эркаклардан тегишли маълумотни олиш, бошқа бегуноҳ кишиларни ҳам қора курсига тортиш учун Гдлян ва Иванов сингари жаллодлар хотин ва кизларга ҳам ваҳшиёна муносабатда бўлдилар.

Бундай шармандали ҳоллар мустабид совет тузумининг инсон ҳақ-ҳуқуқлари, шу жумладан, аёлларнинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш эмас, балки топташга имкон берадиган адолатсиз, тоталитар тузум бўлганидан далолат беради.

С.Умаров

Самарқанд давлат университети

ҚАТАҒОН ФОЖИАЛАРИНИ ЎРГАНИШДА ОҒЗАКИ ТАРИХ МЕТОДИНИНГ ЎРНИ

Мустақиллик йилларида тарихимизга янгича ёндашув асосида шўролар даврида амалга оширилган ҳунрезликлар, қатағонлар ҳаққоний тарзда ёритилиб берилмоқда. Зеро шўролар даврида олиб борилган “тозалаш” иши натижасида 100 минг киши қатоғонга учраган¹. Бу борада бир қанча асарлар ва мақолалар дунё юзини кўрган. Бу соҳадаги илмий тадқиқот ишлари бугунги кунда ҳам тўхтаб қолган эмас. Қатоғон даврини ва унинг оқибатларини ўрганишда турли тарихчи-олимлар турли методлардан фойдаланиб

¹ Правда Востока. 2002, 13 мая.

келмоқдалар. Биз ушбу мақолада тарихни ўрганишнинг янги тадқиқ усулларида бири ҳисобланган оғзаки тарих усули орқали қатагон сиёсатини, унинг сиёсий, иқтисодий ва маънавий оқибатларини ёритиб берилишидаги устунлик жиҳатларига тўхталиб ўтмоқчимиз.

Дастлаб оғзаки тарих усули ва моҳиятига тўхталиб ўтсак. Оғзаки тарих тарихий тадқиқот услуби бўлиб, унда оғзаки тарих мутахассислари томонидан ўтмиш хотиралари тўғрисида кишилар билан мулоқотларнинг ёзма кўринишда баён қилинганидир. Бунда тарих гувоҳлари бўлган кишиларнинг хотиралари тарихий тадқиқот орқали тўпланади. Оддий кишиларнинг хотиралари бугунги ва келажакдаги тарихчилар (тадқиқотчилар) учун қимматли архив вазифасини ўташи мумкин. Шу билан бирга “оғзаки тарих” ёзма манбаларда қайд қилинмаган (ёки ўзгача қайд қилинган) ҳодиса ва воқеаларни ҳам тадқиқ ета олади¹. “Оғзаки тарих” услубининг аҳамияти шундаки, у жамиятни ёдга олинмайдиган (“нотарихий шахслар”) қатламларига “сўзлаш” имконини беради. У нафақат ўрганилаётган буюк шахслар ва тарихий воқеаларни очиб беришда, балки, исталган алоҳида шахсни тарих суъбекти сифатида ўрганишда тадқиқотчига ўзи излаётган мавзу доирасида етарлича маълумот бера олади². Дунё тадқиқотчиларининг кўрсатишича олимлар кўплаб масалаларга жавоб топишда оғзаки тарих методига мурожаат қиладилар. Улар фикрича одамларнинг оғзаки хотиралари турли соҳаларга оид маълумотлар бера олади. Қатагонга учраган таниқли жамоат арбоблари, фан ва маданият, маориф намоёндалари ҳаёти ва фаолиятига тегишли бўлган манбаларда берилмаган маълумотларни беришда бу усулдан фойдаланса бўлади. Зеро бу метод қатагонга учраган таниқли жамоат арбоблари, фан ва маданият, маориф намоёндалари ҳаёти ва фаолиятига тегишли бўлган, айни вақтда бошқа манбаларда берилмаган маълумотларни бера олади.

Шу билан бирга “оғзаки тарих” маълумотларини тадқиқ этаётганда уларнинг ишончлилигига ва мувофиқлигига эҳтиёткорлик билан ёндашиб, баҳолашни талаб қилади. Оғзаки тарих маълумотлари баъзи вақтларда ҳаққоний тарихий

¹ <http://www.ohs.org.uk/conferences/2012.php>

² The Smithsonian Folklife and Oral History Interviewing Guide, by Marjorie Hunt, 2003, by the Smithsonian Institution, p.8.

манбалардан кескин фарқ қилиши мумкин. Шу боисдан ҳам келажакда қатагон қурбонларининг ҳаёти ва фаолиятини янада чуқурроқ ўрганиш, илмий-ижодий меросини тўплаш борасидаги ишларни янада кенг ва самарали оширишда оғзаки тарих методининг ўрни салмоқли бўлиб қолади.

Оғзаки тарих тарихий воқеа ва маълум бир шахсни ўрганишда ўзига хос устунликларга эга ҳисобланади. Буни биз қуйида келтираётган фикрларимиз орқали очиб беришга ҳаракат қиламиз. Биринчидан бу метод орқали маълум тарихий субъект ва воқеалар ўрганилаётганда манба ва архив “тили” айтиб беролмаган ўзига хос жиҳатларни очиб беради. Иккинчидан эса маълум бир манба ва архив “тили” бир шахсни қарши асосида шаклланган бўлиб, унда бу шахс англаб етмаган ёки кўра олмаган жиҳатлар ҳам бўлиб, бу нарса эса оғзаки тарих методи орқали бир воқеа ва субъект турли кишилар ҳикояси асосида бу очилмаган жиҳатларни очиб беришда асқотади. Учинчидан манба ёки архив “тили” бу даврни фожиали оқибатларини фақат рақам ва статистик маълумотлар билан кўрсатиб беради. Оғзаки тарих эса бу ҳолатни жонли гувоҳлари ва уларни кўрган кечирганлари билан ёритиб беради. Тўртинчидан қатоғон сиёсати оқибатида халқ маънавий ҳаётига ҳам кучли зарар етказган бўлиб, бу ҳолат манба ёки архив “тили” да тўла-тўқис очиб берилмаган, ёнки инобатга олинмаган бўлиши мумкин. Аммо оғзаки тарих орқали бу давр қатоғон сиёсати халқ маънавиятига қай даражада таъсир етганлигини ва унинг салбий оқибатларини ёрқин кўрсатиб бера олади. Бешинчидан қатоғон сиёсатининг иқтисодий жиҳатдан ҳам оғир оқибатлари бўлиб, уни қай ҳолда кечганлигини англаб етиш учун оғзаки тарих методидан фойдаланмоқ зарур бўлади. Олтинчидан эса қатоғон сиёсати натижасида халқнинг ижтимоий инфратузилмасига ҳам жиддий зарар етказилган. Бу ижтимоий зарарни ҳаққоний баҳолаш ва уни тарихий таҳлил қилишда ҳам бу тарихий метод ўз самарасини беради.

Шундан келиб чиқиб айтадиган бўлсак, Ўзбекистон тарихидаги мустамлака даврида рўй берган қатоғонларни ва уларни оқибатларини тўлалигича ўрганишда оғзаки тарих усулидан фойдаланиш яхши самара бериб, бу даврнинг очилмаган фожиа ва оқибатларини кўрсатиб беради.

Хулоса ўрнида шуни айтмоқчимизки, биз қайси тарихий тадқиқ этиш методидан фойдаланмайлик, унинг негизида, албатта, бир нарса ётади, у ҳам бўлса тарихни тўғри ва ҳаққоний ёритиб бериш. Шундай экан ҳар бир изланувчи, тарихчи ўзи учун маъқул бўлган усулдан фойдаланиб, мустақил Ватанимизнинг тарихини ёритиб беришда ўз ҳиссасини қўшишда давом этади.

**“ЎЗБЕКИСТОНДА СОВЕТ ДАВЛАТИНИНГ ҚАТАҒОН СИЁСАТИ:
КЕЛИБ ЧИҚИШИ САБАБЛАРИ ВА ФОЖИАЛИ ОҚИБАТЛАРИ”**

ИЛМИЙ МАҚОЛАЛАР ТЎПЛАМИ

Муҳаррир: М.Зиқруллаев
Техник муҳаррир: Д.Номозов
Мусахҳиҳа: С.Бобомуродов

Босишга рухсат этилди. 10.09.2012 й.
Қоғоз бичими 60x84 1/16. Times New Roman гарнитурасида терилди.
Офсет услубида оқ қоғозда чоп этилди.
Нашриёт ҳисоб табағи 12,0, Адади 200. Буюртма № 48
Баҳоси келишув асосида

“Yusuf yangi nashr” Масъулияти чекланган
Жамияти босмаҳонасида чоп этилди.
Тошкент шаҳри, Нурхон кўчаси, 21.